

Göteborg: Över de Hinder i Trädgårdsföreningens

Trädgårdsföreningen

Vårdprogram 2006

REV 2007

Trädgårdsföreningen

Vårdprogram

Trädgårdsföreningen

Vårdprogram

Antaget av
Park- och naturnämnden 2006-02-23

Reviderat 2007

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

Göteborgs
Stad

Projektleddare:

Staffan Sedenmalm, Länsstyrelsen i Västra Götaland

Konsulter:

Inger Ernstsson

Kolbjörn Waern

Redigering:

Kolbjörn Waern

Anna-Karin Sintorn

Rapport 2007:36

ISSN: 1403-168X

Omslagsbild:

Framsida: Framför restaurangen, omkring 1900. GSM.

Baksida: "Världens vackraste kvinna", en celebritet i Trädgårdsföreningen med två damer ur göteborgssocieteten som skyddeskort. Cléo de Mérode hade som ung firad dansös i Paris en gång fått en bukett rosor från kung Leopold av Belgien och hade sedan dess ett outplånligt rykte som älskarinna åt "Cleopold". HF

Nytagna fotografier där annat ej anges: Kolbjörn Waern.

Huvuddelen av det äldre bildmaterialet har ställts till förfogande genom vänligt tillmötesgående: Göteborgs stadsmuseum, Regionarkivet i Göteborg, Trädgårdsföreningen, Hans Falklind.

Innehåll

Förord	7
Sammanfattning	8
1. Inledning	11
2. Göteborgs Trädgårdsförening idag	17
3. 1800-talets trädgårdskonst i Europa, Sverige och Göteborg	23
4. Tillkomsten av Göteborgs Trädgårdsförenings park	35
5. Trädgårdsföreningen under 160 år	49
6. Parkens utseende kring sekelskiftet 1900	60
7. Värdebeskrivning	73
8. Mål för den långsiktiga vården av Trädgårdsföreningen	83
9. Mål för parkens delområden	84
10. Trädbeståndet	123
11. Planteringar, gräsytor och grusgångar	129
12. Parkutrustning	137
13. Bilagor	147
14. Källförteckning	162

Ivar Arosenius: Promenad i Trädgårdsföreningen. Akvarell 1902. GSM.

Förord

Trädgårdsföreningen blev 1992 som första park i landet förklarad som byggnadsminne enligt kulturminneslagen. Detta låg i linje med det strävsamma arbete som länge pågått med förnyelse och breddning av den nationella och regionala kulturmiljövården till förmån för den dittills så ringaktade stadsplanering och bebyggelse som utgjorde 1800-talets kulturarv i städerna. Det var inte längre endast särskilt framstående byggnader, monument mer än 100 år gamla, som ansågs värdiga att föräras ett så exklusivt skydd som byggnadsminne. Även anläggningar som exempelvis parker, vilka står i ett intimt historiskt utvecklingsammanhang med den skyddsvärda bebyggelsen, omfattades nu av kulturmiljövårdens intresse.

Göteborgs stad och Länsstyrelsen har den gemensamma övergripande målsättningen att bevara och utveckla Trädgårdsföreningen med de under 1800-talets senare hälft skapade särdrag som har motiverat parkens nuvarande ställning som kulturminne. Bevarandekraven i skydds-föreskrifterna förutsätter att det dagliga förvaltningsarbetet följer en tydlig skötselplan och att tillräckliga resurser för detta finns. Behovet av ökade insatser har visat sig allt mer under de senaste 10-15 åren då parkens gamla träd- och buskvegetation har betydligt utglesats. Av detta följer också att all verksamhet bör vara anpassad till parkmiljön, så att vården och utvecklingen av parkens mångskiftande vegetation kan bedrivas framgångsrikt. Det är således viktigt att alla aktiviteter innanför Trädgårdsföreningens grindar tar vederbörlig hänsyn till parkens speciella förutsättningar. En sådan förutsättning är parken som byggnadsminnesförklarad kulturmiljö. Att denna kulturmiljö är en viktig resurs visas av att den samtidigt kan fylla behovet av en omtyckt plats för avkoppling i en vacker och behaglig omgivning. Dess attraktionspotential som historisk parkanläggning är dock för närvarande mindre väl utnyttjad.

Tiden är inne att ge Trädgårdsföreningen ett rejält ”lyft” och det gyllene tillfället har också kommit med den ambitiöst upplagda trädgårdsutställning som planeras i Göteborg 2008. Trädgårdsföreningen ställs då i fokus som forum för aktiviteter kring vår tids växande intresse för trädgårdsodling – hortikulturen intresserar alla kategorier av människor. Inför denna stora begivenhet bör parken få en upprustning i konsekvens med den av staden i flera sammanhang uttalade politiska ambitionen att ta tillvara och utveckla 1800-talsparkens speciella profil. Som uttryck för dagens alltmer mångkulturella samhälle blir det då naturligt att lyfta fram 1800-talets stora intresse för exotiskt växtmaterial. På uppdrag av Park- och Naturförvaltningen har landskapsarkitekt Ulf Nordfjell utarbetat ett visionärt förslag som på ett spännande sätt tar sin idémässiga utgångspunkt i parkens 1800-talsidentitet. Genom form- och färgrik gestaltning av parkens vegetation på traditionell grund och en mängd lockande olika verksamhetsanknutna evenemang förväntas Trädgårdsföreningen få ökad välförtjänt uppmärksamhet. Detta initiativ ska förhoppningsvis bli början på en ny framgångsrik epok för den unika parken.

Inför det spännande arbetet med parkens utveckling, som planeras och utförs i samverkan mellan Göteborgs stad och Länsstyrelsen, har ett fördjupat kunskapsunderlag tagits fram som del av ett omfattande vårdprogram. Syftet är att programmet ska utgöra ett stöd för ett fortsatt utvecklingsarbete på 1800-talsprofilens villkor. Specialister inom trädgårdshistorisk forskning och restaurering, Inger Ernstsson och Kolbjörn Waern, har anlitats för detta ändamål. Ett betydligt utvidgat historiskt faktamaterial – till stor del tidigare okänt eller outnyttjat – bildar grunden för en kulturhistorisk värdering och analys. Vårdprogrammet utgör en fördjupad fortsättning av den generell hållna vårdplan som ingår i skydds-föreskrifterna i beslutet om byggnadsminnesförklaring. Den kompletterar också dokumentationen av Trädgårdsföreningens historia som Länsstyrelsen utgav i samband med byggnadsminnesförklaringen.

Jan-Gunnar Lindgren
Länsantikvarie

Lars Johansson
Stadsträdgårdsmästare

Sammanfattning

Runt om i Europas större städer anlades kring mitten av 1800-talet stadsparkar eller stadsträdgårdar, ofta på initiativ av trädgårdssällskap bildade av stadens borgare. Trädgårdsföreningens park i Göteborg är ett av de bäst bevarade exemplen i Europa på en sådan parkanläggning som tillkommit på privat initiativ. Liksom de övriga stadsparkerna på kontinenten kom Trädgårdsföreningen att få stor betydelse för den växande stadens struktur.

I Göteborgs kommunfullmäktiges riktlinjer för parken från 1981 anges att Trädgårdsföreningen genom dess historiska profil skall inta en särställning bland stadens parker. Den historiska inriktningen betonades ytterligare genom byggnadsminnesförklaringen av Palmhuset 1985 och genom att Trädgårdsföreningen i sin helhet, som första parkanläggning i landet, blev byggnadsminnesförklarad 1992. Anvisningar för hur den historiska anläggningen skall vårdas och utvecklas har dock saknats. Detta vårdprogram syftar till att ge riktlinjer för parkens utveckling som historisk anläggning. I vårdprogrammet anges dels generella riktlinjer för vården av parken, dels mer preciserade mål för parkens olika delar.

Trädgårdsföreningens park började anläggas 1843 på initiativ av den då nybildade Göteborgs Trädgårdsförening. Drivande i projektet var kapten Henric von Normann och livmedikus Pehr Christopher Westring. För utformning av parken anlätades framför allt göteborgsarkitekten Victor von Gegerfelt, men Westring fick genom sitt stora engagemang en avgörande betydelse för parkens slutliga disposition. Genom anställning av Georg Löwegren 1859 som trädgårdsdirektör tog parkens utveckling fart. Under Löwegrens långa direktörsskap, från 1859 till 1916, genomfördes alla de stora satsningar som bevarats in till vår tid, såsom nya entréer mot Slussgatan och Gamla Allén, vaktbostaden vid Gamla Allén, Elevbostaden, Fröhandeln, Palmhuset, restaurangen (nedbrunnen) med fontänplatsen, Lagerhuset, Frömagasinet och Växthuset ("Orkidéhuset"). Under Löwegrens tid utvecklades och blomstrade modet med s.k. tapetgrupper, d.v.s. dekorativa planteringar i symmetriska mönster med exotiska växter från växthusen. Efter Löwegrens avgång 1916 skedde inga avgörande förändringar av parken, förutom förlusten av restaurangen genom eldsvåda 1965. 1974 revs växthusanläggningarna och ersattes senare av det nuvarande Rosariet.

Parken hade sin storhetstid sedan den nya påkostade restaurang- och konsertbyggnaden stod färdig 1887 och fram till omkring 1920. Tiden efter Löwegren blev en tid av förvaltande av den färdiga anläggningen. Fram på 1920- och -30-talen började en mer ansträngd ekonomi att sätta begränsningar för omfattningen av storslagna planteringar i parken. "Guldåldern" kring sekelskiftet 1900 har därför i vårdprogrammet satts upp som ett mål och en vision när det gäller parkens historiska profil.

I vårdprogrammet görs en värdebeskrivning med syfte att mer i detalj precisera parkens kulturhistoriska värden. Där konstateras att parken har ett mycket stort trädgårdshistoriskt värde genom att den är en mycket tidig och välbevarad representant för en parktyp som blev vanlig i Europas större städer under 1800-talets

senare del. Idag återstår mycket få anläggningar som liksom Trädgårdsföreningen fortfarande har kvar den ursprungliga dispositionen och flertalet av de ursprungliga byggnaderna. Vidare är parken en god exponent för de promenadanläggningar som under 1800-talet anlades på de raserade befästningsvallarna runt om i Europas tidigare befästa städer. Detta är ett stadsbyggnadshistoriskt särdrag som sätter in Göteborgs stadsutveckling i ett kontinentalt sammanhang. Parken har även stora skönhetsvärden och ett stort symbolvärde för staden Göteborg.

Med stöd av historiken och värdebeskrivningen formuleras nedanstående långsiktiga mål för vården av Trädgårdsföreningen.

Vården av Trädgårdsföreningen skall ha som överordnat mål att i möjligaste mån visa upp parken så som den kunde ha sett sig under decennierna kring sekelskiftet 1900. Liksom under 1800-talet skall parken utgöra ett levande forum för hortikultur och trädgårdskonst.

I delen söder och väster om ekonomiområdet och Rosariet skall gångvägar, planteringar m.m. på sikt ges ett utseende som så långt det är möjligt överensstämmer med utseendet vid slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet. Inga åtgärder får vidtas som försvårar en återgång till detta utseende. Det är önskvärt att utseendet i rabatter och tapetgrupper varierar mellan olika år så som var fallet under 1800-talet.

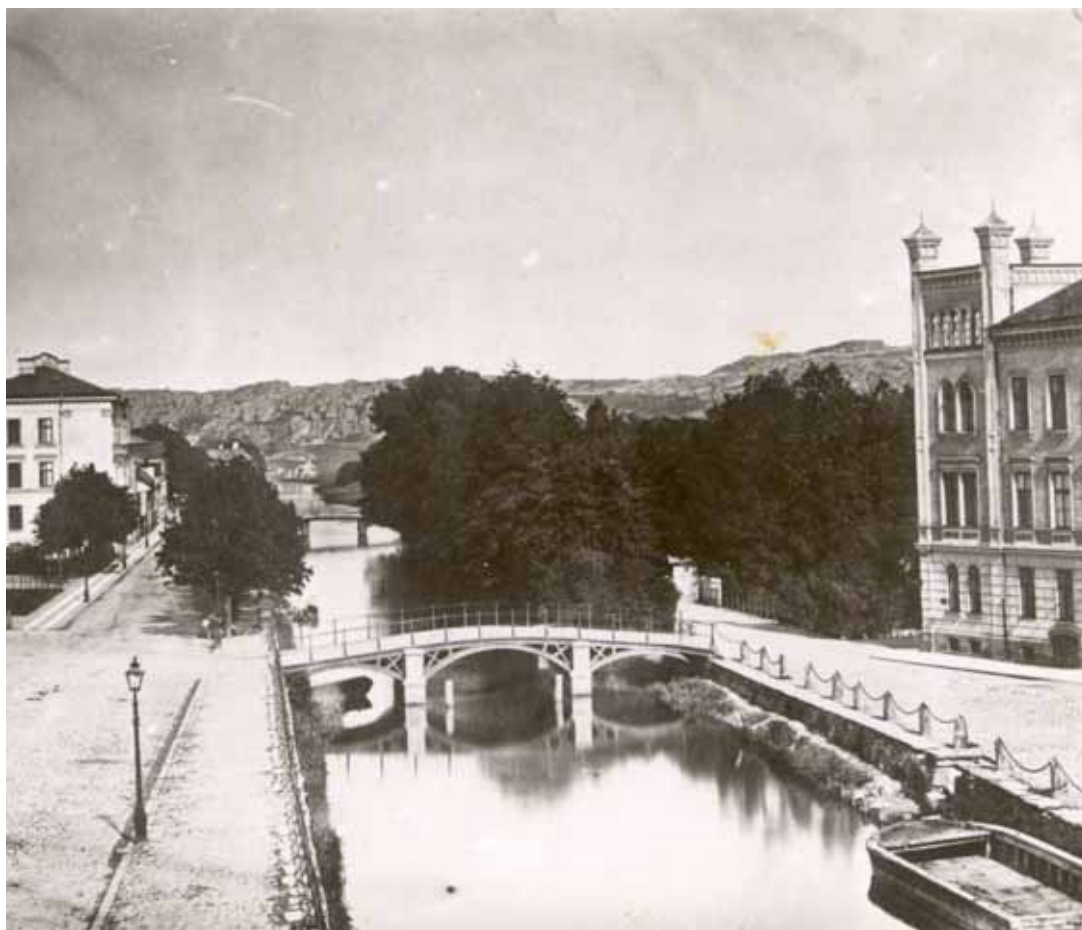
I parkens norra del bevaras och utvecklas 1900-talets förändringar och tillskott. Entréområdet och det äldre byggnadsbeståndet ges emellertid på sikt en tydligare 1800-talskaraktär.

Gräsfältet framför Palmhuset kan nyttjas för tillfälliga installationer, även av modern karaktär. Olika evenemang kan förläggas till denna plats som därigenom kan bli ett aktivitetscentrum i anslutning till restaurangplanen.

Målsättningen att framhäva parken som en historisk anläggning skall kombineras med en målsättning att genom olika evenemang locka göteborgarna att besöka parken. Dessa evenemang bör ha en anknytning till Trädgårdsföreningen som historisk anläggning och får inte vara sådana att den byggnadsminnesförklarade anläggningen skadas eller att de hindrar en restaurering av vitala delar av den historiska anläggningen.

En stor del av vårdprogrammet upptas av detaljerade beskrivningar av parkens olika delar. För varje delområde redovisas områdets tidigare utseende, dess nuvarande utseende, särskilt skyddsvärda element samt ett mål för områdets utveckling. Vårdprogrammet avslutas med att parkens olika "byggstenar" behandlas separat: träd, planteringar, gräsytor, grusgångar, möbler, belysning, skulpturer och parkutrustning av olika slag.

På denna bild från omkring 1870 sträcker sig Trädgårdsföreningens parkanläggning fram till Fattighusån och entrén ligger i fonden av Södra Hamngatan. Stampgatan kantas längs ån av de lindar som planterats redan 1770 och som finns kvar än idag. Bilden visar även den slående kontrasten mellan omgivningarnas kala berg och den grönskande stadsbild efter utländska förebilder som 1800-talets Göteborg satsade stort på. Fotot är troligen taget från den gamla Slusskvarnen som revs 1872. Den nuvarande slussen anlades 1873 och därefter följde Slussgatans utläggning vartill Trädgårdsföreningen upplät sitt strandområde mot Fattighusån.

1. Inledning

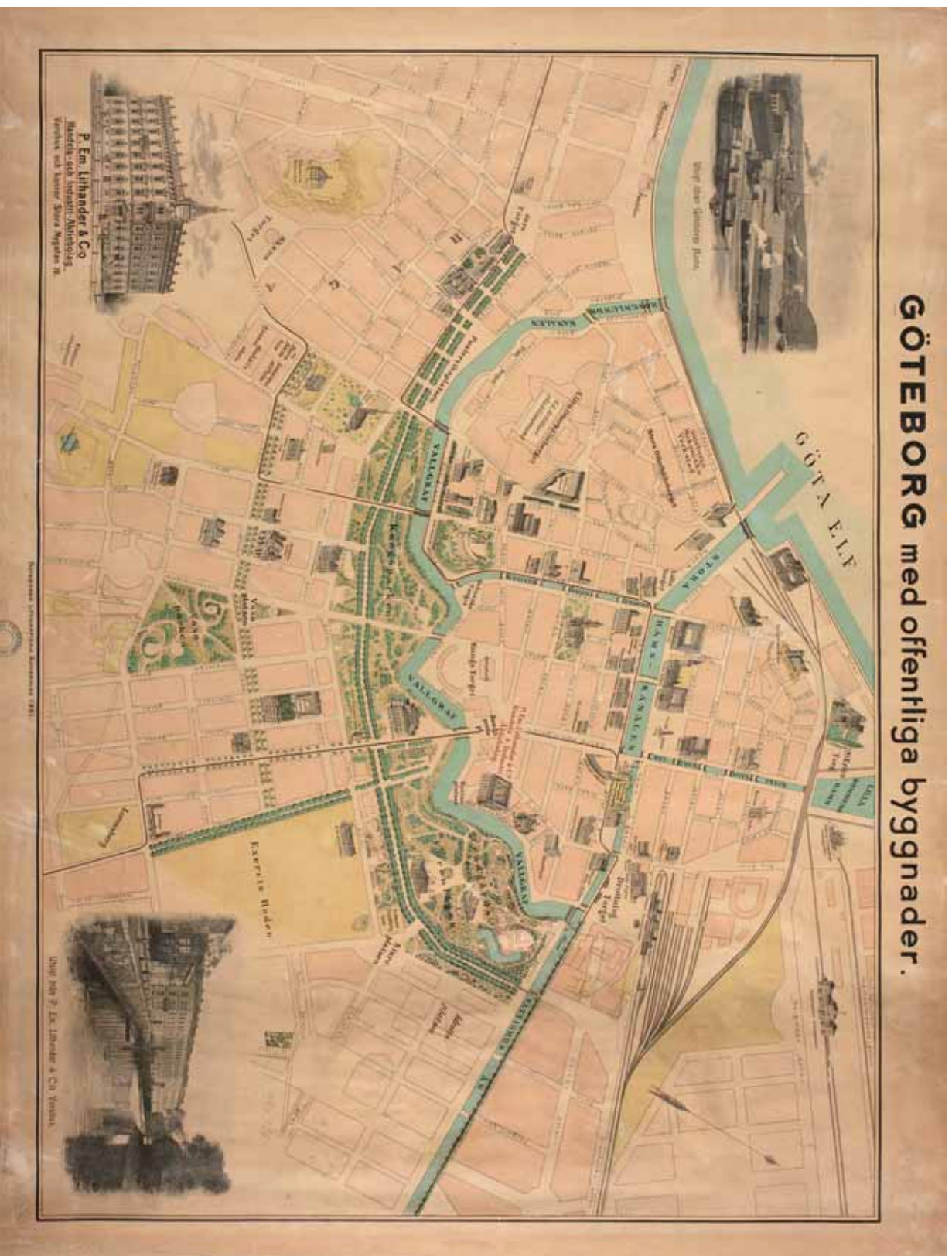
Göteborgs gröna bälte - Trädgårdsföreningen i ett historiskt perspektiv

I likhet med många andra traditionsrika handelsstäder i Europa har Göteborg efter sin tillvaro under sekler som stark fästning kommit att skapa ett magnifikt grönskande promenadstråk runt den gamla stadskärnan. För Göteborgs del är hela "det gröna bältet" utefter Vallgraven med Nya Allén, Kungsparken och Trädgårdsföreningen en såväl estetiskt som kulturhistoriskt och miljömässigt omistlig tillgång i staden. Detta monumentala allé- och parkstråk på den raserade vallgördeln runt staden utgör den mest anslående delen av 1800-talets kulturarv i dagens stadsmiljö. Utan detta grönskande smycke i stadens mitt skulle Göteborg inte vara det Göteborg vi lärt oss att älska och värda. Inom det ståtliga parkbältet runt det ursprungliga stadsområdet, dagens city, har Trädgårdsföreningens staketomgärdade park en markant särställning. Här erbjuds större avskildhet för ro och avkoppling från det omgivande stadsbullret än i Kungsparken. Trädgårdsföreningen har en alldeles särskild plats i göteborgarnas hjärtan.

När Nya Allén enligt raseringskontraktet mellan Göteborgs stad och Kronan 1807 fästes på plankartan hade allmänheten sedan länge promenerat friskt i den allé (nuvarande Gamla Allén) som 1788 anlagts från staden söderut utefter Södra landsvägen och Exercisheden till landeriet Lorensberg, vars värdshus och park senare blev ett populärt utflyktsmål. En välbesökt "nöjespark" var Vauxhallen i Masthugget. Upplåtelsen av landeriernas privata parker och trädgårdar till allmän förnöjelse följde ett internationellt mönster. Gamla Allén var det första uttrycket för ett nytt kontinentalt grepp i stadsplaneringen – promenadplatsen som samhällsinstitution. Med Nya Allén, först 1823–24 utlagd som en parisisk gränsboulevard på den forna fältvallen eller "glacisen", tog Göteborg steget fullt ut i konsekvens med utvecklingen på kontinenten, där allt fler fästningsstäder omvandlade vallarna till offentliga promenadplatser med alléer och parker för ett växande borgerligt befolkningsskikt. För dåtidens Göteborg, som efter en rad svåra stadsbränder ännu inte fullbordat sin omgestaltning med gedigna stenhus, var dock Nya Allén en jättelik satsning. Staden befann sig i djup ekonomisk kris efter napoleonkrigens guldår, den så kallade "briljanta tiden", och behövde så väl inkomsterna från attraktiv tomtmark som skapats inom det forna fästningsområdet. Alléprojektet kunde realiseras tack vare framsynta personer i det ledande skiktet av stadens borgerskap – främst kommerserådet Olof Wijk d. ä. Dessa personer drevs av visionen om framtidens Göteborg som en modern kosmopolitisk storstad jämbördig med kontinentens metropoler och ansåg det självklart att stadens åtagande i det storstilade kontraktet med staten måste fullföljas. De hade i denna hjärteangelägenhet en lång och hård kamp att föra mot penningens makt. Den ståtliga trädgård som enligt kontraktet skulle ligga i anslutning till allén måste emellertid ställas på en ovisst framtid. Men så hade också staden just skapat ett offentligt parkrum i ett avsevärt attraktivare läge, nämligen intill det förnämsta torget på platsen för den gamla Järnvägen – blivande Brunnsparken.

Alléns anläggande till stadens förskönande och invånarnas nytta lade grunden till det storartade promenadstråk, som genom kombination av inflytelserika privatpersoners engagemang och en generös markpolitik från stadens sida kom att förverkligas etappvis under fyra decennier. Parkbältet som fullbordades 1861 blev riktmärket för stadens mondana utbyggnad enligt den stadsbyggnadsprincip som formats i Wiens Ringstrasse-projekt – staden som representationsmiljö. Enligt den 1863 utarbetade och 1866 stadfästa planen utstakades breda raka gator och

GÖTEBORG med offentliga byggnader.

Karta från 1901 som visar stadens förnämsta promenadplatser: Innanför Vallgraven några få smärre parker, den äldsta Brunnsparken (1822) och den yngsta Domkyrkoplan (färdig 1861). Vallgravens utsida kantav ett stortilat promenadstråk som än idag är Göteborgs stolhet. Gamla Allen, anlagd 1788 längs Södra Vägen och Heiden, korsas av den 1807 planerade och 1823-24 inlagda Nya Allen, vilken utgör ryggrad i stadens berömda gröna bälte med Kungsparken och Trädgårdsföreningen. Stadens utbyggnad mot söder är precis

genomförd enligt planen av 1866 med Kasagatans esplanad som yttre alléstråk, korsad av stadens förnämsta bostadsgrata: Kungsportsavenyerna i försättning av den nyblivna boulevarden Östra Hamngatan (kanalen är nysst igenlagd) och med dåvarande ändpunkt vid Lorensberg. Detta gamla landeri med sin värshuspark var även målet för promenaderna i Gamla Allen över hundra år tidigare. UB.

fashionabla bostadskvarter för hyreshus på landerimarkerna söderut. Göteborgs Trädgårdsförening, bildad 1842, hade en betydande roll i den utveckling som ledde fram till denna stadsbyggnadsprocess. Föreningens ändamål var i likhet med motsvarande sammanslutningar utomlands och den tio år äldre Svenska Trädgårdsföreningen i Stockholm främst att genom utställning och försäljning av alla tänkbara växter öka det allmänna medvetandet om trädgårdsodlingens betydelse för människans välbefinnande och samtidigt skapa en angenäm promenadplats. Genom att upplåta den begärda marken till föreningen och lämna visst ekonomiskt stöd slapp staden att själv utföra och bekosta en trädgårdsanläggning och var därmed således även fri från den återstående förpliktelsen i raseringskontraktet. Utformandet av anläggningen med dess mångsidiga innehåll inriktades på funktionen som behaglig och omväxlande promenadplats. Man följde tidens smak – den engelska landskapsparkens princip men i kontinental tappning. Konceptet ”mera en praktanläggning än en handelsträdgård” visade sig snart vara ett lyckokast, vilket inte på något vis hindrade att frö- och växtförsäljningen blev så uppskattad att den i sig gjorde anläggningens namn berömt vida omkring. Denna inkomstkälla blev redan under trädgårdsmästare Liepes ledning basen i Trädgårdsföreningens ekonomi och förblev så under långt över hundra år. Föreningens allsidiga handelsträdgårdsrörelse sålde 1857 för 40.000 kr, ”en siffra som är oerhörd inom den svenska trädgårdsodlingens tideräkning” (Eneroth 1859).

Trädgårdsföreningens framgång säkrades genom stöd och uppmuntran från såväl stadens välvilliga myndigheter som engagerade föreningsmedlemmar och en intresserad allmänhet. Parken har sedan över 150 år ett rykte som attraktion med både stora upplevelsevärden och plats för vilsam avkoppling. I vår tid erbjuds varken kallebäcksvatten eller spenvarm mjölk, 1800-talets hälsobefrämjande drycker. Inte heller den moderna Restaurang ”Trädgården” är någon publikmagnet under parkens öppettider. Den för tyvärr i stället en tillvaro i avskildhet från parken, detta i motsats till den 1965 nedbrunna gamla omåttligt populära societetsbyggnaden, som var ett självklart mål för de flesta parkbesökare och en imponerande symbol för de välplacerade kretsarnas offentliga umgänge under den oscariska tiden. För närvarande har kaféerna nära parkens två stora entréer övertagit restaurangens roll.

Trädgårdsföreningens Park i Göteborg är en av landets bäst bevarade och mest storslagna 1800-talsparker. Den ger ett tydligt uttryck för ambitionen hos borgerskapet i rikets främsta handelsstad att forma en modern anspråksfull livsmiljö i europeisk storstadsanda. Trädgårdsföreningen var ett privat initiativ av bemärkta borgare som mottogs med stor välvilja av stadens styrande. Den höga ambitionen hos föreningen i detta stora projekt fick efterföljd när staden kring 1860 gav Kungsparken sin fulla utsträckning västerut – därmed fullbordades ett promenadstråk som i storslagenhet saknade motstycke i landet. Trädgårdsföreningen hade under sin storhetstid decennierna kring sekelskiftet 1900 ett högt anseende även i utlandet som lustpark och hortikulturellt centrum. Anläggningen vann redan från början allmänt intresse och beundran hos göteborgarna. Den blev snart ryktbar för sina smakfulla och välskötta planteringar med effektfulla exotiska inslag och var länge känd som en av Nordens främsta sevärdheter. Palmhuset och Fröhandeln drog den största publiken förutom restaurangen, den s. k. ”konsertsalongen”. För parkens framstående ställning var direktions ambitioner avgörande och i synnerhet det engagerade och målmedvetna arbetet av de båda trädgårdsmästare som gestaltade anläggningen till en betydande attraktion – Carl Ferdinand Liepe (1845–59) och i synnerhet den sällsynt driftige och estetiskt begåvade Georg Löwegren (1859–1916).

Under 1900-talet har samhällsförändringarna medfört nya intressen och gestaltungsideal, vilket med bistånd av hårda vintrar och stormar undan för undan har gallrat ut ömtåligare och otidsenligt äldre växtmaterial. I denna utveckling har krav på rationellare skötsel varit en stor drivkraft. Allt detta har satt sin prägel på parken. Dagens park är följaktligen, jämfört med för ett sekel sedan, avsevärt mer genomskiktig med delvis suddigare rumsbildningar och därför mer överblickbar, har färre dekorativa blickfång och överraskande perspektiv. Den är således mindre 1800-talspräglad men den har tack vare sin funktion av lummig oas i storstadslivets mitt förblivit något av göteborgarnas ögonsten.

Anläggningen förvaltas av Göteborgs stad, som sedan 1980-talet har satsat stort på renovering av parkens byggnader och utvecklat nutidens stora sevärdhet inom anläggningen, Rosariet. Det är numera denna internationellt uppmärksammade attraktion tillsammans med sommarsäsongens olika slags evenemang som lockar de största publikskara till Trädgårdsföreningen.

Stadens och statens gemensamma angelägenhet

Det samarbete mellan Göteborgs stad och Länsstyrelsen som syftar till att med gemensamma ansträngningar bevara Trädgårdsföreningens park som kulturhistoriskt värdefull oas och mötesplats, inleddes med byggnadsminnesförklaringen 1992. Till skyddsföreskrifterna i beslutet är en kortfattad vårdplan bifogad som vägledning i den fortsatta förvaltningen. Länsstyrelsen utgav då också en skrift som översiktligt dokumenterar Trädgårdsföreningens tillkomst och historia under 150 år.

Ett drygt decennium senare har olika omständigheter påkallat en ny fas i samarbetet. Kontinuerlig skötsel i enlighet med vårdplanen 1992 har beroende på en resursfördelning som baserats på delvis konkurrerande målsättningar inte kunnat bedrivas effektivt. Dokumentationskriften som historiskt kunskapsunderlag, om än inspirerande, har visat sig vara ett otillräckligt stöd. Den åldrade anläggningen måste förnygras och vitaliseras, så långt möjligt med utgångspunkt från 1800-talets trädgårdskonst. Nya träd och buskar skall ersätta gamla som tjänat ut, gångar och gräsmattor repareras eller justeras, nya rumsbildande och utsmyckande planteringar m.m. anläggas. Vidare är det önskvärt att en del av parkens byggnader får ett lämpligare innehåll med anknytning till Trädgårdsföreningens profil. En angelägen fråga är vilka typer av publika evenemang som är förenliga med god långsiktig förvaltning av parkens estetiska och kulturhistoriska värden. Här möts nu olika intressen och en öppen dialog i gott samförstånd är därför nödvändig.

Det är alltså hög tid att utarbeta ett handlingsprogram som ingående anger hur anläggnings- och skötselarbeten i parken skall bedrivas med hänsyn till byggnadsminnets kulturvärden. Det är naturligt och nödvändigt att så sker i ett fortsatt samråd mellan Göteborgs stad och Länsstyrelsen. Därför har Länsstyrelsen och Park- och Naturförvaltningen under 2004 inlett diskussioner angående parkens utformning – på kort sikt inför trädgårdsutställningen 2008 men även med sikte på framtiden.

Mångkultur i historisk belysning

För vidmakthållandet av parkens kulturvärden krävs stor kunskap om parkens historiska utveckling. Det är då naturligt att utforskningen av det förgångna koncentreras till den särskilt intressanta epok – som vi här kallar ”storhetstiden” – då under direktör Georg Löwegrens 57-åriga ledning parken inte bara formades med de karaktärsdrag som den ännu i huvudsak besitter utan även gestaltades till ett hortikulturens mästerverk, under sommarhalvåret med effektfulla inslag av exotiskt växtmaterial såsom en mängd olika palmsorter. Det har visat sig möjligt att sammanställa den spridda information som påträffats till en ganska tydlig bild av helheten och detaljerna. Den bild som tonar fram – visionen av 1800-talets beundrade park – är fantasieggande och kan bokstavligen öppna nya perspektiv och utsikter. Såväl vård och underhåll som anläggningsarbeten bör framgent vägledas av denna ledstjärna. Det är då viktigt att alla åtgärder i parken utförs med pietet för dess bevarade kännemärken som 1800-talspark. Eftersom nutidsandan inbegriper ett stadigt intresse för tillbakablickande perspektiv och ett ökande intresse för hortikulturen i allmänhet är det naturligt att dessa intressen på allt flera håll kommer till uttryck genom historisk miljögestaltning i trädgårdssammanhang. Det ligger då nära till hands att i dagens mångkulturella samhälle ta vara på möjligheten att i en parkanläggning med Trädgårdsföreningens bakgrund och höga kulturhistoriska värden återuppta sådana otydliga eller försvunna särskilt betydelsefulla uttryck som är karaktäristiska för parkens uppbyggnadsskede och hade stor betydelse för parkens attraktionskraft. Säsongen 2005 återinfördes, efter många decenniers frånvaro, palmer vid huvudentrén och runt fontänen. Detta uppskattade initiativ har givit en försmak av den renässans som väntar för den mångkulturella hortikulturen i Trädgårdsföreningen.

Vårdprogrammets syfte

Trädgårdsföreningen har i egenskap av centralt belägen park i en stor stad många uppgifter att fylla. Huvudsyftet är att man skall kunna promenera och koppla av i en vacker och rofylld miljö med tillgång till mat och dryck, lyssna på musikframträdanden och besöka trädgårdsutställningar av olika slag. Parken skall dessutom upplevas trygg och säker och den skall vara möjlig att vidmakthålla med rimliga skötselinsatser. Speciellt för just Trädgårdsföreningen är dock att besökarna även ska ges möjlighet att uppleva hur parken gestaltade sig i all sin prakt under dess guldålder i slutet av 1800-talet och kring sekelskiftet 1900. Att parken skall ”återfå sin ursprungliga och speciella profil, så att den intar en särställning i förhållande till övriga parker”, sattes som ett överordnat mål i de riktlinjer för Trädgårdsföreningens park som kommunfullmäktige antog 1981. Parkens särställning blev ytterligare befäst 1992 genom byggnadsminnesförklaringen, där bevarandet av 1800-talskaraktären lades fast i skyddsföreskrifterna. Detta vårdprogram anger hur denna kulturhistoriska profil skall bevaras och stärkas.

Staffan Sedenmalm

Projektledare

Länsstyrelsen, kulturmiljöenheten

Valborgsfirande i Trädgårdsföreningen.

Rosenfest.

2. Göteborgs Trädgårdsförening idag

Fastighetsbeteckning: Heden 705:11

Storlek: 7,5 ha

Göteborgs kommuns bevaringsprogram 1975

Parken ingår i kommunens bevaringsprogram 1975, antaget av kommunfullmäktige 1976.

Kommunfullmäktiges riktlinjer 1981

Kommunfullmäktige antog 1981 riktlinjer för Trädgårdsföreningens framtida inriktning. Riktlinjerna ingår i sin helhet som bilaga till detta vårdprogram. I riktlinjerna påtalas bland annat följande:

- Trädgårdsföreningen bör återfå sin ursprungliga och speciella profil så att den intar en särställning i förhållande till övriga parker.
- Alla byggnader i parken bör i framtiden ha en användning, som hänger samman med parkens profil.
- Blomsteranläggningarna bör utvecklas. Parken får dock inte konkurrera med Botaniska Trädgården i artrikedom och växtval.
- Parken bör tillföras sådana nya inslag för rekreation och allmänna kulturella upplevelser som kan förenas med parkens tidigare profil.
- Överläggningar bör tas upp med restaurangägaren och fastighetskontoret om restaurangrörelsens anpassning till parkens övriga verksamhet, samt om priser och sortiment som på ett bättre sätt än för närvarande passar parkens besökare.

Byggnadsminnesförklaring 1985

Palmhuset byggnadsminnesförklarades 1985 i samband med en genomgripande restaurering.

Riksintresse 1987

Parken ingår sedan 1987 i ett riksintresse för kulturmiljövården benämnt "Göteborgs innerstad", omfattande stora delar av centrala Göteborg från älvstranden i Cityområdet upp till Övre Johanneberg och Norra Guldheden. Trädgårdsföreningen utgör del av parkbältet runt stadskärnan och tillhör riksintressets delområde "Staden inom Vallgraven med parkbältet".

Byggnadsminnesförklaring 1992

Parken blev byggnadsminnesförklarad av Länsstyrelsen 1992 med särskilda skydds-föreskrifter och lyder därmed under kap. 3 Lagen om kulturminnen (SFS 1988:950). I beslutet står bl.a.: "Trädgårdsföreningens park är en av landets tidigaste offentliga parker och den för tillkomsttiden mest storslagna. Idag utgör Trädgårdsföreningen en av de mest välbevarade offentliga parkerna från 1800-talets mitt samtidigt som den intar en särställning i parkanläggandets svenska historia. Den blev tidigt den viktigaste promenadplatsen för stadens borgerskap och utgör idag en omistlig del av stadsmiljön i centrala Göteborg." I skydds-föreskrifterna sägs bland annat att parken skall vårdas och underhållas på ett sådant sätt att karaktären bevaras. Fasta tillbehör till parken såsom staket, belysningsstolpar, dricksfontäner, terrassräcke från den gamla restaurangen får ej tas bort eller ändras. Följande byggnader får inte rivas eller till sin exteriör förändras: grindstugorna, Stallet, Lagerhuset, Frömagasinet, Växthuset, Direktörsvillan, Fröhandeln och Elevbostaden. Beslutet från 1992 om byggnadsminnesförklaring bifogas detta vårdprogram.

Översiktsplan 1999

I den kommunala översiktsplanen ÖP 99 anges att parken skall bevaras som del av ett större område med riksintressanta kulturvärden.

Detaljplan

Någon detaljplan för parkområdet i sig har inte upprättats. För själva parken gäller 1866 års plan för Göteborgs utvidgning, F 121. Restaurang Trägår'n utgör en egen fastighet som avstyckats från Trädgårdsföreningens område enligt detaljplan från 1997, där det understryks hur viktigt det är att restaurangen är anpassad till och samspelar med parken.

Organisation

Ansvaret för Trädgårdsföreningen togs 1975 över av Fritidförvaltningens Parkavdelning samtidigt som en stiftelse bildades för att stödja föreningens verksamhet. Vid en omorganisation 1999 övertog Park & Naturförvaltningen ansvaret för vård och drift av parken. Från och med år 2005 utgör Trädgårdsföreningen en egen enhet med egen budget och egen chef. För verksamheten i Palmhuset ansvarar Göteborgs Botaniska Trädgård.

Personal och arbetsområden

Trädgårdsföreningen har 2005 7 helårsanställda;
1 chef, 2 trädgårdsmästare, 2 evenemangsledare, 1 vaktmästare och 1 städare.

Förutom dessa anställs per säsong;
4 park- och trädgårdsarbetare, 12 parkvårdar/entrépersonal, 4 praktikanter.

Vid en ungefärlig procentuell uppdelning av de totala arbetsinsatserna i parken tar den löpande trädgårdsskötseln ca 50 %, programverksamheten ca 35 %, administrationen ca 10 % och anläggningsarbetet ca 5%.

Besöksantal

Antalet besök i Trädgårdsföreningen uppgick år 2005 till ca 400 000.

Fastigheter

Inom Trädgårdsföreningens byggnadsminnesförklarade område finns 14 byggnader i vilka bedrivs verksamhet. Av dessa har båda Grindstugorna, Fröhandeln, Stallet, Lagerhuset, Frömagasinet, Elevbostaden, Växthuset och Direktörsvillan särskilda skyddskrav, liksom Palmhuset som är ett eget byggnadsminne.

I övrigt finns inom området några byggnader från senare tid, en entrébyggnad med toaletter vid entrén mot Nya allén, en mindre entrébyggnad med toalett sammanbyggd med en kiosk vid entrén mot Södra vägen, en glasskiosk vid fontänplatsen samt två pumphus.

Samtliga byggnader, utom restaurang Trägår'n som sedan 1997 är en egen fastighet, förvaltas av Idrotts- och Föreningsförvaltningen.

Uthyrningsverksamhet

Uthyrningsverksamheten är en viktig ekonomisk del i parkens verksamhet. Följande byggnader hyres ut kontinuerligt eller tillfälligt:

Stallet; restaurang/café och butik

Grindstugan; café

Kiosken; gatukök mm

Fröhandeln; affär och kontor

Direktörsvillan; konferenser, middagar, fester, samt artistloger vid konserter

Växthuset (tidigare Fjärilshuset); utställningar mm

Lagerhuset; växtförvaring, utställningar, föreläsningar, konferenser, seminarier, fester mm

Delar av parken hyres ut för konserter, familjedagar och föreningsarrangemang och som "festplats".

Plantförsäljning

Försäljning av rosor och perenner pågår från maj till slutet av augusti. I övrigt säljs säsongskort, vykort, böcker och souvenirer även vid entreérna.

Programverksamhet

Trädgårdsföreningen erbjuder årligen program av olika slag; guidningar, seminarier, utställningar, teater- och musikprogram mm. Under flera år har park- och evenemangsverksamheten varit skilda åt, men från och med 2005 är all verksamhet samlad under Trädgårdsföreningens ledning. När det gäller de större evenemangen sker planeringen sedan 2004 i samarbete med Göteborg & Co.

Guidningar:

De första guidningarna i nya Rosariet, som gjordes 2001, blev mycket uppskattade. Sedan dess har dagliga lunchguidningar getts under tiden från slutet av juni till och med augusti.

Seminarier mm:

Under de senaste åren har ett stort antal seminarier och workshops hållits under odlingsäsongen liksom föreläsningar under året i övrigt. Verksamheten är mycket uppskattad och man försöker hålla en stor bredd i utbudet och låga avgifter för att så många som möjligt skall kunna delta.

Göteborgs symfoniker spelar i parken.

Utställningar:

År 2001 gjordes en mindre utställning i Trädgårdsföreningen efter förebild från Hedens Lustgård. 2004 återupptogs utställningsverksamheten i Växthuset med bl.a. Tage Andersen, Is och Eld och konst av Carl-Johan de Geer och Ulf Lundell. Under 2005 presenterades sex utställningar, bl.a. Konsthantverk, Glasväxt, I rosens namn och en slöjdställning.

Övriga program:

I Trädgårdsföreningen förekommer ett stort antal program arrangerade i samverkan med föreningar och andra organisationer. Bland annat firas Valborg och Midsommar, det ges musik- och teaterföreställningar, barnteater, den stora Rosenfesten, Blå timmen, Tai Chi, trädgårdsvandringar, växtbytdagar, växtmarknader och mycket annat.

Konserter

I Trädgårdsföreningen har sedan ett antal år tillbaka flera stora konserter arrangerats, vilka lockat en mycket stor publik. Det är ett uttalat önskemål bland stadens politiker att alla invånare skall använda parken. Därför erbjuds ett brett utbud av program med allt från rock- till symfonikonserter.

Under år 2005 har 9 konserter anordnats med 2 000–9 000 åhörare vid varje tillfälle. Produktionsbolaget EMA Telstar, som är arrangör för de flesta stora evenemangen, hyr parken och låter bygga upp en stor scen på gräsplanen mellan Palmhuset och Direktörsvillan.

Trädgårdsföreningen är bland arrangörer en mycket uppskattad plats för stora evenemang. De problem de stora tillställningarna för med sig för parken är framför allt de långsiktiga skador som kompaktering av marken förorsakar och den konflikt med skötselambitionen som verksamheten innebär. Övriga problem är mindre allvarliga och det mesta har alltid skötts snyggt och ordentligt. Trädgården har heller aldrig utsatts för någon vandalisering i samband med evenemangen.

Barnkalaset

Under det så kallade Göteborgskalaset arrangeras underhållning och program för barn i Trädgårdsföreningen. Programmet utformas av Göteborg & Co och Trädgårdsföreningen bidrar med att upplåta parken. Teater, musik, karuseller, hoppborg, drickabacksklättring, kanottävling, linbanor, tält med olika aktiviteter, godis och glassförsäljning förekommer på anvisade platser över hela anläggningen.

Vid regn har det blivit stora skador på gräsmattorna, och trots att man efter hand har försökt styra upp en del av verksamheten till grusade ytor är slitaget ändå mycket stort.

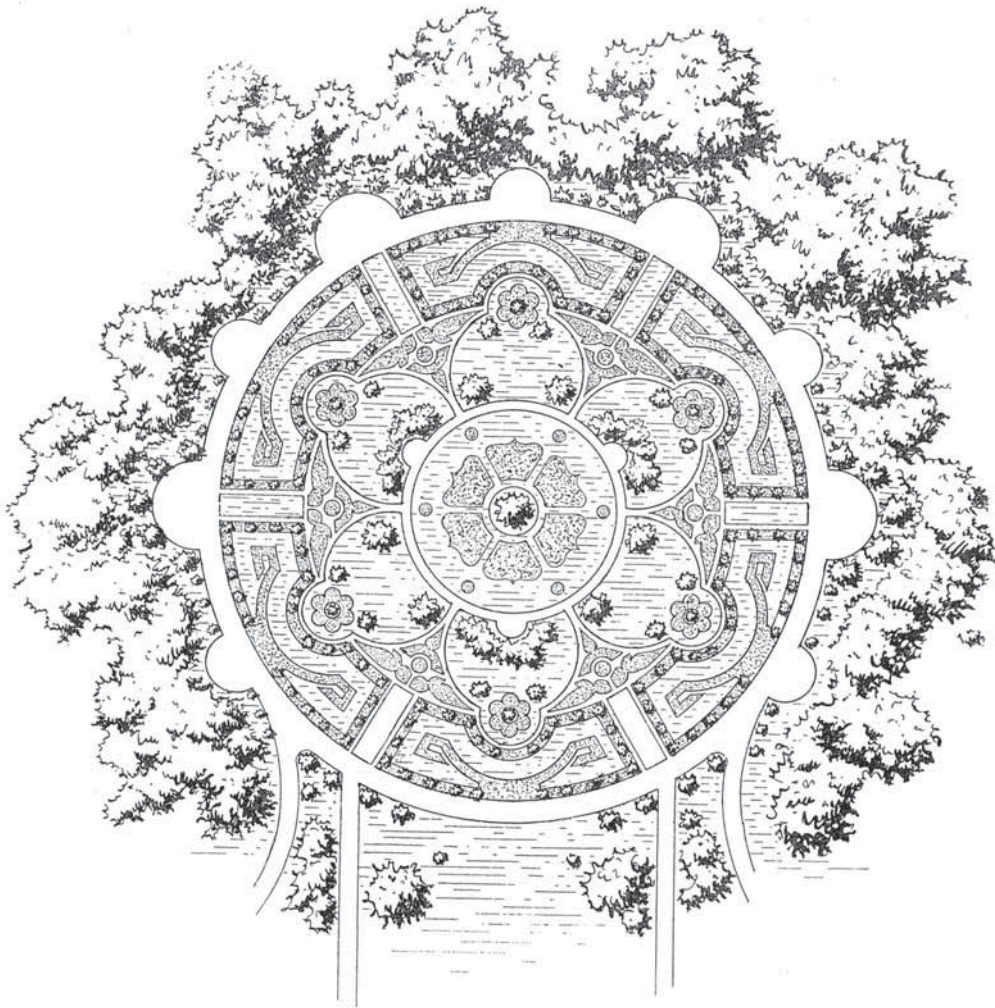
Under barnkalaset besöker ca 100 000 barn och vuxna Trädgårdsföreningen. Från Göteborg & Co får parken viss ekonomisk ersättning för uppkomna skador i samband med barnkalaset och bortfall av entréintäkter. En diskussion pågår mellan Trädgårdsföreningen och Göteborg & Co i syfte att utveckla barnkalaset så att det mer anknyter till parkens speciella profil.

Restaurangen

Det kommunala fastighetsbolaget Higab är ägare till restaurangbyggnaden i Trädgårdsföreningen som är utarrenderad för restaurangverksamhet. Förutom restaurangbyggnaden ingår i arrendet en öppen terrass med barbyggnad in mot fontänplatsen. Intill terrassen finns en modern fast scen som tillhör parken. Scenen används vid parkens egna arrangemang men kan även hyras ut till andra.

Restaurangen med den nedsänkta terrassen.

*Principförslag till geometrisk blomsterträdgård som dekoration
i den engelska parken. Ur Stübben 1890, efter Meyer 1860.*

3. 1800-talets trädgårdskonst i Europa, Sverige och Göteborg

Konststilarna

En konstvetenskaplig teoretisk grundsats är att alla sköna konster uppnår sitt ändamål – skönhet – genom efterbildande av naturen. Bland de bildande konstarterna har detta mest tacksamt, men samtidigt med den största möda, låtit sig göra i trädgårdskonsten liksom den närstående byggnadskonsten. Trädgårdskonsten har kallats ”den mest storartade, den djerfvaste och på samma gång sinnet mest förädlande af alla de sköna konsterna” (trädgårdsarkitekten Knut Forsberg, citerad i Andersson, Jonstoj, Lundquist, red., 2000).

Västerländsk kultur, bl. a. estetiken och dess lagar, vilar på arvet från den klassiska antiken. Den grekisk-romerska klassicismens skönhetskult utgick från naturen och människan som uttryck för gudomlig sanning. Under historiens gång har väg efter väg av konstriktningar vilande på klassisk grund sköljt över Europa, från Södern till Norden med Frankrike som förmedlande länk i konstsmakens vandring från Italien. Konsthistorikern Andreas Lindblom har påvisat växelspelet mellan sydländskt och nordiskt kynne i konsten på följande sätt:

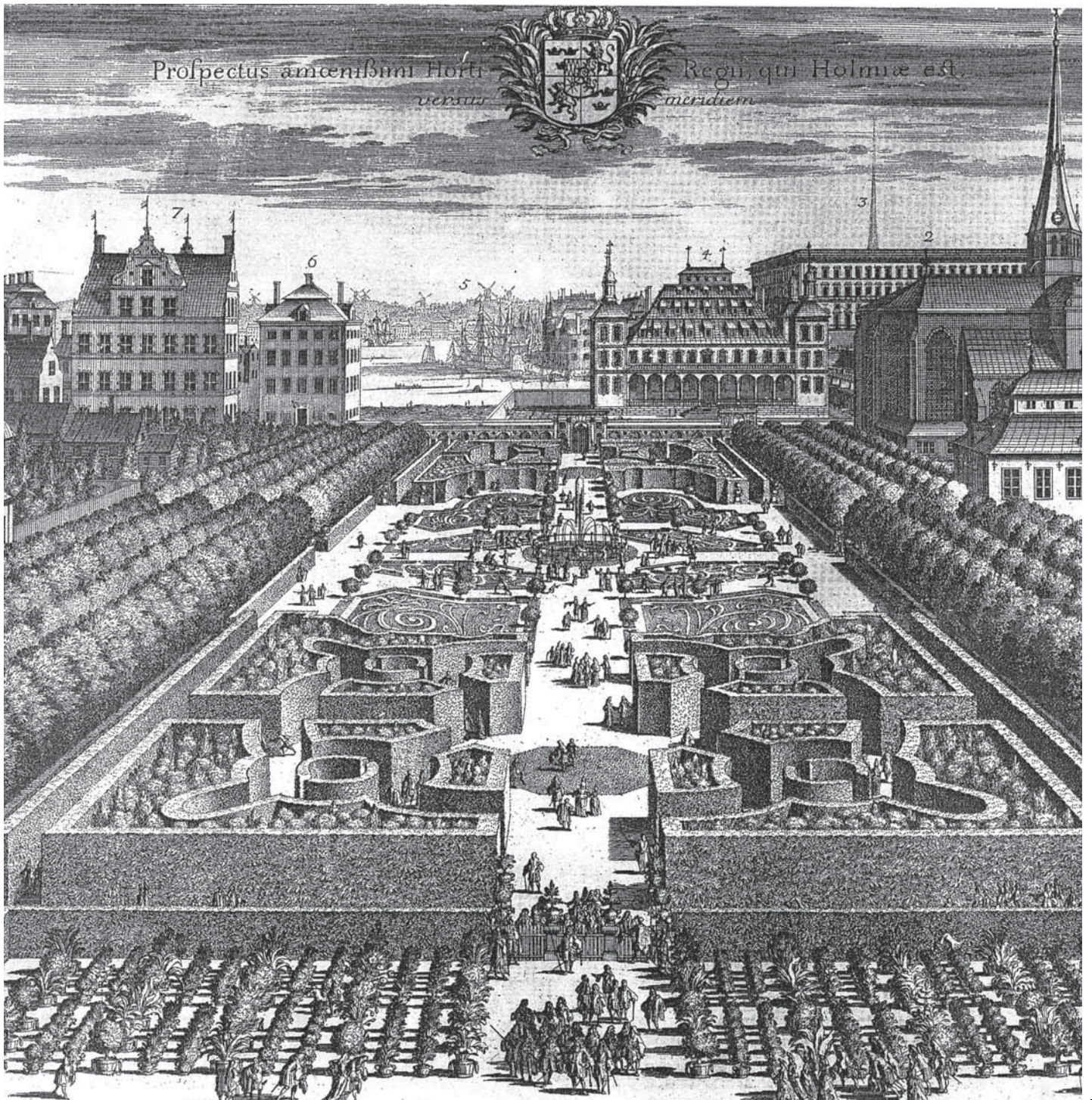
”Den latinska anden, medelhavsfolkens, vill klarhet och harmoni, den germanska andens väsen är känslsamhet och oro. Två årtusenden av europeisk konsthistoria speglar tvekampan mellan germanism och klassicitet. Den romanska stilen krossar den germanska djuornamentiken. Men efter det romanska stilväldet uppstår gotikens nordiska skönhetsrike, i sin tur raserat av den sydländska renässansen. Tre gånger under nyare tid, med ungefär hundra års mellanrum, stiger flodvägen från den klassiska medelhavskulturen högt i de nordiska länderna: vid slutet av resp. 1500-, 1600- och 1700-talen (*resp. renässansen, barocken och nyklassicismen eller nyantiken, vår anm.*). Varje gång framkallas likväl snart en germansk reaktion, först den holländsk-tyska senrenässansen....., därefter rokokon och slutligen 1800-talsromantiken.” (Lindblom, 1946)

Romantikens tidsålder sammanföll med det febrila stilsökandets konstepok. 1800-talets samhällsomvälvningar skapade nya betingelser för kulturlivet och konsten kom att präglas av lån från tidigare stora kulturepoker i Europa: nyklassicismen följdes av romantikens epok, då konsten följde två parallella linjer – den medeltids-svärmiska med romanska eller gotiska stildrag och den klassicistiska i ny och mer anspråksfull form med renässans och barock som huvudtema. Den klassiska linjen med varianter av 1500-talets renässans och 1600-talets barock blev under resten av seklet det dominerande formuttrycket för borgerskapets position. Ett utmärkande inslag i 1800-talets konst var ”stileklekticismen”, blandningen av stilar.

Grunden för denna 1800-talets ”stilkavalkad” var det aristokratiska samhällets sammanbrott, en process som inleddes i Frankrike 1789 och avslutades två generationer senare då den borgerliga revolutionen var i huvudsak genomförd på den europeiska kontinenten. Härigenom bröts en flerhundraårig smakutveckling, buren av den världsliga maktens bildade kulturelit. En annan förutsättning hade dessförinnan uppstått, nämligen den moderna konstvetenskapens födelse genom 1700-talets stora arkeologiska upptäckter i den grekisk-romerska antikens kultur-område. Industrialismen, som samtidigt uppkommit i det tekniskt och ekonomiskt ledande England, kunde först genom den borgerliga revolutionen frambäras på kontinenten av den nya makteliten. Denna saknade självständig konstuppfattning men hade pretentioner på en anspråksfull livsmiljö med sådana stämningar av

förnäm kulturtradition som motsvarade dess sociala ställning och betydelse som ledare av en dynamisk samhällsutveckling. Borgerskapet inspirerades därför i sitt miljöskapande av glansfulla historiska konstperioder som associerade till storheten hos den kulturbärande elitens uttryck för makt och välstånd. Konstens uppgift i romantikens epok var således att förmedla olika stämningar, vilket präglade såväl byggnadskonsten som trädgårdskonstens båda huvudgrenar – den arkitektoniskt syftande (för representation i direkt sammanhang med förnåma byggnader) och den naturenliga (för kontemplation i landskapets skönhet). 1800-talets trädgårdsarkitekter och -anläggare upptäckte att naturell trädgårdskonst var mycket svår och innebar en stor utmaning. Det krävdes inte bara stora kunskaper, känsla och att kunna göra sig en bild av resultatet utan också förmågan att bedöma förändrigheten genom växandet ett par generationer framåt.

Kungsträdgården i Stockholm vid 1700-talets början. Parken domineras av den franska stilens geometriska former med centralaxel mellan boskéer och broderiparterrer. Märk de flankerande dubbla alléerna. Ur Suecia Antiqua et Hodierna.

Trädgårdskonstens stilkaraktärer

Under renässansen och barocken rädde traditionen att de kungliga slotten och adelns palats såsom konstfulla praktanläggningar skulle innehålla en för helheten arkitektoniskt anpassad lustträdgård. Dessa trädgårdar var således strängt regelbundna i formen. Renässansträdgården med sin stramt eleganta geometri och raffinerade koppling till det omgivande landskapet var till sitt väsen italiensk. Den storslagna barockträdgården i sin naturfrånvända geometriskt bundna monumentalitet fulländades i Frankrike, där den blev ett starkt uttryck för monarkins despoti – den totalitära statens makt. Den franska stilen med formklippta träd, buskage, häckar etc., i förkonstling driven till ytterlighet under den kortvariga rokokoperioden, fick allmän spridning över Europa. Rokokon sågs som tecken på aristokratins dekadens med stigande allmän motvilja och i motsats till det maniska tuktandet av det naturliga uppkom på 1700-talet – i upplysningsfilosofins anda – i England ett nytt trädgårdsideal för lantliga slott och herresäten som romantiserade den ottyglade naturen och dess förhållande till människan. Konsten var att framhäva naturens största företräden, att renodla en pastoral idyll med hänförande vackra, omväxlande vyer. I siktlinjerna placerade man ofta närmast kulissartat stämningsskapande monument, ex. ”ruiner” i klassiskt eller gotiskt formspråk.

Genom upplysningsidéerna fick den romantiska engelska landskapsparken snabbt spridning över Europa. Det var främst denna natursvärmiska engelska parkstil, i Sverige etablerad under Gustav III:s regering, som låg till grund för utformningen av 1800-talets trädgårdar. Stilen var emellertid sällan renodlad och flera stilideal tog sig ofta uttryck i samma anläggning. Denna ”eklekticism” karaktäriserar 1800-talets arkitektur och trädgårdskonst. Knut Forsberg, som 1851 i Paris vunnit tävlingen om Bois de Boulogne, tillämpade i Sverige en fransk tolkning av den ”naturliga stilen”. Trädgårdsföreningens park utformades formellt i engelsk stil, dock en tyskinfluerad tolkning. Inte minst röjdes den tyska smakuppfattningen i de färgsprakande blomsterrabatter som prydde gräsplanerna under senare delen av 1800-talet och ett gott stycke in på 1900-talet. Större, mer parkartade anläggningar ansågs särskilt lämpliga att utforma i ”fri engelsk stil” (även kallad ”naturlig stil” i motsats till ”geometrisk stil”). Vid representativa byggnader i dessa parker anlades då vanligen en mindre prydnadsträdgård i fransk stil (den mest använda av geometriska stilar) som arkitektoniskt samspelade med en mer anspråksfull huvudbyggnad – en byggnad och dess trädgård (eller den till byggnaden anslutande ”lustträdgården”, utgörande del av en större trädgård eller park) borde nämligen stå i ett stilmässigt sammanhang med varandra. Den mer symmetriskt hållna tyska varianten av den naturliga stilen ansågs jämsides med den geometriska franska stilen lämplig för mindre anläggningar.

Den terminologi som 1800-talets trädgårdsförfattare använde hänvisade ofta till den vanligast förekommande geometriska stilen som den ”franska stilen”, vilken var detsamma som barockträdgården, och den allmänt rådande naturliga stilen som den ”engelska stilen”, vilken stod för den romantiska parken. En av tidens främsta auktoriteter på området, den i Sverige verksamme tyske trädgårdsmästaren Daniel Müller, karaktäriserar stilarna i sin bok *Trädgårdsskötsel* (del 1, 1848 – citaten nedan hämtade från 3. uppl. del 3 1888, omarbetad av Agathon Sundius):

”Den engelska och den franska stilen äro i sina hufvudpunkter hvarandra rakt motsatta. Under det den engelska, så mycket möjligt är, tacksamt begagnar all naturskönhet som lokalen har att erbjuda, ja, till och med genom utsigter indrager omkringliggande trakter i sitt område, förstör den franska all lokal-naturskönhet och inhägnar sitt område med en hög mur e. d. Under det den engelska sträfovar derhän att ej vilja synas utan vill liksom skapa den fria naturen och alltid anser henne som sin lärmästarinna, tror den franska sig vara naturens lärare och tuktomästare samt påtvingar henne former som mången gång äro rent af vidriga. Den franska stilen leder t.ex. hufvudgången midt igenom trädgården, den engelska deremot förer gångarne gerna åt sidorna o. s. v. Den franska stilen är så att säga ett utträdande af arkitekturen i landskapet, liksom den engelska tvärtom är ett närmande af landskapet intill byggnaden. — Den engelska stilen är på sin plats i alla lustträdgårdar och parker der den utan hinder för byggnadsstilen kan användas. Äfven mindre blomsterträdgårdar kunna understundom anläggas enligt densamma.”

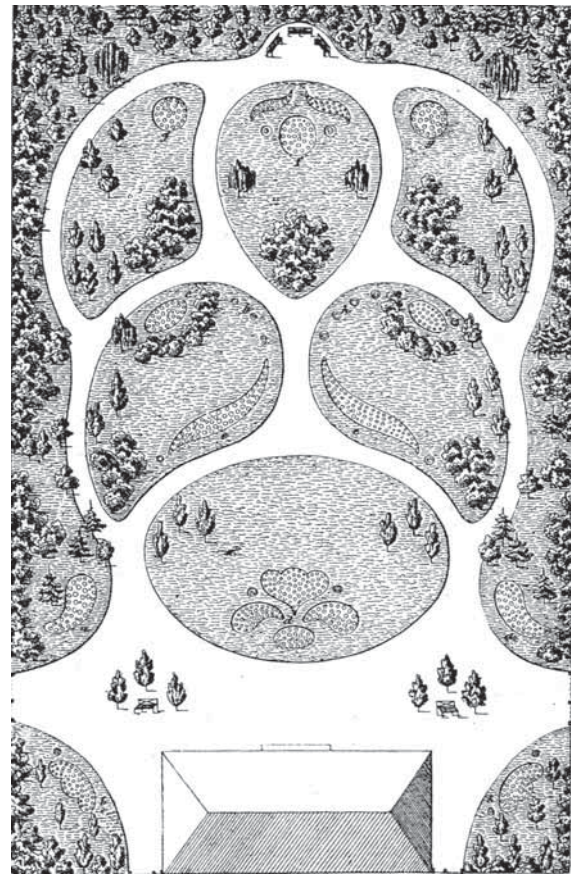
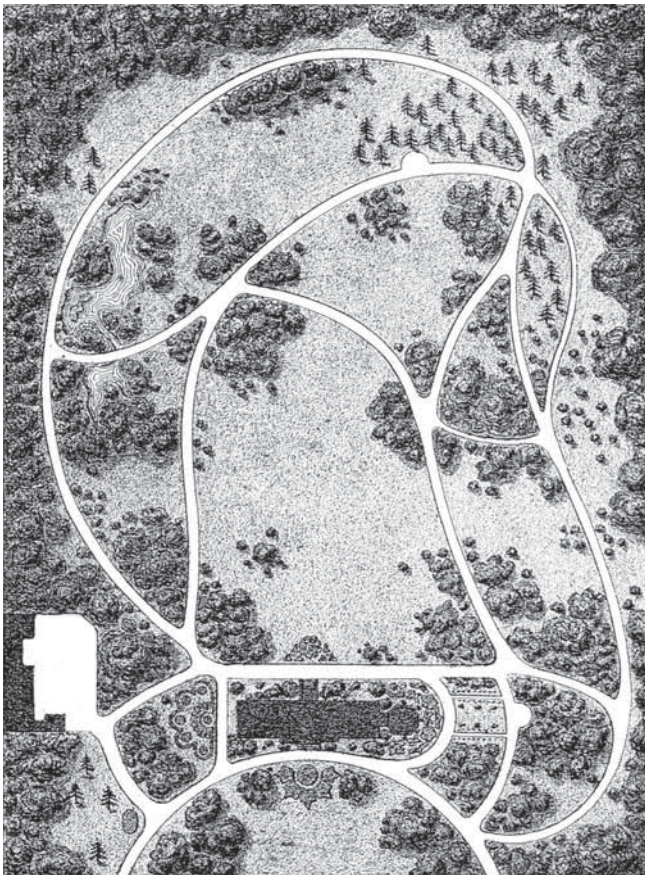
Den "tyska stilen" avsåg den trädgårdsform som utvecklades under 1800-talet och förenade franska och engelska stildrag. Begreppet "tysk stil" introducerades av Müller, som ansåg den särskilt passande "för mindre lust- och större blomsterträdgårdar, som hafva en regelbunden form och äro belägna på en jemn yta så att de kunna öfverskådas med ett ögonkast". Den tyska stilen hämtade symmetrin från den franska och de fria naturenliga formerna (gräsplaner, grupper, lundar och gångar) från den engelska. I Sundius' omarbetning 1888 av Müllers bok definieras stilen som en behaglig blandning av den traditionella formträdgårdens "symmetri i anordningen af det hela" och den moderna landskapsparkens "väglinier och oregelbundenhet i enskilda partier", således varken stel och dekorativ som den franska eller målande och naturlig som den engelska.

1800-talets moderna trädgårdsanläggningskonst i "den engelska parken"

Den engelska parkens allmänna karaktär

Anläggningar i engelsk stil avsåg att likna äkta natur, som knappast rörts av människohand, men – som Daniel Müller påpekar – samtidigt i vissa avseenden överträffar den vilda naturen, "nämligen i det täcka och angenäma, samt genom en större mångfald i sceneri på en mindre rymd. Vidare...genom större rikedom på växtarter, genom sin yppigare växtlighet, och genom...(ifrån vårens början till vinterns första påhelsning) gräsmattornas fortfarande vårgröniska, blomsterpartierens och växtgruppernas beständiga blomstrande" – kort sagt: "...en trädgårdsanläggning kan vara skönare och rikare än den åt sig sjelf öfverlemnade naturen". Av detta framgår att parker i engelsk stil gärna skulle framstå som konstgjord natur, alltså i sitt anläggningssätt ge intryck av en konstnärlig prestation. I synnerhet bör detta ha varit fallet beträffande städernas offentliga anläggningar, vilka alltid som accenter i den "naturliga" parkmiljön hade effektfulla blomsterarrangemang ordnade i geometrisk stil.

*Anläggning i engelsk stil (t.v.) och tysk stil.
Ur Müller, 1888 (t.v.) och 1858 (t.h.).*

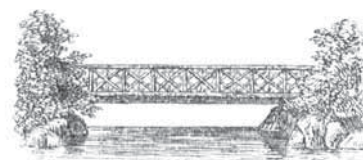
En omfattande teoretisk underbyggnad kunde studeras i fackpress och läroböcker, där man utförligt redovisade den engelska stilens särdrag, vilka måste beaktas om ett gott resultat skulle erhållas. Daniel Müller uppställde tio budord som huvudregler: 1. *naturenlighet* (ex. hellre vattenfall än springbrunnar), 2. *ordning* (ex. genom urval och gallring av växtbestånd, klippning av gräsplaner), 3. *symmetri* (ex. jämvikt i vegetationens fördelning inom ett överblickbart område, blomsterprydnader i regelbundna former vid stora byggnader), 4. *proportion* (jämvikt mellan detaljer och helhet – jfr symmetri och mångfald), 5. *en viss storhet* i betydelsen storartat anläggningssätt (imposanta former av trädpartier och gångarnas böjningar etc.), 6. *harmoni* (samspelet i stämning mellan ex. platsens karaktär och urvalet av växter), 7. *kontrast* (ex. mellan gräsplanernas eller vattnets ljus och trädens skugga, mellan ljusbladiga lägre träd och högre mörkbladiga därbakom), 8. *mångfald och omväxling* (olika former i olika sammanställningar där allt vackert inte visas på en gång, vilket innebär att göra avkall på symmetrin), 9. *enkelhet* ("ädel enkelhet" i varje scen, ej "småaktig grannlåt" såsom vanprydande blomsteranordningar) samt 10. *enhet och sammanhang* (mellan delar som tycks höra ihop).

Vidare betonade Müller tre allmänna regler av betydelse för helheten:

1. Naturföremål måste dominera över konstföremål som byggnader, statyer etc.
2. Ingången, som ger det bestående första intrycket, bör vara öppen och glad
3. Alla scenerier bör ha begränsad överblickbarhet så att njutningen av det nära liggande följs av glad förväntan på det som göms.

Härutöver krävdes "en oförderfvad smak" och "rik fantasi hos den bildande konstnären". Müller anbefalldes större måtta och sans än tidigare vid urvalet av växtsortimentet.

Gestaltningen av parkens olika delar

Daniel Müller angav regler för utformningen av ett flertal olika gestaltningselement av största vikt för parkens karaktär. Denna förenklade uppställning ger en uppfattning om innehållet:

1. Platsens terrängförhållanden och omgivning som förutsättningar (ex. bör anläggningen vara sluten mot en tråkig omgivning som inte är en visuell tillgång för parken)
2. Mark och vatten i gestaltningen (kör- och gångvägars ändamål och form, olika slag, antal, förgrening och krökning, bredd och läge, gräsplaners form, färg och gruppering på planerna av växter, vatten av olika slag och deras förhöjande verkan)
3. Träd och buskar (ändamål, sammanställning, friplacering, fördelning, plantering som gräns eller vid vatten eller på höjder, sorter, busk-, slinger- och klängväxter)
4. Sittplatser (lövsalar och bänkar)
5. Blommor (värde och användning i grupper, rabatter, som buskbård, fritt på gräsplaner, i stenpartier, under höga träd, vid stränder, i kärl, färg och form, lukt och blomning)
6. Anläggningens kontakt med omgivningen (vegetation vid inhägnad, växlande utsikter)

Störst utrymme ägnade Müller avsnittet om blommor, obetydligt mindre åt träd och buskar. Han påvisar en mängd arrangemang, även prov på blomstergruppernas dekorativa infattning.

Daniel Müllers lära genomsyrade trädgårdskonsten ännu under seklets sista tredjedel. Det gällde att åstadkomma både kontrast och jämvikt mellan öppna gräsytor och frodig vegetation, mellan ljus och skugga, i färg- och formkombinationer.

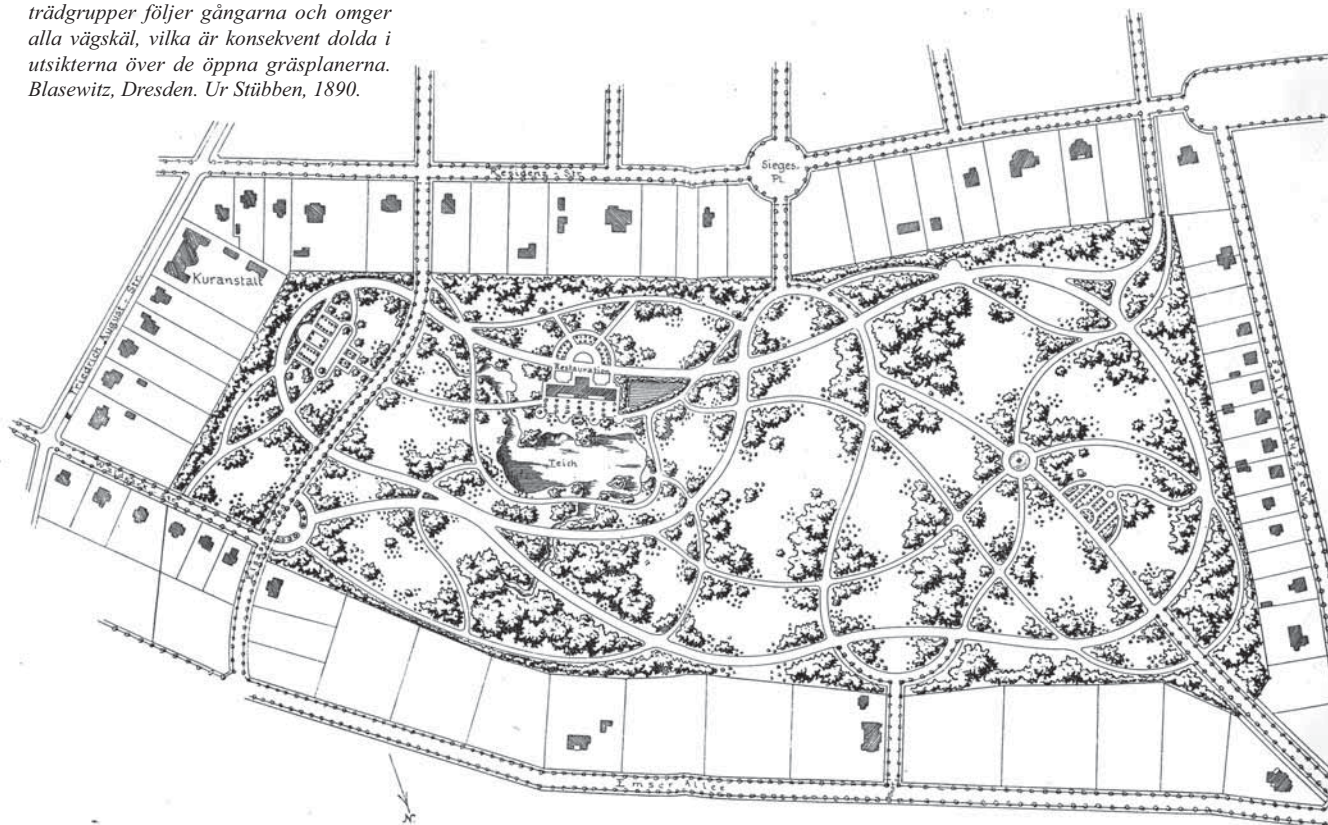
Illustrationer ur Handbok i svenska trädgårdsskötseln, 1872-84, utgiven under medverkan av Georg Löwegren.

Under 1800-talets slut hade *Tidning för trädgårdsodlare* (T.f.T., huvudredaktör var den framstående trädgårdspropagandisten Erik Lindgren) flera artiklar på detta tema, t. ex. "Om prydnadsträdgården", en längre serie "Trädgårdsanläggningskonst" samt "Anordnandet af träd och buskar i parkanläggningar". Här skildrades i koncentrerad lättillgänglig form hur de naturligt omväxlande vyer och stämningar kunde skapas som besökaren skulle avnjuta under promenaden på ledigt slingrande gångar.

Nedanstående sammandrag av anvisningar för innehållet i en parkanläggning pekar på ett gestaltungsideal som överensstämmer väl med hur Trädgårdsföreningen blev utformad.

- Vackra utsikter, helst med ljus- och skuggspel i fjärran – genom parken mot sevärda föremål, bl. a. från en höjd, men även från ett näs i parken över ett vattendrag
- Vattendrag med buktig strandlinje, helst med någon inskjutande flik vid ett näs – stranden mjukt sluttande mot vattnet med lutande sten skoning i vattenbrynet
- Omväxlande stämningar såsom t. ex. lummiga trädpartier med skugga, svalka och stillhet, bl. a. vid glittrande vatten, eller solbelysta gräsmattor med omväxlande vyer
- Vägar till nödvändiga och intressanta mål, utan onödiga och enformiga krumbukter men med varierade, långsträckta och behagliga böjar som bör vara (eller verka vara) naturligt betingade. Förgreningar bör vara spetsvinkliga och döljas av planteringar
- Gräsplaner, kantskurva och tätvuxna, helst oregelbundet vågiga ("vallonering", ej utförd i Trädgårdsföreningen) och för omväxlingens skull prydda med väl avvägda trädplanteringar
- Träd- och buskplanteringar i naturligt oregelbundna grupperingar som ger ett vackert ljus- och skuggspel, även avvikande solitärexemplar eller solitärgrupper ute på gräsplanerna

Tysk parkanläggning utförd efter den engelska stilens principer som var rådande vid mitten av 1800-talet och tillämpades även i Sverige (Jfr s.26 och s.32). Täta trädgrupper följer gångarna och omger alla vägskäl, vilka är konsekvent dolda i utsiktarna över de öppna gräsplanerna. Blasewitz, Dresden. Ur Stübben, 1890.

- Barrträd i naturliga grupper, helst i kullar eller backar (*en sådan grupp uppges ha funnits vid ravelinkullen, men tycks ha fört en tynande tillvaro*)
- Blomstergrupper med företrädesvis rundade former, ensamma eller flera som då måste vara symmetriskt ordnade och väl proportionerade
- Springbrunn (fontän) med rund bassäng, placerad i ett centrum nära en byggnad.

Den "naturliga" parken som stämningmåleri

Landskapsträdgårdens uppgift var att som en levande tavla med föränderliga scenerier förmedla ständigt skiftande "målände" stämningar. Följande avsnitt om ljus- och skuggpartier är betecknande för tidens uppfattning om trädgårdskonstens syfte (A.J. Högfeldt, T.f.T. 1873):

"Ljuspartier äro vatten, vägar, gräsplaner och byggnader, planteringarna af träd och buskar utgöra skuggpartier. Det antages såsom regel att ljusets gränser till planteringarna bör likna stränderna af ett stilla vatten i dettas fria naturliga tillstånd. Således böra partiernas gränser hvarken vara raka eller enformigt böjda, icke alltför ängsligt afrundade, utan bilda skarpa framsprång och djupa oregelmissiga inskärningar, hvarigenom omvexlande bilder uppkomma; icke heller få partierna delas genom någon väg, utan der detta hotar att inträffa får man låta än det ena, än det andra partiet sträcka sig fram öfver vägen."

Den estetiska aspekten på planteringarnas utförande i parkanläggningar betonades mycket noga i *Tidning för trädgårdsodlare* och var ett återkommande tema på begäran av läsekretsen. Om gruppering av träd och buskar framhölls att planteringen borde följa den fria naturens princip – grupperna skulle stå än tätt, än glest; på gräsplaner kring varje större kärna eller huvudparti sluter sig ett ojämnt antal fristående exemplar av liknande slag på olika avstånd och aldrig fler än två på rät linje. Några fristående träd på tillräckligt avstånd från andra partier kunde ha avvikande utseende och några av dem bilda kärnan i sin grupp. Följande allmänna planteringsanvisningar utgör en för tiden karaktäristisk grundsats (Erik Lindgren, T.f.T. 1874):

"Träden och buskarne i en park är det som hufvudsakligast bestämmer dess skönhet. .... Det är emellertid icke likgiltigt hvar eller huru träd och buskar placeras. .... Träd- och buskpartierna böra företrädesvis dragas åt gångarne eller åt kanterna på gräsplanerna samt åt anläggningens gränser, lemmande större eller mindre partier af sjelfva planerna fria. Här och der böra vägarne löpa midtigenom träd- eller buskpartier; stundom böra de gå förbi dels smärre grupper af högstammiga träd, dels enstaka sådana, hvilka väl skänka skugga åt gången, men lemna utsigten emellan stammarna fria; men emellanåt böra gångarne ligga fullkomligt öppet och fritt — Det är af mycken vigt att planteringarna inom anläggningen äro så anordnade att ett lämpligt förhållande eger rum emellan ljus- och skuggpartierna. Innehåller anläggningen för mycket planteringar blir den för mörk och dyster; innehåller den för litet sådana ser den för kal och fattig ut. Lummiga träd- och buskpartier, omvexlande med öppna platser i ett passande förhållande, är det som gifver anläggningen dess rätta skönhet."

Det ansågs vanskligt att ge alltför detaljerade föreskrifter eftersom "sammanställningen af träd och buskar med afseende på deras höjd, växtsätt, bladformer, färg o. d. hör till det svåraste ämne inom anläggningskonsten att utföra väl. Genom att fördela de större träd- och buskpartierna i flera olika grupper och låta en art inom hvarje grupp vara den förherrsande är dock saken mycket förenklad och man har derigenom vida lättare att med smärre förkunskaper kunna ernå ett godt resultat". Dock angavs huvudprinciper för dessa aspekter. T. ex. skulle lägre träd placeras framför de högre men ställvis något glest, de allra högsta helst placeras centralt i en grupp – dock måste jämn höjdvattningsning åt sidorna undvikas. Hängträd passade bäst fristående på gräsplaner och i strandkanter vid vatten. I trädpartier med mörkbladiga sorter kunde med fördel i framkanten inblandas några ljusbladiga exemplar, omvänt förhöjdes effekten av ett ljusbladigt parti med några mörkbladiga exemplar.

Grusgångarna slingrade till synes osökt genom träd- och buskgruppernas skuggpartier och erbjöd däremellan omväxlande öppna vyer över gräsmattorna, där solitärträd med annorlunda växtsätt skulle ses som utropstecken, gärna mot en bakgrund av skön- och rikblommande växter i grupper med runda eller mjukt formade linjer. Liksom i landskapsmåleriet eftersträvades spelet mellan ljus och skugga med växternas färg- och formrikedom i kontrasterande kombinationer.

Fig. 43.
Rheum officinale.

Fig. 45.
Gynerium argenteum.

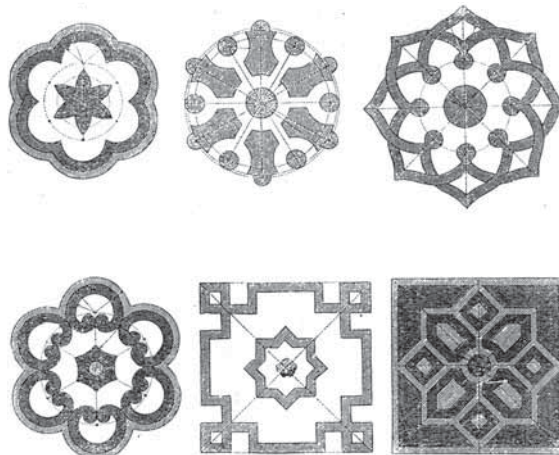
Ovan: Exempel på praktväxter som kan placeras som solitärer på gräsytor. Ur Müller, 1888.

Till höger: Förslag till ordnande av blomstergrupper. Ur Müller, 1888.

Parken som trädgårdsmästarnas utställningsforum

I den engelska parken infogade trädgårdsmästarna stilmässigt bjärt kontrasterande moderna element i dekorativt syfte. Den ovan citerade artikelserien "Trädgårdsanläggningskonst" (1874-75, i bearbetad form återgiven i *Handbok i svenska trädgårdsskötseln*, del 8, 1884), beskriver en mängd blomsterarrangemang, symmetriskt ordnade i geometriska former, som skulle lysa med sin färgprakt på lämpliga ställen i gräsplanernas utkanter, helst i anslutning till viloplatser eller viktiga vägskal. Det var grupper i olika rundade former såsom de i rikt varierade mönsterkomponerade tapetgrupperna, vilka kunde kombineras med rabatter till s. k. parterrer. Det populära s. k. "tapetmaneret" upptogs i raden av trädgårdsstilar men fick ett kärvt omdöme: "ett mod i anläggningsväg som ..... förefaller i icke obetydlig grad barnligt och småfnaskigt, hvadan vi önska och hoppas att det ju förr desto hellre åter måtte få vika för en sundare smak". Blomstergrupperna, vilka närmare sekelskiftet fick vika för exotiska bladväxtgrupper – byggdes upp med en central dominant omgiven av lägre växter. Således placerades i mitten oftast en exot eller annan högväxande solitär bladväxt. Den mångfald av växtmaterial som behövdes för dessa anläggningar gav en rikhaltig provkarta på blommors och bladväxters former och färger. Över hela Europa strävade trädgårdsmästarna att hålla sig a jour med utvecklingen. De sporrades av ett stort allmänt intresse att genom plantskolorna ständigt utöka och variera parkernas bestånd av prydnadsväxter, ofta även till försäljning, vilket förutsatte stor kunskap och uppfinningsrikedom. Härigenom skaffade de sig en prestigefylld roll som trädgårdarnas och parkernas "kungar" och fick en yrkesmässig position de tidigare inte haft.

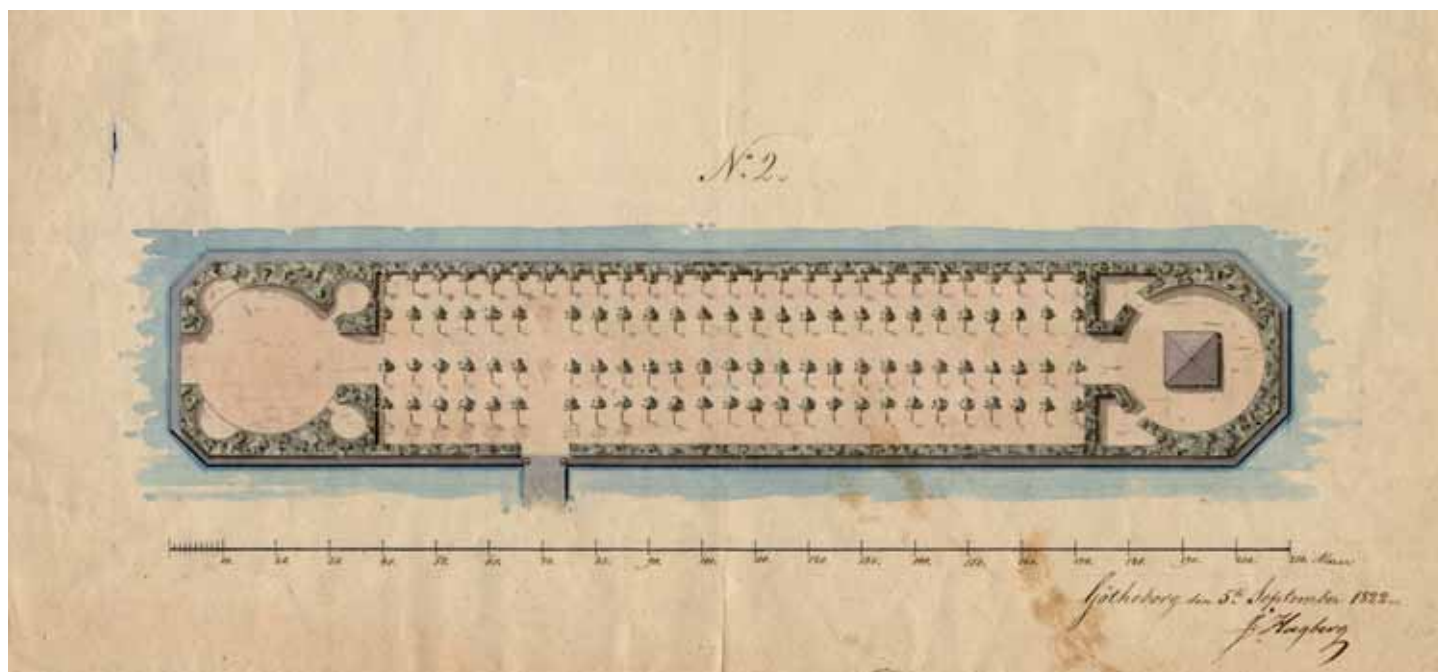
En tongivande trädgårdsmästare i det sena 1800-talet var Georg Löwegren, bl. a. framstående expert på palmer och orkidéer. I ett annat kapitel avhandlas hur han med omvitnat konstsinne under ett drygt halvsekel omgestaltade Trädgårdsföreningens park i Göteborg. Löwegren anlade under sin tid som direktör för parken på strategiska platser rikligt förekommande tapetgrupper, vilka beundrades av samtiden som utmärkt smakfulla bevis på god trädgårdskonst. På 1860- och 70-talen medverkade Löwegren tillsammans med Erik Lindgren och Axel Pihl i *Tidning för trädgårdsodlare* och som medförfattare av *Handbok i svenska trädgårdsskötseln* (9 delar, 1872-84). I avsnittet om trädgårdskonstens användning av blommor i denna bok (del 8) redovisas ett flertal exempel på moderna anläggningar i "tapetmaneret", bl. a. ett par arrangemang av blomstergrupper i Trädgårdsföreningen – dels på gräsplanen söder om Direktörsvillan och dels på gräsytor vid Palmhusets entréfasad. Dessa symmetriskt anordnade planteringar med sina prunkande blad- och blomstergrupper utgjorde parkens mest slående prov på anläggningskonst i s. k. tysk stil.

Göteborgs första offentliga parkanläggningar – geometriskt respektive naturligt

Brunnsparken

När Göteborgs storslagna alléprojekt på den utjämnade yttre fästningsvallen äntligen påbörjades 1823 hade staden just skapat sin första offentliga promenadplats i befintlig stadsmiljö. Den skräpiga rektangulära ön i Stora Hamnkanalen, från vilken gamla Järnvägen blivit flyttad till Pustervik, hade redan 1798 av stadsarkitekt Carlberg varit påtänkt för en promenadplats. Carlbergs elev Jonas Hagberg ritade 1822 platsens förvandling till en plantering hållen i fransk stil – fyra rader träd inneslöts av täta häckar och boskéer med små alkover för sittplatser och stora cirkulära bersåer i båda ändarna. Den lilla ”Järnvägsparken” blev i folkmun ”Paradiset”. Sedan ett ”brunnshus” öppnats 1834 bytte den namn till Brunnsparken och blev så populär att av ordningsskäl endast ”bättre” folk och barn i föräldrars sällskap släpptes in. Anläggningen, som sedan tillkomsten förändrats flera gånger men alltjämt har den ursprungliga principlösningen kvar med raka trädrader, är en av Sveriges äldsta offentliga parker.

"Project till Gamla Jernvägs Platsens apterande till Promenadplats", 1822. GSM.

Kungsparken

Den då sedan länge i Sverige moderna "naturliga" engelska trädgårdskonsten introducerades i Göteborgs offentliga anläggningar först 1839 med Kungsparken mellan Kungsportsbrons södra landfäste och Nya Allén. Denna Göteborgs första offentliga park utanför Vallgraven – som för dåtidens förhållanden hade en betydande areal – sträckte sig ännu 1856, då bygget av Nya (Stora) Teatern påbörjades där, endast från Södra Vägen till en linje mittför f. d. bastionen Johannes Dux spets. Parkens utvidgande västerut 1859–61 står uppenbart i ett intimt sammanhang med teaterbyggnadens tillkomst och det därmed synliggjorda behovet av en större promenadplats längs Vallgravens pittoreska vattenspegel. Nya Allén i egenskap av "gränsboulevard" skiljde ännu stadens nydaningsområde från den oregerade landsbygden på donationsjorden därbortom.

Trädgårdsföreningens särställning inom 1800-talets parkanläggningskonst i Sverige

Vid tiden för bildandet av Göteborgs Trädgårdsförening 1842 fanns inga större för offentligt ändamål skapade parkanläggningar i svenska städer (i Stockholms stadsmiljö var sedan länge Kungsträdgården av kronan upplåten till allmänheten och utgjorde scen för ett brokigt folkliv). De parker som fanns kunde till följd av sin ringa storlek och belägenhet mellan omgivande stadskvarter överblickas utan svårighet vad gäller omfattningen. Från denna utgångspunkt ansågs ett geometriskt anläggnings sätt i fransk stil passande, men även den naturliga stilen kunde tillämpas. Den lilla skalan och ambitionen att möjliggöra så långa omväxlande promenader som möjligt föranledde det slingrande gångnätets förtätning så att en mängd smärre gräsytor bildades där träd och buskar grupperades enligt rådande gestaltungsprinciper. Exempel på anläggningar i fransk stil är Brunnsparken i Göteborg och Hoglands Park i Karlskrona medan Carolinaparken i Uppsala och Kungsparken i Göteborg är tidiga exempel på parker i naturlig stil före den väsentligt större anläggning som sedan anlades av Trädgårdsföreningen i Göteborg. Andra betydelsefulla stadsparkar i den naturliga stilen som tillkom strax efter 1800-talets mitt är den lilla Berzelii Park i Stockholm och den medelstora Kungsparken i Malmö.

Av Trädgårdsföreningens protokoll och bevarade planritningar från 1843-44, då anläggningens utformning diskuterades, framgår att "trädgårdsfältet" i sin helhet var tänkt att hållas i "fri så kallad engelsk Styl" (se kapitel 4). Föreningens markområde hade med hänsyn till såväl storleken som dess oregelbundna form och läget vid Vallgraven helt klart de bästa förutsättningar att med gott resultat kunna gestaltas i en fri tillämpning av den rådande landskapsstilen. De tidiga planerna för området, som aldrig blev verklighet, visar dock ett tätare och mer komplext slingrande gångsystem än det avsevärt glesare och enklare som utfördes (och som ännu i huvudsak är bevarat). Det först planerade gångsystemet var anpassat för en

Kung Oscars park (Kungsparken) i Malmö. Plan från 1881, då restaurangen uppfördes. Märk det finmaskiga vägnätet och de streckade siktlinjerna. Gångar och vegetationsgruppering avsåg att göra promenaden på det begränsade området lång och omväxlande samt ge illusion av en större park. Ur Svenska Trädgårdsföreningens Tidskrift 1882.

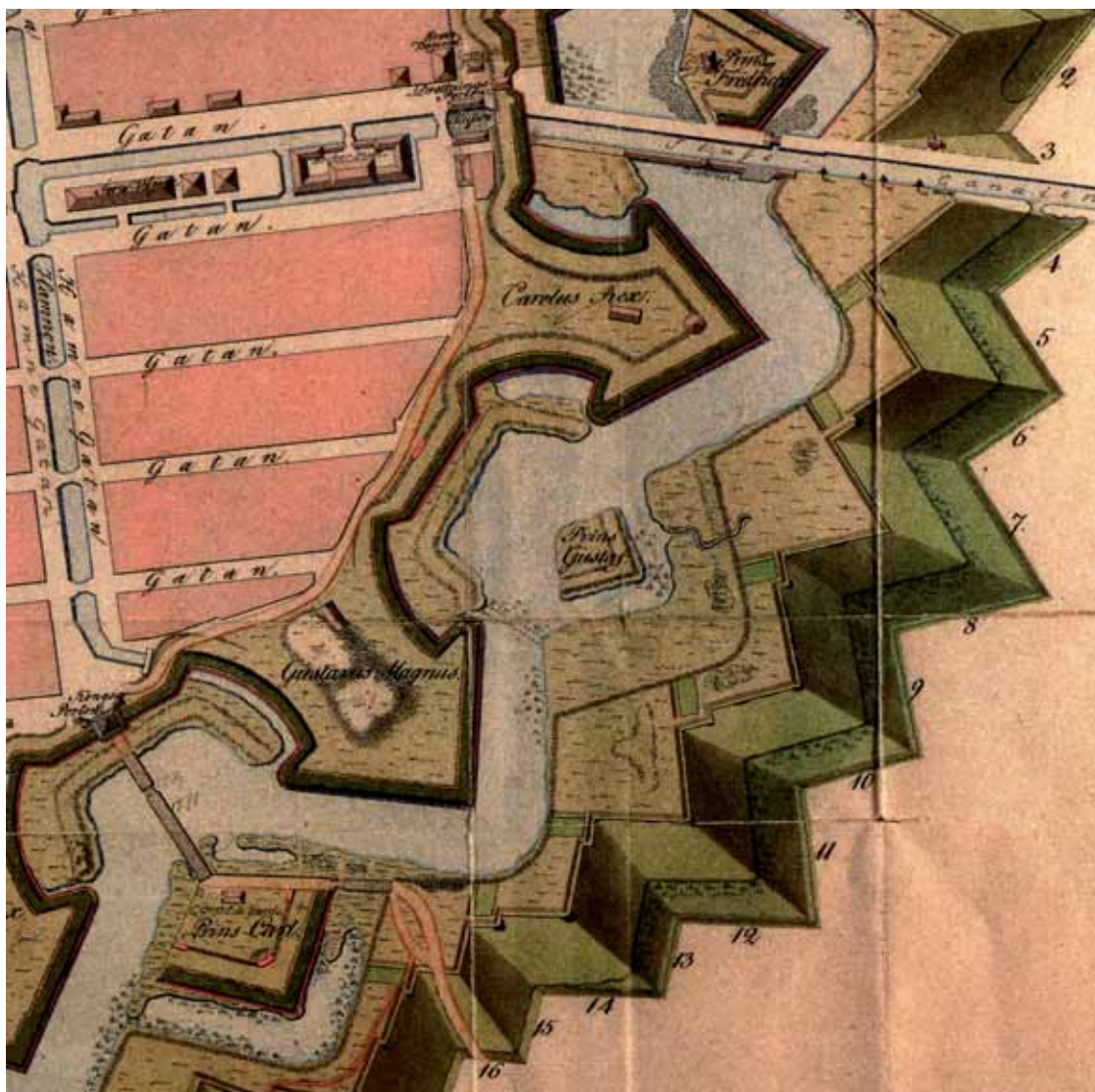
mindre omfattningsrik parkdel än den som utfördes, detta till följd av ett mer splittrat användningssätt av anläggningen som helhet. Den egentliga promenadparken skulle koncentreras till områdets västra och nordöstra delar och förenas av ett smalt område utefter Vallgraven men åtskiljas genom en stor avdelning för systematisk odling med växthus och andra byggnader. Om denna funktionsuppdelning hade fått prägla den färdiga anläggningen hade konsekvensen blivit en mer intim och mindre storslagen promenadpark av konventionell typ eftersom landskapsparkens gestaltungsprinciper krävde att träd- och buskvegetationen till stor del grupperades i anslutning till gångarna för att minska överblickbarheten. Således hade då ett flertal relativt små ytor för gräsplaner skapats och de imponerande perspektiv som under perioden kring sekelskiftet 1900 framhölls bland parkens främsta estetiska företräden, och som starkt bidrog till parkens position som berömd sevärdhet, hade följaktligen knappast kunnat förverkligas.

Den i Trädgårdsföreningen ej genomförda planprincipen med små ytor i ett finmaskigt nät av gångar var, som framgår ovan, typisk för de relativt små promenad-anläggningar som anlades i svenska städer under 1800-talets första hälft men även strax efter sekelmitten (såsom ex. Kungsparken i Malmö). Att Göteborgs Trädgårdsförening 1844 slutgiltigt stannade för det gångsystem vi känner igen idag är av allt att döma en direkt följd av att odlingsytorna koncentrerades mera till områdets nordöstra del till förmån för den egentliga promenadparken, vilken därigenom kunde göras större, mer sammanhållen och storslagen. Gestaltungsgreppet att i en pedagogiskt syftande anläggning så långtgående utnyttja det disponibla områdets storlek för att skapa en mångskiftande park med många praktfulla scenerier förebådar den mer naturenliga parkanläggningskonst som blev vanlig från 1800-talets senare hälft. Det är strukturell storslagenhet i förening med de dekorativa arrangemangen av träd- och buskplanteringar samt blomstergrupper som har givit Trädgårdsföreningen dess särställning som 1800-talspark.

Lövgrotta i Botanisk Have i Köpenhamn. Botanisk have anlades ca 30 år efter Trädgårdsföreningen på de rivna befästningsvallarna.

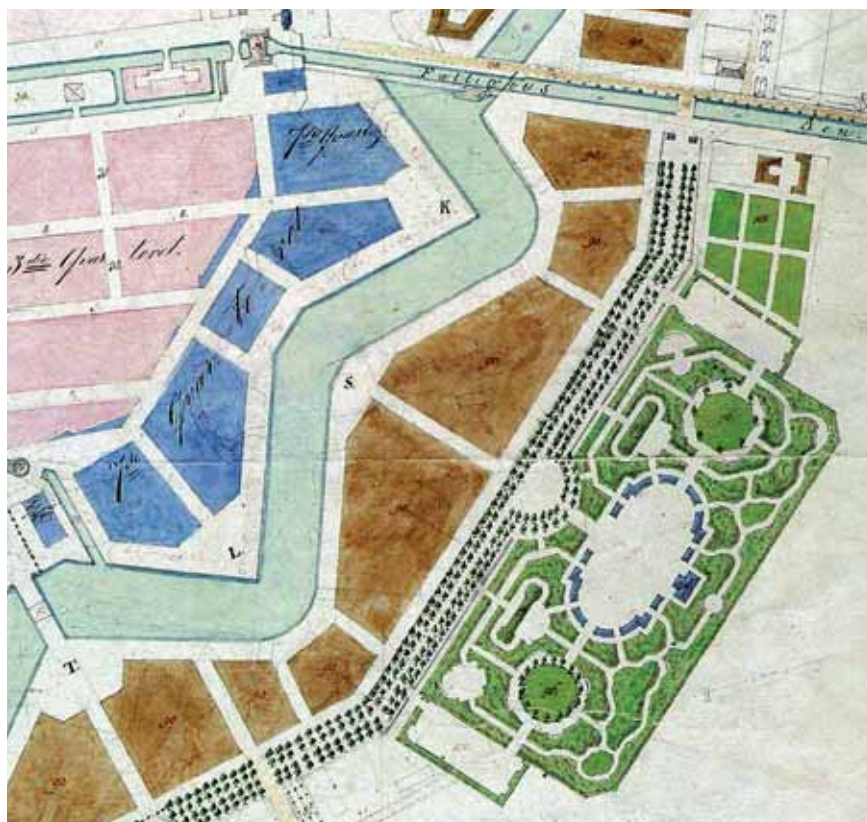

Utsnitt ur Plan à vue d'Oiseaux af Götheborg från 1771 (Krigsarkivet). Det område som senare kom att upptas av Trädgårdsföreningen är beläget på glacisen, det öppna skottfältet över fältvallen, utanför vallgraven, mellan "slussskanalen" i norr och bastionen Gustavus Magnus i söder. Den vattenomflutna ravelinen Prins Gustaf blev Ravelinkullen i parken.

4. Tillkomsten av Göteborgs Trädgårdsförenings park

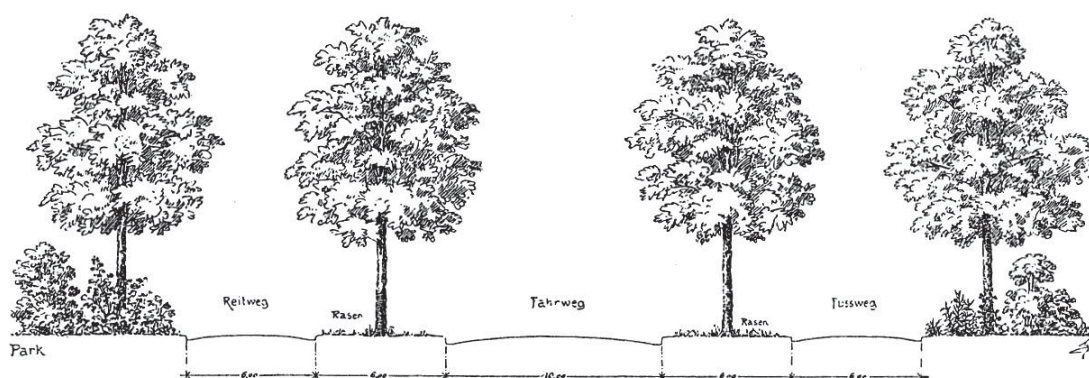
Förhistoria

Göteborg – ”porten mot väster” – var som en av landets viktigaste orter för handel och sjöfart under 1600- och 1700-talen en starkt befäst stad. Hamnkanaler såväl som fästningsverk bidrog till stadens kosmopolitiska prägel. Den täta stadsbebyggelsen innanför Larmgatorna skyddades av en kraftig fästningsgördel, vars landfront skilde staden från den omgivande donationsjorden med landeriernas odlingar, ångar och beteshagar. Vallgravens insida kantades av höga stenmurar krönte av gräsklädda jordvallar – bastionernas ”faser” är än idag delvis bevarade i gatornas och torgens kajmurar. Utanför vallgraven var en ca 100 meter bred, utåt svagt slutande torvtäcktt fältvall (”glacisen”) och där utanför – på landfrontens östra avsnitt (där Trädgårdsföreningen sedermera kom att anläggas) – en yttre vallgrav, troligen grundare än den inre vallgraven. Bortom den yttre vallgraven var öppen mark för att medge fritt skottfält. Från östra och södra stadsportarna ledde utfartsvägar mot det inre Västergötland respektive Halland. Dessa utfarter blev i slutet av 1700-talet, från staden förbi de närmaste landerierna, kantade av trädplanteringar som prydnad och skydd för sommarsolen. Utmed Fattighusån planterades en enkel trädrad och vid Exercisheden en allé som promenadplats fram till landeriet Lorensberg, som senare blev en populär världshuspark.

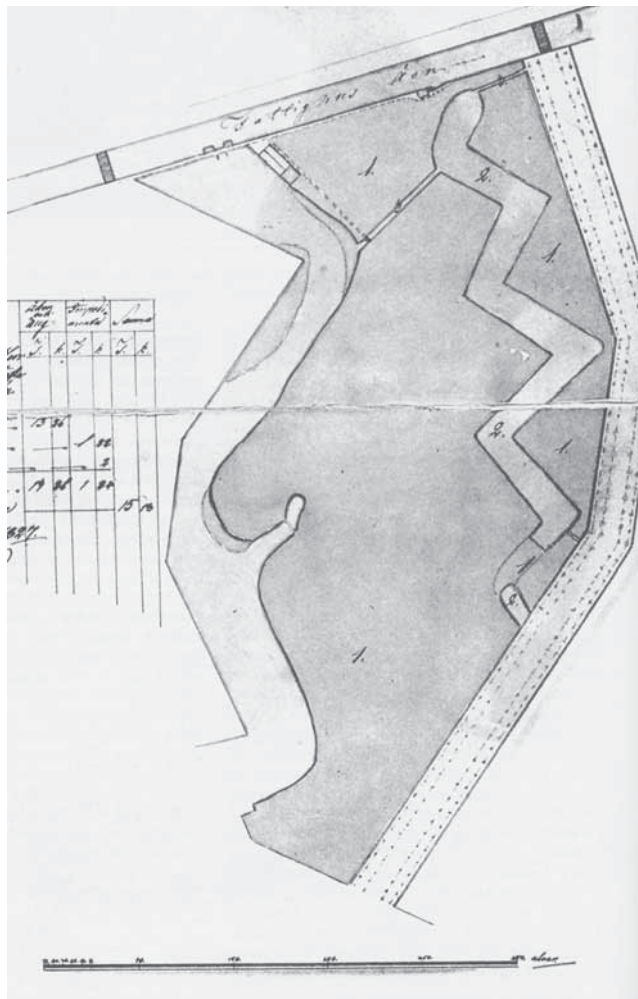
C. W. Carlbergs förslag enligt raseringskontraktet från 1807 till promenadplats utanför Vallgraven på de yttre fästningsverkens område. På utsidan av den efter franska förebilder utformade gränsboulevarden Nya Allén är en strängt formaliserad offentlig parkanläggning "i Engelska Trädgårdsmaken". De planerade byggnadskvarteren mellan allén och Vallgraven blev aldrig verklighet, i deras ställe skapades genom alléns ändrade sträckning ett större utrymme som kunde utnyttjas för en större parkanläggning. Detalj av karta från 1810 över förändringar till följd av fästningsverkens raserings. GSM.

Omkring år 1800 hade befästningarna runt Göteborg spelat ut sin roll och fästningsområdet på ömse sidor om Vallgraven lämnades över från Kronan till Göteborgs stad enligt särskilda bestämmelser i det s.k. raseringskontraktet 1807 mellan staden och Kronan. I enlighet med kontraktet och en tillhörande plan av stadsarkitekt Carl W. Carlberg för nya anläggningar (stadfast 1808) skulle vallgraven behållas och kantas av bebyggelse. De nya yttre byggnadskvarteren skulle omges av ett brett promenadstråk över delar av den forna fältvallen, en allé med fyra trädrader som skulle ge skugga åt körvägen för ekipage i mitten och en gångväg på vardera sidan. På östra sträckan skulle intill allén dessutom anläggas en prydlig och strängt formaliserad trädgård, av Carlberg beskriven som ”en Lustpark eller Bosquet i Engelska Trädgårdsmaken”. När boulevarden Nya Allén först 1823–24 anlades som stadens dittills största prydnad fick sträckningen på landfrontens sydöstra del – just där ”boskén” var planerad – ett ändrat läge utanför resterna av yttre vallgraven med påföljd att ett större utrymme än i Carlbergs plan bildades på alléns insida. Därmed var läget givet för en framtida park vid Vallgraven.

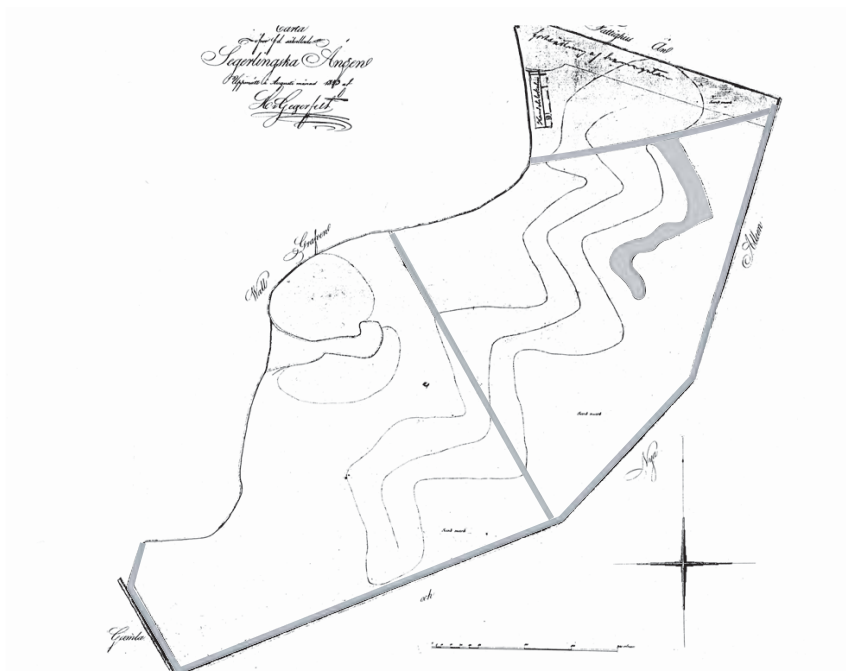

Nya Allén projekterades av stadsarkitekt Carlberg som en mönstergill fransk anläggning med fyra rader träd som kantade körbanan i mitten och de smalare promenadvägarna för gående respektive ridande på ömse sidor. Förebilder såsom denna allé i Versailles fann Carlberg också i Paris, där han omkring 1780 hade beundrat den franska klassicismen i såväl byggnads- som trädgårds-konst. Ur Stübben 1890.

Det nedlagda fästningsområdet mellan Nya Allén och Vallgraven utarrenderades av staden som betes- eller ängsmark och privata trädgårdsodlingar ("plantager") i väntan på bebyggelse. År 1841 samlade den hortikulturellt intresserade kaptenen vid Göta Artilleriregemente Henric von Normann "en krets af få blomstervänner", vilka lyckades intressera överläkaren på Sahlgrenska sjukhuset livmedikus Pehr Christopher Westring och några andra bemärkta borgare för att bilda Göteborgs Trädgårdsförening. Syftet var att för bildningens höjande och till nytta och nöje för staden som angenäm promenadplats anlägga en större offentlig trädgård på den s.k. Segerlindska ängen (f. d. "Östra Plantaget"). Dessa tankar och en begäran i skrivelse 1 mars 1842 till drätselkommissionen om fri upplåtelse av marken och ett årligt bidrag m. m. mottogs välvilligt. Staden ansåg att "ifrågavarande anläggning skulle icke allenast medföra en för staden och orten hittills saknad bildningsanstalt för trädgårdsmästare och trädgårdsdrängar utan även i betydlig mån bidraga till försköning av stadens omgivning samt till nöje och trevnad för dess inneväanare" och beslöt i maj att upplåta marken till den nybildade föreningen på förmånliga villkor. Det konstaterades att staden genom att stödja en offentlig trädgård fullgjorde sitt kontraktssenliga åtagande att anlägga en "bosquet", vilket bekräftades av Kronan den 28 september samma år. Staden poängterade att anläggningen måste vara öppen för alla.

Uppmätningsskizzen av Östra Plantaget, 1827. Den gamla glaci-
sen har övergått till ängsmark. Den
yttre vallgravens zigzagform finns
ännu kvar. Trädplanteringen i Nya
Allén har utförts några år innan
kartan upprättades. Vallgraven vid
ravelinen Prins Gustaf har delvis
vuxit igen och den tidigare ön har
fått landkontakt.

Victor von Gegerfelts uppmätning
av Segerlindska ängen 1843. Den
yttre vallgraven har nu reducerats
till en liten tarm (grått) och ett
större dike för vattenavlopp till
stora vallgraven från diket längs
allén har tillkommit. GSM.

Anläggningens utformning: ett hett diskussionsämne

Det första verksamhetsåret, då en mängd förberedande åtgärder måste utföras, blev en på flera sätt mycket arbetsam och påfrestande period för Trädgårdsföreningens ledning. Det största problemet vid sidan av alla jordförbättrande arbeten blev den oenighet som uppstod angående planläggningen av området, först inom direktionen och därefter mellan direktionen och ansvarig arbetsledning. Detta problem var ännu inte löst när man summerade det första året. Först fram emot september 1844 kunde anläggningsarbetena äntligen börja löpa mera friktionsfritt. De bakomliggande orsakerna till hur föreningen under denna första tid kom fram till den än idag rådande huvudsakliga fördelningen av olika slags odlingsytor, byggnaders läge m. m. inom parken har stort intresse för förståelsen och bedömningen av nutidens park. En närmare redogörelse för utvecklingen, så som den framträder i förenings- respektive direktionsprotokollen 1842-44, kan därför vara motiverad.

Sedan Segerlindska ängen – en närmast trädlös vattensjuk plats – formellt övertagits av föreningen och Kronan bifallit stadens framställan att få upplåta marken till Trädgårdsföreningen hölls föreningens första sammanträde med de inbjudna aktietecknarna 10 november 1842. Då utsåg man en styrelse ("direktion") som skulle ombesörja planering och skötsel av anläggningen – dr Westring, föreningens verkliga eldsjäl jämte initiativtagaren von Normann, valdes till ordförande. Direktionen beslöt på sitt första möte 17 november att förbereda planläggningen genom en noggrann översyn av markområdet. Den 21 november antogs till trädgårdsmästare Frans Töpel, som hade "de bästa vitsord om skicklighet i sitt yrke och en berömvärd caractère". Töpel hade fått både utbildning och praktik i hemlandet Sachsen och sedan tjänstgjort som slottsträdgårdsmästare såväl i Tyskland som i Sverige.

D:r ("Livmedikus") Pehr Christopher Westring (1789-1844), överläkare för Sahlgrenska sjukhuset och Trädgårdsföreningens verkliga eldsjäl som offrade sin hälsa i hängivet föreningsarbete. Som direktionens ordförande genomdrev han sin övertygelse att det allmänna intresset av en praktfull promenadpark måste sättas före de vetenskapliga och ekonomiska intressena att skapa en "nyttig" anläggning för botaniska studier och handel. Bild ur Forssenius, 1884.

Kaptän Henric Elof von Normann (1805-74), djupt hortikulturellt intresserad och ansedd som initiativtagare till bildandet av Trädgårdsföreningen. Som direktionsledamot hamnade han i en lika häftig som hopplös motsättning till den mer värtalige ordf. Westring i diskussionen om anläggningens innehåll, användning och utformning. Foto ur Lindberg, 1942.

Anton Frans Töpel (1809-78). Trädgårdsföreningens förste trädgårdsmästare kom på kant med direktionen då han liksom Normann var en förkämpe för hortikulturen och motståndare till Westrings vision om en praktanläggning för allmänhetens behov. Hans bestående insats är främst att ha lett de arbeten som skapade försättningar för att den magra ängen på några år kunde förvandlas till en lustgård. Foto ur Lindberg, 1942.

Innan trädgårdsmästaren i februari 1843 var på plats för att leda arbetet hade direktionen börjat ta itu med en mängd förberedande arbeten, vilka var nödvändiga för att det skulle vara möjligt att kultivera den vattensjuka ängsmarken som låg på kall djup lerbotten – den göteborgska blåleran utgjorde inte en god grund för trädgårdsodling. Hela området plöjdes upp som en ideell insats av landeriinnehavare i grannskapet, varefter staden under året ombesörjde att Vallgraven muddrades. Den upptagna dyn blandades med kalkgrus och jord som innehöll kompostmaterial från det raserade fästningsområdet utefter Larmgatorna samt spillningen från stadens gator och torg, allt enligt avtal med staden. Detta spreds som näringsrik matjord över ”trädgårdsfältet”. Vidare blev dammen i nordöstra delen av området utvidgad ”i ungefärligen sådan krökning som den igenfyllda gamla löpgravven antyder” för dränering av omgivande mark, för att ”bereda en prydnad åt Parkanläggningen” samt för undvikande av kostnaden för stentrummor och för att samtidigt kunna höja de låglänta stränderna.

Under tiden diskuterade direktionen livligt hur anläggningen borde utformas. Sedan Töpel strax efter tillträdet gjort ett utkast till disposition av fältet avslöjades stora meningsskiljaktigheter inom föreningen. Det handlade i grunden om huruvida anläggningen skulle vara huvudsakligen lustpark enligt dr Westrings uppfattning eller ha mer karaktär av botanisk trädgård enligt kapten von Normanns ursprungliga idé. Westring lyckades emellertid genom kraftfullt agerande och vältalighet under loppet av drygt ett år bryta ned allt motstånd från direktionsledamöter och arbetsledning och genomdriva sin övertygelse att inga vetenskapliga, praktiska eller ekonomiska hänsyn fick leda till uppoffring av några som helst skönhetsaspekter. Sålunda undanröjde Westring allt – stort som smått – som han upplevde innebar avkall på det mål han hade satt upp: att skapa en ”praktanläggning” snarare än en ”handelsträdgård”.

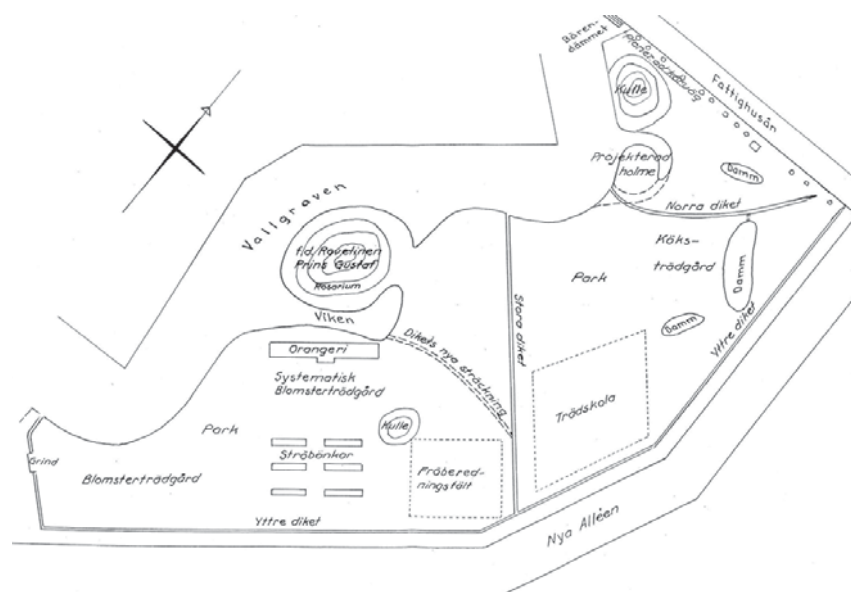
Dr Westrings agitation resulterade så småningom i att von Normann förbittrad och uppgiven lämnade direktionen. Töpel, som var ytterst självmedveten, hetlevrad och omfattade sitt yrke ”med nästan helig iver”, kom tidigt på kant både med arbetare och direktionen då han inte tålde vare sig slarv och lättja eller närgången tillsyn över sitt eget arbete. Så hängiven sin egen trädgårdsvision att han inte kunde finna sig i att byta fot sedan hans sympatisörer i direktionen övergivit honom, satte han hela sin prestige på spel i kraftmätningen mellan direktionens två läger och avskedades efter flera varningar. Själv fick Westring aldrig uppleva frukten av sin ihärdiga och målmedvetna möda. Genom sitt rastlösa arbete med föreningen – bl.a. otaliga vandringar genom den blivande parken i kyla och väta – ådrog han sig allvarlig sjukdom, som slutligen ändade hans liv i november 1844. Direktionens vice ordförande apotekare Franck övertog ordförandeskapet och kapten von Normann blev åter ledamot.

Det första utkastet – Töpels skiss

Så snart Töpel hade tillträtt tjänsten vårvintern 1843 begärde direktionens ordförande Westring att han skulle föreslå läge för ett ”orangeri” (växthus) och även användningen av föreningens område i sin helhet – dock utan några mer specificerade anvisningar. Westring, illamående av ”bröstlidande”, kunde inte närvara för att granska Töpels ritning vid det viktiga mötet 26 mars. Vid detta tillfälle gjorde direktionen en noggrann undersökning av platsen och gick därefter upp till Töpels bostad vid Gamla Allén för att studera förslaget. Töpels skiss gillades och beslut fattades om att låta stadsarkitekt Heinrich Kaufmann och hans underordnade arkitekt löjtnant Victor von Gegefelt (känd bl. a. som Göteborgs stadsarkitekt 1872–95) snabbt projektera anläggningen enligt detta förslag.

Andra bearbetningen – Kaufmanns och Gegerfelts förslag

Stadsarkitekt Heinrich Kaufmanns och arkitekt Victor von Gegerfelts förslag till disposition av parken från våren 1843. Originalritningen finns inte kvar men innehållet är rekonstruerat av H. Lindberg med ledning av den bevarade beskrivningen. Ur Lindberg, 1942.

Direktionen möttes igen 3 april – nu fulltalig med den p. g. a. sjukdomen illa förberdde Westring närvarande – och antog enhälligt huvudpunkterna i den "croquis öfver Trädgårds- och Park-anläggningen" som Kaufmann och Gegerfelt upprättat. Dock drabbades Westring senare av tvivel och ingav 22 april, innan justering av beslutsprotokollet verkställdes, en utförlig reservation mot den beslutade disponeringen av området. Han vände sig särskilt mot orangeriets läge och planteringarnas fördelning, där vetenskapliga och ekonomiska intressen trädde i förgrunden, men angav också hur han med hänsyn till allmänhetens behov av en vacker park tänkte sig anläggningen. Trots att denna plan inte verkar finnas kvar ger Westrings yttrande angående dess förtjänster och brister en ganska god uppfattning om innehållet i planen som i huvudsak byggde på Töpels utkast.

Till förslaget förtjänster hörde enligt Westring att det stora diket skulle omläggas från rak till krökt sträckning med nytt utlopp i viken av Vallgraven (han föreslog senare att viken skulle fyllas igen). Vidare var det positivt att dammen skulle sammanbindas med lilla diket och upprensas. Överlag ansåg Westring att förslaget från estetisk synpunkt var en förbättring jämfört med Töpels ursprungliga skiss.

Förslaget brister överskuggade dock dess förtjänster enligt Westring. Entréns prydnadsrabatter skulle bli utsatta för dammet från hundratals passerande, dessutom var det fel att låta blomsterprakten överraska redan vid inträdet i parken. Växthusets placering skulle lämna otillräckligt utrymme för smakfull och bekväm anordning av utställningsväxterna och blomsterodlingen – gruppen närmast allén blev utsatt för inrykande vägdamm som skadar och förfular växterna – och medgav inte heller plats för en utbyggnad med fler växthus på platsen. Trädskolan och Köksträdgården inom sitt plank skulle bli "i högsta grad stötande och fult". Slutligen uppgav Westring att barrträd inte kunde växa på den angivna platsen i nordöstra delen av området, nära Fattighusån.

Westrings förslag till omarbetning

I stället presenterade Westring ett motförslag, som enligt egen uppgift var i överensstämmelse med "kunniga, smakfulla och erfarne Mäns omdöme". Tre krav måste enligt Westring uppfyllas i den planerade parkanläggningen: smakens, vetenskapens, ekonomins. *Smaken* var nödvändig för den allmänhet vars nytta och nöje

man arbetade för (och som skulle betala inträde). *Vetenskapen* (botaniken) säkrades visserligen av att magister Areschoug satt i direktionen, men måste balanseras mot de förutsättningar som givits av jorden och läget. *Ekonomi* var beroende av anläggningens inkomst genom produktion till försäljning.

Det s.k. 1:a fältet, parkens sydvästra del var höglänt och torrt på lätt lergrund, och var lämpligt till promenadpark – mot Vallgraven popplar och barrträd som vindskydd, innanför finare trädslag, närmast Allén utländska trädslag i skydd av de övriga: Trädplanteringar borde blandas med större buskar, större gräsplaner samt här och var blomstergrupper som behöver skugga. Plats fanns även för trädskola (ej inom något fult plank utan buskar) med sängarna ej lagda raka utan hellre på snedden. Perspektiv kunde skapas från parken mot växthuset och kullen med ”något utmärkt vackert” såsom Rosarium. Möjligen kunde en fruktträdgård anläggas till höger nedanför kullen, delvis omgiven av ett smakfullt ordnat plank.

Det 2:a fältet, beläget mellan de båda dikena, var lägre och fuktigare med god matjord och delvis kuperat, och lämpligt för blomsterodling, finare buskar, även vattenväxter i och kring dammen, trädgrupper som bersåer och skydd men även högre buskar. Växthuset borde ligga på höjden mot sydost (nuv. stenpartiet) som effektivt blickfång från Allén med drivbänkarna i närheten – tillräckligt utrymme fanns här för promenerande och gruppanläggningar, vilka ej skulle exponeras för vägdamm, här skulle färgprakten och blänkande fönsterglas överraska. Denna del kunde skyddas genom al och pilhäckar mot Vallgraven (inåt garnerade med syrénhäckar), i öster genom träd- o. hagtornshäckar. *Köksträdgården* kunde rymmas delvis i 2:a fältet, delvis i 3:e fältets torra del mot Vallgraven – här borde odlas särskilt efterfrågade grönsaker som lämnade frön.

Det 3:e fältet skulle till större delen kunna planteras med träd som trivs i fuktig mark.

Westrings förhoppningar att reservationen skulle övertyga direktionen om att beslutet att anta Kaufmanns och Gegerfelts förslag var ett misstag kom på skam när han 30 maj begärde omröstning. Alla ledamöterna vidhöll den linje som företräddes av magister Areschoug (fil. mag., lärare i naturvetenskap vid stadens gymnasium) och Töpel – deras sakkunnighet bestreds inte av någon. Bara Westring ifrågasatte deras uppfattning med stöd av en rad sakkunniga som han rådfrågat. Bland direktionens ledamöter hade främst Normann och Areschoug men även apotekare Grén gemensamma uppfattningar om användningen av ”fältet” med stöd av trädgårdsmästare Töpel. Dessa åsikter konstaterade ordförande Westring var motsatta hans egna och beslöt tvärt att avgå. Detta väckte stor bestörtning eftersom Westring genom envist och intensivt arbete gjort sig oumbärlig för direktionen – och föreningen som helhet. Sedan direktionen vid besök på fältet 1 juni hållit vad som idag skulle kallas ”krismöte” och konstaterat att åsiktsskillnaderna nog hade missbedömts samt att förlusten av Westring vore värre än att låta honom bestämma beslöt 3 juni att gå honom tillmötes i planfrågan. Westring återkom 4 juli för att ”återtaga ordförandet”. Därmed var lugnet återställt men ännu fanns alltså ingen plan att arbeta efter. Detta var i och för sig inget akut problem eftersom stadens arbeten i Vallgraven under hela sommaren skulle utgöra ett hinder för det egentliga anläggandet av parken.

Ett av Westrings förslag avsågs dock av direktionen. Det gällde hans idé att låta ”den lilla vik som finns i närheten af Kullen... utgå utur planen och i stället en dæld bildas å detta ställe”, detta eftersom Westring av borgmästare Ekström fått uppgift om att muddringskostnaden skulle bli högre än som motiverades av vikens värde för parken. Man ställdes inför det faktum att stadens muddringsarbeten i Vallgraven hade stängt stora avloppsdikets utlopp, vilket medfört översvämning av ett stort område. Då stadsarkitekt Kaufmann begärde omedelbart besked om viken skulle grävas upp eller ej och samtidigt lämnade ett lägre anbud än borgmästaren hade uppgivit, beslöt direktionen att viken skulle muddras för att diket planenligt skulle få en böjd sträckning till ett nytt utlopp där.

Tredje bearbetningen – Gegerfelts och Töpels nya förslag

I augusti 1843, då muddrings- och utfyllnadsarbeten i Vallgraven givit området en definitiv strandlinje som avgränsning åt detta håll, fick von Gegerfelt uppdraget att i samarbete med Töpel utarbeta en ny utförlig plan i enlighet med Westrings förslag 22 april. Denna planritning, som skulle bli den förste trädgårdsmästarens fall, är den enda av de tidiga förslagen till disposition av den blivande parkanläggningen som finns bevarad i original. Den har stort intresse bl. a. därför att den i själva verket var en vidareutveckling av det tidigare förslaget – det som hade bifallits 3 april men lagts åt sidan 3 juni efter rabaldret i direktionen under våren och försommaren, då Westring befäste sin dominans i direktionen. Den tillhörande beskrivningen till denna förkastade plan ger besked om tankar som delvis bildar utgångspunkt för utförandet av parken som vi känner den idag – trots att odlingsytorna och de anslutande byggnaderna som följd av Westrings agitation kom att omplaceras – men innehåller också inslag som intressant nog blev verklighet långt senare. Det är därför motiverat att här sammanfatta det väsentligaste av innehållet.

Beskrivningen till planritningen förefaller mycket genomarbetad och formar sig alltigenom till ett faktaspäckat bemötande av Westrings kritik, vilken direktionen hade böjt sig för, men även inslag som man inte låtsas om är eftergifter för samma kritik framhålls nu som tillgångar för anläggningen.

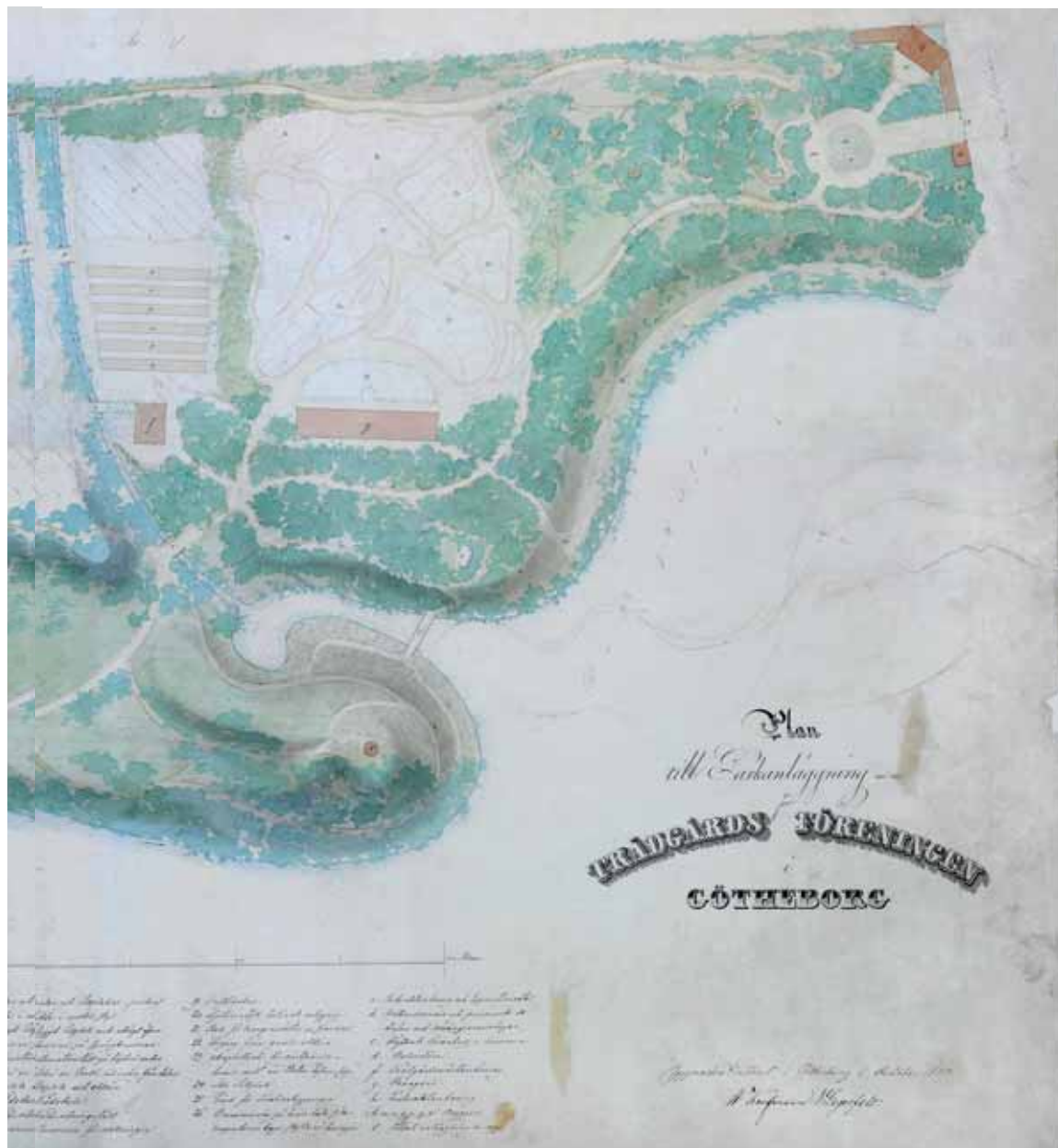
Det genomarbetade planförslaget från hösten 1843 av Heinrich Kaufmann och Victor von Gegerfelt i samråd med trädgårdsmästaren Frans Töpel förkastades av direktionen eftersom den antagna dispositionen enligt Westrings förslag inte hade följts. Förslaget speglar Töpels uppfattning om nytta och estetik som denne in i det sista pläderade för i en allt mer skärpt motsättning till direktionen. Kartan med tillhörande utförlig beskrivning anger att stora sammanhängande ytor i anläggningens västra och mellersta del för blomsterodling, trädskola etc. skulle omges av parkområden på det utrymme som blev över och inte ansågs kunna användas för ekonomiska och vetenskapliga syften (jfr kartan på s. 45). Av de fem olika förslag som diskuterades från våren 1843 till hösten 1844 är detta den enda originalritning av hela anläggningen som är bevarad. RSA.

Inledningsvis fastslås vilka ändamål anläggningen skulle uppfylla och frågan ställs hur detta bäst skulle gå till – här och i det följande ser man att grundinställningen hos författarna är oförändrad, alltså att ekonomi och vetenskap måste prioriteras. Nu gäller det dock att skärpa argumentationen:

"En Systematisk Botanisk anläggning med tillhörande Orangerihus, ett Fält för Trädkola, Fröberedning, Drifbänkar och Trädgårdsmästarebostad, borde utgöra den del, hvaraf Föreningen kunde vänta sig hufvudsaklig nytta. Med denna del borde förenas en Parkanläggning, afseende att bereda omväxling och en angenäm tillflyktsort för Föreningens delägare, Stadens inwånare och Främlingar. Problemet som skulle lösas war således: att bilda en anläggning som med ändamålsenlighet och Sparsamhet förenade nytta och nöje. Hufvudfrågan war nu: hvilken del af fältet är tjenlig till Park och hvilken del egnar sig bäst till den finare odlingen?"

Härefter redovisas området läge och topografi och konstateras hur dessa förutsättningar med hänsyn till den ekonomiska aspekten, tillsammans med förekommande estetiska värden, bör bestämma områdets användning för de uppgivna ändamålen. Härvid framhålls att utsattheten längs Vallgraven för nordliga och västliga vindar i förening med att där var sankt och kuperat gjorde den delen av fältet *"otjenlig att begagna till något annat än park"*. Möjligheten till utsikt över vattnet utgjorde ett högt

estetiskt värde samtidigt som en ingång från den livligt trafikerade Gamla Allén borde finnas för promenerande direkt in i den egentliga parken. Utsträckningen av promenadparken dit anses också nödvändig för att genom trädplanteringen ett tillräckligt starkt vindskydd skulle erhållas.

Gegerfelt och Töpel skriver sammanfattningsvis att *"Fältets läge, ändamålsenlighet, sparsamhet och skönhet fordra således att den egentliga parken sträcker sig i norr och väster längs wattendraget."* På sakkunnigas inrådan konstaterades att de mer höglänta och torra södra delarna mot Nya Allén lämpade sig bäst för *"Systematiska Botaniska Anläggningen"* samt trädskola och fröberedning – en åsikt som gick stick i stäv mot Westrings uppfattning. Alla delarna borde anläggas i *"fri så kallad engelsk Styl"* – ett tydligt resultat av Westrings agitation. Ett annat försök att vinna den tuktade direktionens gillande visar sig när man signalerar att den vetenskapliga anläggningen kunde uppfattas som tråkig om den fick dominera helt: *"För att nu äfven lifva denna del af fältet och göra densamma så intressant som möjligt närmast nya Alléen har en blomsterpark blifvit anlagd intill densamma, hvilken förbinder westra delen af Parken wid gamla Alléen med den nordöstra delen af Parken wid Fattighusån och således innefattas hela den egentliga Trädgårdsanläggningen af en Park i fri Styl."*

Trots att förslaget kom att förkastas blev många detaljinslag senare förverkligade, t.ex.

- Entréer både mot sydväst (Gamla Allén/Södra Vägen) och mot norr (i Södra Hamngatans fortsättning) med vackra blomsterprydda rundlar innanför staket och vaktstugor – särskilt betonas vikten av ett vackert perspektiv inåt parken från Gamla Allén.
- En utställningslokal för trädgårdens produkter i portvaktstugan vid norra entrén till parken – senare genomfört i form av Fröhandels huset, uppfört 1875.
- En stor rund samlingsplats, omgiven av sittplatser och i mitten prydd av en fontän med svalkande vattenkaskader – senare förverkligad i form av fontänplatsen framför restaurangen, tillkommen 1887.
- Lövsalar här och var samt en rustik hydda – i annan form genomförd som lövhyddan *"Suckarnas Grotta"* vid den nuvarande lekplatsen.
- Ett *"belvédère"* (en utsiktspaviljong med sittplatser) på Ravelinkullen vid Vallgraven – en utsiktsplats på kullen genomfördes i den färdiga anläggningen, dock utan paviljong.
- En rymlig avrundad planteringsyta framför det stora växthuset för sommarutställning av växthusodlade arter – senare genomfört i form av gräsplanen framför Palmhuset som under många år användes som utställningsplats för bl.a. exoter i tapetgrupper.
- Festlokal med restaurang i anslutning till trafikströmmen i alléerna – först efter beslut 1885 uppfördes *Konsertersalongen* med restaurang och tillhörande terrass mot parken.

När direktionen diskuterade planritningen med tillhörande förklarande text den 23 november 1843 anförde ledamöterna några få, men ordföranden desto fler anmärkningar, inte minst mot tankarna på ett *"tivol"* med restaurang som besöksfrämjande attraktion. Sedan ledamöterna sagt sitt men undviker själva kärnfrågan tog Westring upp ämnet. Han påpekade rakt på sak att denna planritning stred mot beslutet om anläggningens disposition 3 juni – Gegerfelt hade struntat i detta och i stället återupplivat det ogillade förslaget. I övrigt levererade Westring bl. a. följande kritik: entréernas utformning var misslyckad – huvudingången borde vara den större och

ligga mot Gamla Allén, den norra göras mindre som sekundär besöksingång och transportinfart. Detta förslag blev också verklighet och är en funktion som har bibehållits. Vidare fick drivbänkarna ett annat läge (liksom trädgårdsmästarbostaden) då Westring ansåg att sådana inte passade mitt i en praktträdgård. Däremot föll en annan av Westrings käpphåstar snart bort som föråldrat tankegod: att blomster-rabatter med deras färgprakt inte borde genast möta besökarna innanför entrén utan överraska i det inre av parken.

Förslaget blev bordlagt tills vidare. Vid föreningens årsstämma 12 december fick Westring starkt stöd av aktieägarna för sin hållning att anläggningens användning till allmänhetens bästa var en huvudsak och att således planläggningen måste få ta den tid i anspråk som behövdes, medan frågan om ett växthus och dess placering var en bisak. Normann fick inget gehör för sin mycket vidlyftiga kritik av Westrings "despotiska" ordförandeskap och direktionens arbete, vilket han ansåg vara ett enda "söl".

Fjärde bearbetningen – Gegerfelts omarbetning enligt Westrings förslag

En justerad planritning utfördes under vintern 1843–44 av Gegerfelt, som hade erbjudit sig att "*nogare följa de föreskrifter honom meddeltes*". Denna plan antogs i huvudsak den 3 februari av direktionen, som kort därpå beslöt att den tillsammans med den ogillade ritningen skulle föreläggas aktieägarna för ställningstagande. Gegerfelts nya ritning antogs i sin helhet efter föredragning för aktieägarna den 18 mars. Töpel hade till direktionensmötet den 16 mars – påpassligt efter uppmaning av några ej namngivna ledamöter – inlämnat en med passionerade krumbukter inlindad utförlig plädering för det ogillade planförslaget. Detta aktstycke fick ingen verkan och lades till protokollet utan att ens bevärdigas en kommentar.

Aktieägarna hade således med fullt förtroende överlåtit till direktionen att avgöra vilken planritning som skulle följas. Nu hade Westring nått sitt mål och på direktionssammanträdet den 1 maj anmodades Töpel att genast utstaka fältet enligt senaste planritning, d. v. s. på följande sätt:

"*Södra fältet*" mellan Gamla Allén och stora diket, mot Nya Allén i hörnet vid detta dike skulle utgöras av "*Trädskola*" med fruktträd och bärbuskar i fyrkant längs Allén, hela övriga delen skulle vara *park*. "*Norra fältet*" mellan stora diket och Fattighusån, mot Nya Allén i hörnet vid detta dike skulle vara *Botanisk trädgård, orangeriet* skulle placeras mittför denna med fasad mot Allén, *trädgårdsmästarbostaden* nordost därom och bakom denna *drivbänkarna*, samt intill dessa eller närmare dammen *fröberedningsfältet*.

Töpel lovade verkställa utstakning enligt direktionens vilja trots hans egna avvikande åsikter. Direktionen dristade sig till att lämna detaljutförandet åt Töpels smak p. g. a. hans "vitsordade skicklighet".

Trots detta återkom Töpel veckan därpå till direktionen med en vädjan att få följa den första planen "då utförandet af denna sednare (planritning) vore honom lika svårt som motbudande och betoge honom all arbetslust". Detta föranledde ordförande Westring att 11 maj en gång för alla begära omröstning huruvida anläggningen borde "blifva mera en Praktträdgård än en Aeconomisk eller så kallad Handelsträdgård". Direktionen beslöt enhälligt att den redan antagna planen måste verkställas, vilket beslut Töpel lovade rätta sig efter. Emellertid – redan tio dagar senare blev Töpel uppsagd med ett halvårs varsel då han visat trots och försumlighet.

Femte omarbetningen – gångsystemet ändras

Under utstakning på fältet våren och sommaren 1844 uppstod behov av ändringar i planen, vilket gjorde senaste kartan "icke...fullkomligt användbar" för utläggning av gångar etc. Vissa omDispositioner såsom nytt läge för drivbänkarna norr om dammen var aktuella. Direktionen beslöt 6 juni att von Gegerfelt i samråd med Töpel skulle göra en ny planritning med bestämda lägen av gångar och trädgrupperingar m. m., men fann sig samtidigt tvungen att annullera uppsägningen av Töpel eftersom denne annars vägrade att delta i arbetet. Då Töpel trots detta hela sommaren ihärdigt motarbetade genomförandet av direktionens beslut och därmed visat "uppstudsighet och gensträvighet", samt Gegerfelt gjort gemensam sak med trädgårdsmästaren, avskedades båda enligt beslutet 17 augusti. Tyvärr saknas uppgift om vem eller vilka som övertog arbetet med den nya planritningen, om och när den blev färdig och hur den såg ut. Det är emellertid sannolikt att denna omarbetning var slutgiltig. I så fall kan den utformning av parkens gångsystem som till stora delar ännu är bevarad härledas till denna slutliga plan, vilken bör ha blivit utförd hösten 1844.

Kommentar

När Göteborgs Trädgårdsförening bildades 1842 fanns promenadplatser i Gamla respektive Nya Allén, Brunnsparken och den nyanlagda första etappen av Kungsparken. Ingen av dessa anläggningar fyllde tidens anspråk på tillräckligt utrymme för både enskild kontemplation och umgänge i en omgivning av vackra planteringar,

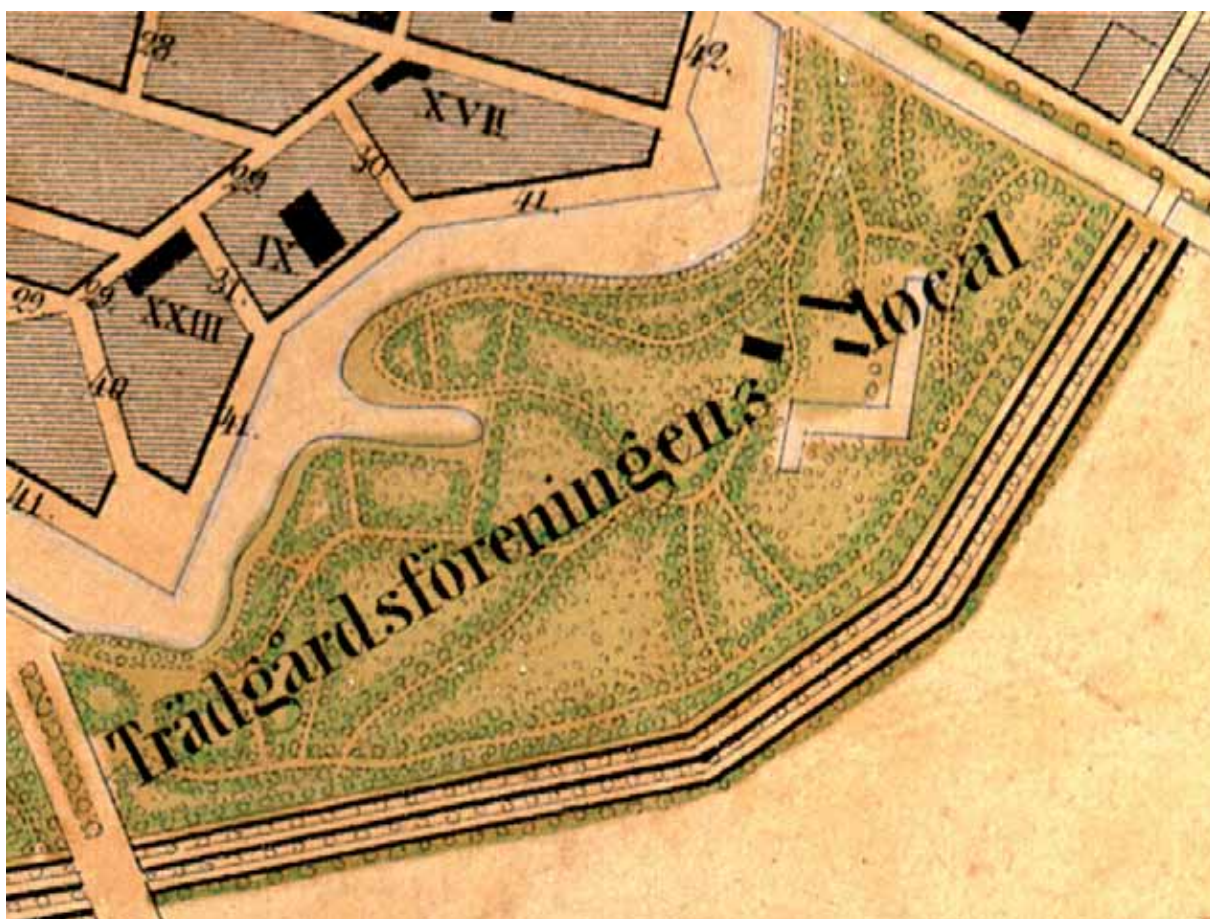

Detalj av karta över Göteborg från 1861 som egendomligt nog visar Trädgårdsföreningen så som anläggningen aldrig kom att utföras. Troligen visas här hur parken skulle ha anlagts enligt Gegerfelts omarbetade och godkända förslag vårvintern 1844. En ny planritning med ändrat gångsystem gjordes hösten 1844 men är inte bevarad (jfr kartan 1855). Anläggningens västra hälft inklusive Ravelinkullen upptas helt och hållet av ett sammanhängande parkområde med anslutande trädskola mot Nya Allén närmast diket. Det mellersta partiet utgör till större delen den ekonomiska och vetenskapliga avdelningen med blomsterodlingen som i tidigare förslag hade legat väster om stora diket. Mot Allén omges odlingarna av en parkrensa som vidgar sig runt dammen och vars täta trädplanteringar upptar hela nordöstra delen av anläggningen. GSM.

där den promenerande kunde avnjuta många omväxlande scenerier. Det saknades i synnerhet en offentlig trädgård för odling av växter i vetenskapligt och ekonomiskt syfte, d.v.s. för botaniska studier och handelsverksamhet.

Föreningens arbete med planeringen av sin anläggning under de första verksamhetsåren, 1843–44, kännetecknades av en allvarlig målkonflikt. Det vetenskapliga och ekonomiska intresset för en hortikulturellt och affärsmässigt inriktad trädgård företrädades särskilt av initiativtagaren kaptten von Normann och läraren i naturvetenskap Areschoug med biträde av trädgårdsmästaren Töpel. Eldsjälen för det allmänna bästa, direktionsordföranden dr Westring, gick i polemik mot Normanns falang och framhöll att allmänhetens intresse av en vacker park som stämningsfull promenadplats, skapad för vederkvickelse och skönhetsupplevelse med möjlighet till både avskildhet och social samvaro, måste vara huvudsaken och de övriga intressena bisaker. Detta uttryck för ett samhällsnyttigt engagemang stöddes av föreningens aktietecknare och gick segrande ur striden.

Sälunda är det tack vare dr Westrings enträgna arbete vi har fått Trädgårdsföreningens park i arv så som den är beskaffad idag. Utan hans övertygelse och uthållighet hade Trädgårdsföreningen fått en mer vetenskaplig inriktning med mer odling och mindre park. Detta ställningstagande utgör parkens viktigaste historiska förutsättning och blev avgörande för den fortsatta utvecklingen som en av stadens främsta sevärdheter.

Detalj av Ljunggrens stadskarta 1855, den första karta som redovisar parken så som den kom att anläggas. Originalritningen från sensommaren/hösten 1844 är inte bevarad. Gångsystemet, dammen och byggnaderna är schematiskt återgivna men överensstämmer väl med kartor från mitten och slutet av 1860-talet. Parken har fått ett gångsystem som är anpassat efter längre siktlinjer än i tidigare förslag och har i stora drag samma utsträckning som idag. Det framgår tydligt att anläggningen i huvudsak avses vara promenadpark, varför ekonomiavdelningen med trädgårdsmästarbostad, växthus m.m. placerats i områdets nordöstra del nära dammen. BNA.

Ett aktiebrev från 1847 ger en bild av hur man föreställde sig att den framtida parken skulle gestalta sig. Anläggningen ger ett luftigt och öppet intryck, med ett fåtal trädsoitärer och en stor variation av bladväxter i rabatterna (detalj).

5. Trädgårdsföreningen under 160 år

Denna historik fokuserar framför allt på tiden fram till omkring 1920. Det var under denna tid som den del av Trädgårdsföreningen som lades ut till park fick det utseende den sedan kommit att behålla in i vår tid. Under slutet av 1900-talet genomfördes stora förändringar i ekonomiområdet genom rivningen av hela växthuskomplexet och anläggandet av Rosariet på denna plats, men dessa förändringar har mindre betydelse för parken som historisk anläggning och behandlas därför endast översiktligt.

Parkens anläggande och de första åren, 1843-59

Redan hösten 1843, innan parkens generalplan blev fastställd, hade man börjat plantera växter, såväl inköpta som sådana som skänkts till föreningen. De första planteringarna utgjordes av en skyddande skärm runt parken, först mot Nya Alén och något senare mot Vallgraven sedan den nya strandkanten blivit torvtäckt. Detta arbete rådde det total enighet om och berördes inte av den infekterade plandiskussionen.

Det dröjde i praktiken till den halvårsperiod hösten-vintern 1844-45 då föreningen saknade ordinarie trädgårdsmästare innan parken på allvar kunde börja anläggas efter en plan som flertalet i direktionen var överens om. Sedan trädgårdsmästare Töpel tvingats sluta sin tjänst överläts tillsynen av anläggningsarbetena åt stadsingenjör Lorens Wilhelm Brandenburg intill dess en ny ordinarie trädgårdsmästare kunde ta vid. Som efterträdare till den avskedade Töpel antog föreningen i september 1844 Carl Ferdinand Liepe, som var född i Berlin. Han hade de bästa rekommendationer men kunde tillträda platsen först på vårvintern 1845.

Från och med hösten 1844 planerades och genomfördes i snabb takt en rad stora projekt i trädgården. Trädgårdsmästarbostaden ("Direktörsvillan"), ritad av Brandenburg, ett orangeri och ett sticklinghus (på den plats där Palmhuset senare byggdes) stod klara 1847. Åren 1850-53 tillkom ett persiko- och ananashus med vinkast, ett växthus för näckrosen Victoria Regia (1852) samt – på tillstyrkan av stadens läkaresällskap – en blodigeldamm med igelhus. Den del av den yttre vallgraven som ännu återstod hade 1843 ställts i ordning som en större damm. Efter hand införskaffades en mängd fåglar och andra djur, vilka gjorde dammen till parkens mest populära besöksmål.

Den tidigaste ritningen som visar parkens utformning efter anläggandet på 1840-talet är Göteborgs stadskarta från 1855, se sid 47. Av denna framgår att parken huvudsakligen anlagts som promenadplats, varför ekonomiavdelningen med växthus och andra byggnader samt köksträdgård m.m. hade en visserligen betydelsefull men dock underordnad roll. Även om kartan troligen är något summarisk förefaller en stor del av gångvägarna redan vid denna tid ha fått i huvudsak den sträckning som de har än idag. Dammen, trädgårdsmästarbostaden och två växthus är även inritade på kartan. Trädbeståndet är emellertid endast redovisat schablonmässigt.

Carl Ferdinand Liepe (1819-90). Trädgårdsföreningens andre trädgårdsmästare 1845-59 fick som Töpels efterträdare genomföra direktionens beslut om anläggningens plan och påbörjade parkens storartade utveckling, inte minst dess viktigaste inkomstkälla fröhandeln. Genom denna omfattande handelsverksamhet, som snabbt blev ojämförligt störst i landet, gjorde han Trädgårdsföreningens namn vida berömt. Foto ur Lindberg, 1942.

1858 togs ett stort steg i parkens utveckling genom uppförandet av ett schweizeri strax öster om viken i Vallgraven. Detta dåtidens exklusiva kafé kompletterades 1863 med en musikpaviljong i närheten. Därmed började parken förändra karaktär – från en anläggning blott och bart för flanörer och hortikulturellt intresserade till en park mer inriktad på att tillmötesgå behovet av en social träffpunkt där musikunderhållning och servering av mat och dryck blev en allt viktigare del av verksamheterna.

Parkens växtlighet utvecklades så snabbt efter den egentliga planterings början 1845 att "man der inom kort hade en den angenämaste promenadplats man ville önska sig, och dertill en plats der man egde den rikaste tillgång på träd och vexter af de ädlaste och mest omväxlande slag..... Mellan de skuggrika gångarne eller buskagerna utbredde sig de allra täckaste gräsmattor", här och var prydda med trädgrupper och blomsterpartier. Vidare kunde man slå in på täta lövgångar och hitta rofyllda ställen att slå sig ned – "lummiga bersåer i lokalens olika delar utgjorde lämpliga hviloplats för de promenerande, till hvilkas bekvämlighet man äfven anbragt talrika bänkar och soffor.... Med sina vackra gräsplaner och omväxlande träd- och blomstergrupper är parken en av de mest storartade botaniska anläggningarna i norra Europa." (GHT 31/8 1858).

Olof Eneroth, den tidens auktoritet inom trädgårdskonsten, gav följande omdöme i slutet av Liepes tid: "Göteborgs-parken är ett nytt bevis uppå hurusom en park icke ens i Sverige behöfver så särdeles många år på sig för att gifva sina anläggare tillfredsställelse. --- Parken är utan tvifvel en af de förnämsta i Sverige, såväl med afseende på utsträckning som anläggningens utförande och underhåll". Han lovordade den friska växtligheten som emellertid var "så stark att man haft och synes hafva svårt att... hålla planteringarne, buskarne, trädgrupperne i ett lagom gallradt skick... Trädens växtlighet får ej blifva yxan öfvermäktig..." (Eneroth 1859).

Som särskilda avdelningar med annan karaktär än den egentliga parken märktes de anläggningar som hade hortikulturellt syfte, d. v. s. den botaniska trädgården för inhemska växter, en stor plantskola för träd och en köksträdgård.

Schweizeriet och musikpaviljongen på 1860-talet. Parken är ännu ung och träden är bara halvstora. TF.

Parken under Georg Löwegrens tid 1859-1916

Georg Löwegren (1833–1919) är med all säkerhet den person som ”*genom sin begåfning och smak*” enskilt mest har påverkat parkens utveckling och fysiska gestaltning efter planeringsskedet. Trädgårdsföreningen är därför intimt förknippad med hans namn. Löwegren hade tidigt börjat sin bana i födelsestaden Lund, där han läste latin med sikte på att bli apotekare. Trädgårdsintresset tog dock överhand när han 14 år gammal erbjöds plats som elev hos akademiträdgårdsmästare Lundberg. År 1850 blev han förflyttad till Lunds botaniska trädgård där han under fem år ivrigt studerade såväl kultiverad som vild flora. Via en anställning i von Brockens handelsträdgård i Lübeck, där han bättrade på sina kunskaper i tyska, fick Löwegren 1856 plats vid slottsparken Herrenhausen utanför Hannover och anförtröddes redan efter ett halvår skötseln av den kungliga orkidésamlingen m. m.

År 1859 blev det bekant att trädgårdsmästare Liepe hade en egen handelsträdgård, belägen i Majorna. Liepe ställdes inför valet att helt ägna sig åt sin anställning hos Trädgårdsföreningen eller sluta. Han valde då att säga upp sin tjänst och istället driva sin egen verksamhet. Den lediga tjänsten fick nio sökande. Georg Löwegren, som gjort sig känd för sitt ansvarsfulla arbete med en av Europas mest exklusiva växtsamlingar, erbjöds anställning som ny trädgårdsmästare för Trädgårdsföreningen. Ledamöterna i parkens direktion hade tidigare delat på ansvaret för de olika sysslorna i parken, men Löwegren fick efterhand direktionens fulla förtroende och ledamöternas ansvarsfördelning upphörde. Löwegren blev omtyckt för sitt värdiga uppträdande och sin brinnande iver för arbetet och kom att stanna på sin post i Göteborg ända till 1916. Under sin långa tid som trädgårdsdirektör utnyttjade han ständigt sitt goda affärssinne till föreningens fördel och hade fria händer att fullfölja sina konstnärliga ambitioner. Löwegren kunde således nästan uteslutande ägna sig åt parkens skötsel och förbättring.

Georg Löwegren (1833-1919). Trädgårdsföreningens tredje trädgårdsmästare 1859-1916 var mångsidigt begåvad med blomsterodling som främsta specialitet. Han omskapade med stort konstsinne anläggningen enligt samtidens kontinentala smak för dekoration och exotiska effekter. Som framstående expert på palmer och orkidéer satsade Löwegren helhjärtat på parkens växthusanläggningar. Trädgårdsföreningen utvecklades under dessa guldår till en stor sevärdhet. Foto ur Lindberg, 1942.

I början av 1880-talet har schweizeriet byggts om och till och en del träd har tagits bort. GSM.

Parken som vi känner den idag har i stora drag formats av den konstnärligt sinnade Löwegren. Med honom inföll även parkens storhetstid som vida berömd attraktion. Särskilt perioden från uppförandet 1875-78 av Fröförsäljningsbyggnaden och Palmhuset fram till utbyggnaden 1906-07 av det stora växthuskomplexet efter dammens igenfyllnad kan betecknas som Trädgårdsföreningens verkliga guldålder. Tiden efter Löwegren var i allt väsentligt en tid av förvaltning av det som skapats tidigare. Det är därför värdefullt att mer i detalj kartlägga de förändringar som ägde rum under denna tid.

Vid Löwegrens tillträde upptogs enligt honom själv halva ytan av trädskolor, land eller sängar för olika trädgårdsväxter – den egentliga parken var uppfylld med stora yviga buskage och vanligare slag av trädplanteringar. Bland de första arbeten Löwegren satte igång med var att genomföra en ordentlig dränering av parken. Ett finmaskigt nät av dräneringsrör lades ner och ny jord fylldes på. Trädbeståndet som vid det laget vuxit avsevärt, behövde gallras och nya träd planteras. Den tidigare strukturen förändrades efter hand. Särskilt intensiv var utvecklingen av anläggningen under en 20-års period från slutet av 1860-talet, då nya verksamheter, funktioner och byggnader tillkom. Sålunda blev vissa ursprungliga gångar omlagda medan nya gångar och en samlingsplan framför den nya restaurangens terrass tillkom. Gräsplanerna smyckades med blomstergrupper med exotiska inslag och busk- och trädgrupper nyskapades, förändrades eller flyttades. Efter knappt fyra år under Löwegrens spira beskrevs parken av en känd fackman som "obeskrifligt vackrare än vid ett besök för tre år sedan. En del trädpartier hade sedan dess blifvit gallrade och några ändringar verkställda, varpå den förut utmärkt vackra anläggningen ytterligare vunnit. Gräsplanerna voro nu de finaste och vackraste man kan tänka sig, blomstergrupperna vackra och väl ordnade, växthusen prunkade med rika samlingar af vackra och sällsynta växter och allting var ytterst fint och putsadt." (Lindgren 1863)

Viken i Vallgraven vid ravelinen och de öppna dikena genom parken hade sommartid stillastående vatten som spred obehaglig lukt och måste på 1860-talet därför skatta åt förgängelsen. Diket som omgav hela trädgården lades först igen, därefter ersattes det stora diket från Allén till viken av en stentrumma. Det andra diket från dammen till Vallgraven ersattes 1869 av ett täckt dike med tegelrör och samtidigt fylldes den inre delen av viken igen, eftersom den hade börjat igenslammas. Den lilla bron över vikens smalaste del försvann därmed också. Slutligen användes fyllnadsmassor från ombyggnaden av slussen i Fattighusån 1873 till att fylla igen resten av viken.

Utsnitt ur Göteborgs stadsutvidgningsplan från 1863. Schweizeriet och musikpaviljongen har tillkommit sedan 1855 års karta. Den blivande Slussgatan har ritats in på planen. BNA.

Dammen arrenderades vintertid av Göteborgs Skridskoklubb. Foto taget mellan år 1899 då elbelysning infördes i parken och 1905 då dammen lades igen. TF.

I likhet med viken hade även dammen en tendens att slamma igen, vilket från 1866 gjorde det nödvändigt med återkommande urgrävning och förbättring av stränderna. Fr.o.m. 1869 arrenderades dammen vintertid av Göteborgs Skridskoklubb. Dammens storhetstid var förbi vid 1800-talets slut, fågellivet var inte längre vad det varit och dess främsta funktion var till slut som skridskobana.

Lantbruks- och industriutställningen på Heden 1871, då Trädgårdsföreningen också deltog med aktiviteter i parken, föranledde stor uppmärksamhet av anläggningen som då befann sig i en storartad utveckling. Efter knappt fyra år under Löwegrens spira beskrevs parken av en känd fackman som "obeskrifligt vackrare än vid ett besök för tre år sedan. En del trädpartier hade sedan dess blifvit gallrade och några ändringar verkställda, varpå den förut utmärkt vackra anläggningen ytterligare vunnit. Gräsplanerna voro nu de finaste och vackraste man kan tänka sig, blomstergrupperna vackra och väl ordnade, växthusen prunkade med rika samlingar af vackra och sällsynta växter och allting var ytterst fint och putsadt." (Lindgren 1863). Det anmärktes dock att trädgrupperna behövde gallras och att några öppningar behövdes i den täta trädridån längs Vallgraven.

När stadens nya vattenledning från Delsjön öppnades samma år fick Trädgårdsföreningen tillgång till denna. Föreningen hade året innan beslutat att tillgodogöra sig denna facilitet genom att införskaffa en vattenkonst som utsmyckning i parken. Styrelseordföranden Julius Lindström åtog sig då att på resa i Tyskland för föreningens räkning inköpa en fontän eller s. k. springbrunn. Modellen utvaldes av styrelsen sedan den kunnat "taga kännedom af flera ritningar från ett af de förnämsta gjuuterier i Europa", beläget i Berlin. Detta hade man vågat kosta på sig eftersom man räknade med att staden vid förfrågan välvilligt skulle upplåta vattnet gratis eller till rabatterad kostnad – en kalkyl som visade sig felaktig och gav upphov till gräl i styrelsen huruvida fontänen var tillräckligt estetiskt tilltalande för att användas som vattenkonst till så dryga kostnader. Man enades till slut om att vattnet skulle vara påsläppt sommartid dagligen kl. 7-10 e. m. och dessutom söndagar kl. 1-3. Brunnen var ursprungligen tänkt att stå innanför huvudentrén från Gamla Allén men blev istället placerad på gräsplanen mellan Trädgårdsmästarbostaden och det växthus som senare ersattes av Palmhuset.

Victoria Regiahuset, som byggts 1852 för Victoria Regia-näckrosen, revs 1873 för att ge plats åt ett större växthus inom bänkområdet. Det nya växthuset var försedd med fyrkantiga torn vid var sida från vilka två flyglar löpte ut och inramade bänkgården som jämte hela ekonomigården omgavs med staket.

Till skydd mot intrång byggdes ett nytt trästaket mot Allén 1866. Enligt den samma år stadfästa planen för stadens reglering och utvidgning skulle en ny gata i förlängningen av Södra Hamngatan utläggas längs Fattighusån över Trädgårdsföreningens mark. 1874 aktualiserades detta projekt i Stadsfullmäktige, varigenom Södra Hamngatan skulle sammanbindas med Nya Allén. Direktionen för Trädgårdsföreningen var villig att avträda området för gatan på villkor att staden i gengäld bekostade ett prydligt järnstaket med dubbla inkörs- och gångportar mot den nya Slussgatan. Staden samtyckte och i december 1876 var denna inhägnad klar.

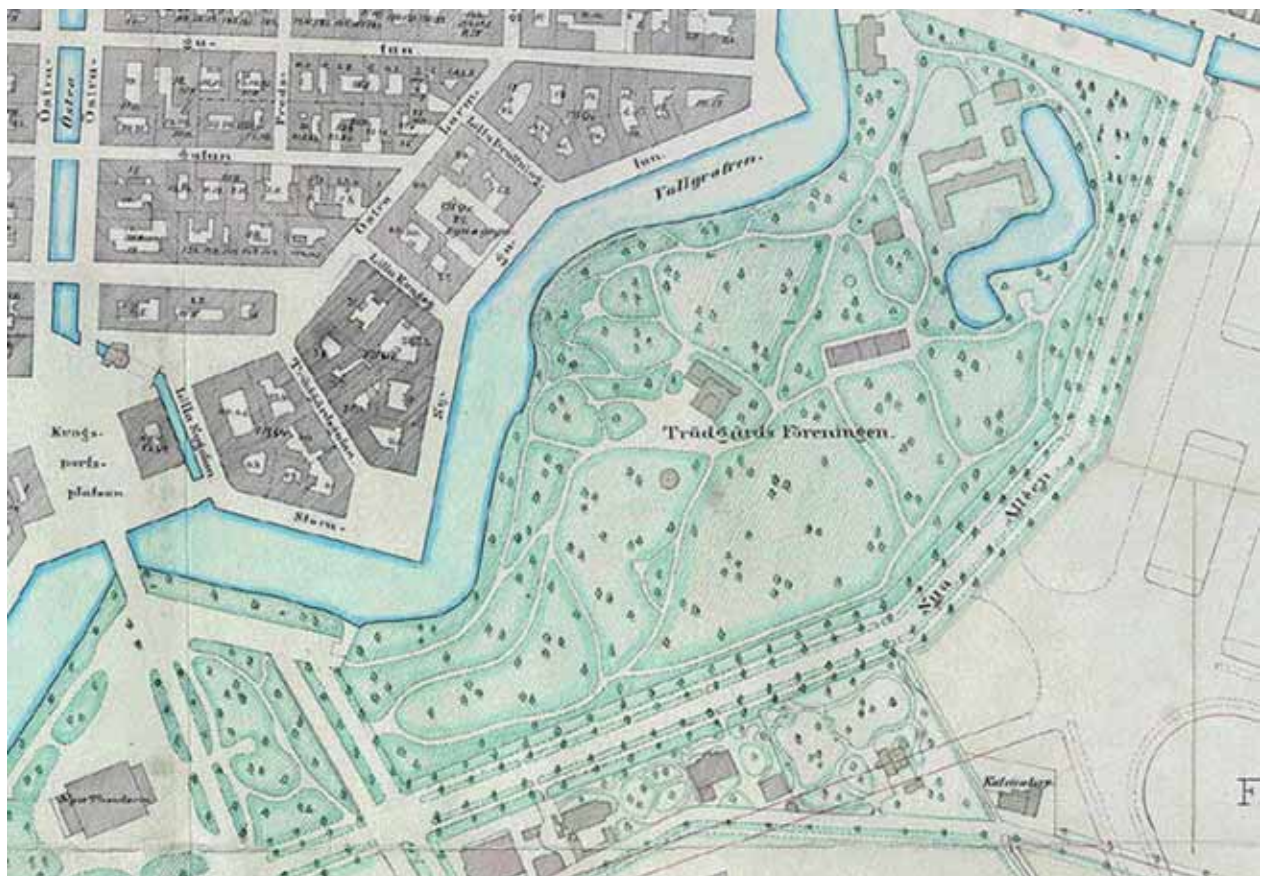
Fröhandeln, som sedan parkens barndom hade inrymts i Trädgårdsmästarebostaden, hade under Löwegrens ledning blivit så framgångsrik att en ny byggnad för detta ändamål måste uppföras. Den tillkom 1875-76 efter ritningar av stadsarkitekt Viktor von Gegerfelt vid den samtidigt nyanlagda entrén mot Slussgatan.

Efterhand ökade behoven av ännu större växthus. År 1878 erhöll parken en stor attraktion som ända in i vår tid har behållit en särställning, Palmhuset, vilket i hög grad påverkade parkens disposition i denna centrala del. Platsen valdes och omplanerades av Löwegren, omtalad som landets främste kännare av palmer och orkideér. Byggnaden beställdes från Alexander Shanks & Sons i London och kom att kosta 165.000 kr. Det var en sensation – göteborgarna fick sitt eget kristallpalats, en vinterträdgård av kolossalformat med olika tempererade avdelningar, där samlingen av stora palmer härbärgerades i det höga mittpartiet.

Utsnitt ur 1877 års stadskarta. Viken vid Ravellinkullen är nu igenfylld. Schweizeriet är tillbyggt, Fröhandeln vid Slussgatan har tillkommit och en del mindre byggnader har uppförts vid dammen. En ny entré har anlagts vid Slussgatan. Fröberedningsfältet med de fyra kvadranta har blivit parkområde. BNA.

Huvudentrén mot Gamla Allén (Södra Vägen) fick 1882 ny utformning med murade grindstolpar och staket med grindar av smidesjärn. Staketfrågan som helhet löstes först 1904 (se nedan).

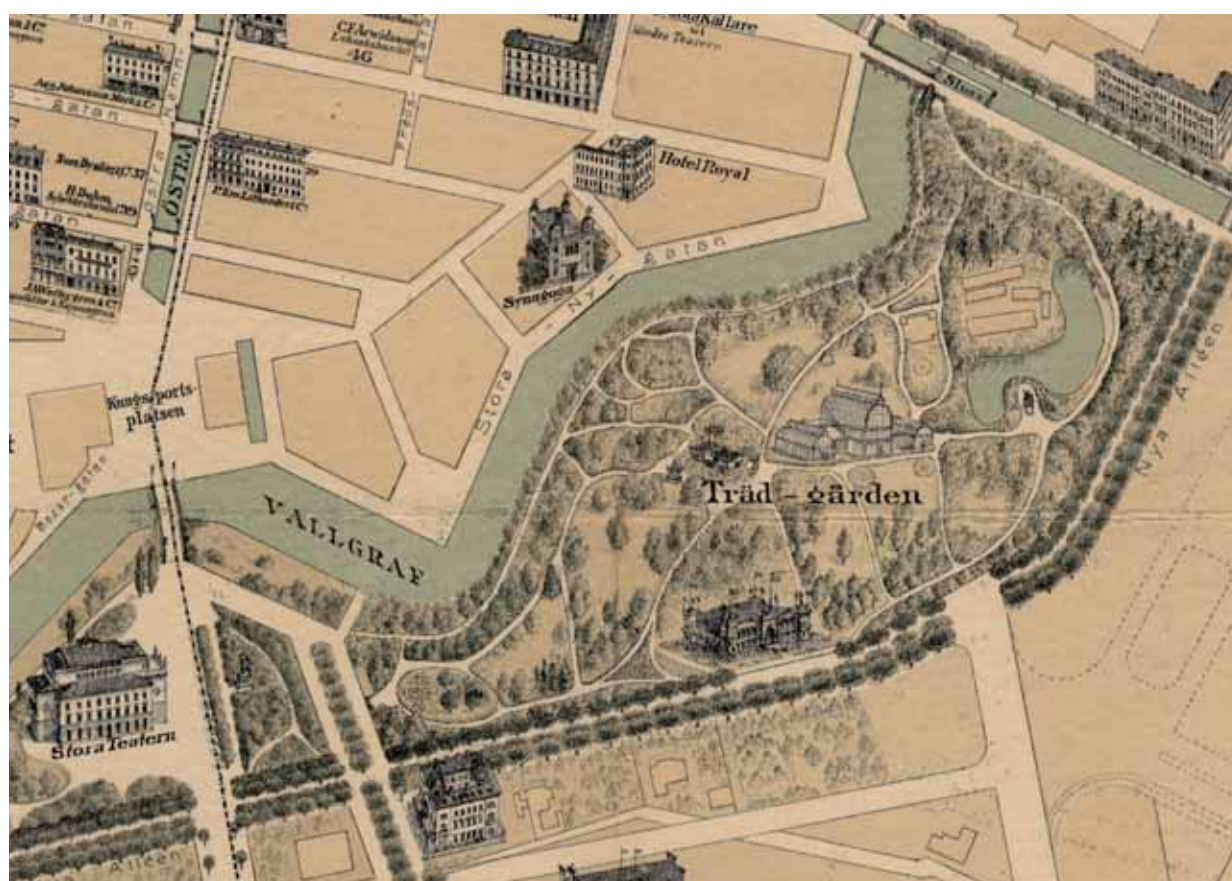
Redan 1858, året innan Löwegren kom till Trädgårdsföreningen, hade en permanent schweizeripaviljong uppförts strax öster om Ravelinkullen och fem år senare

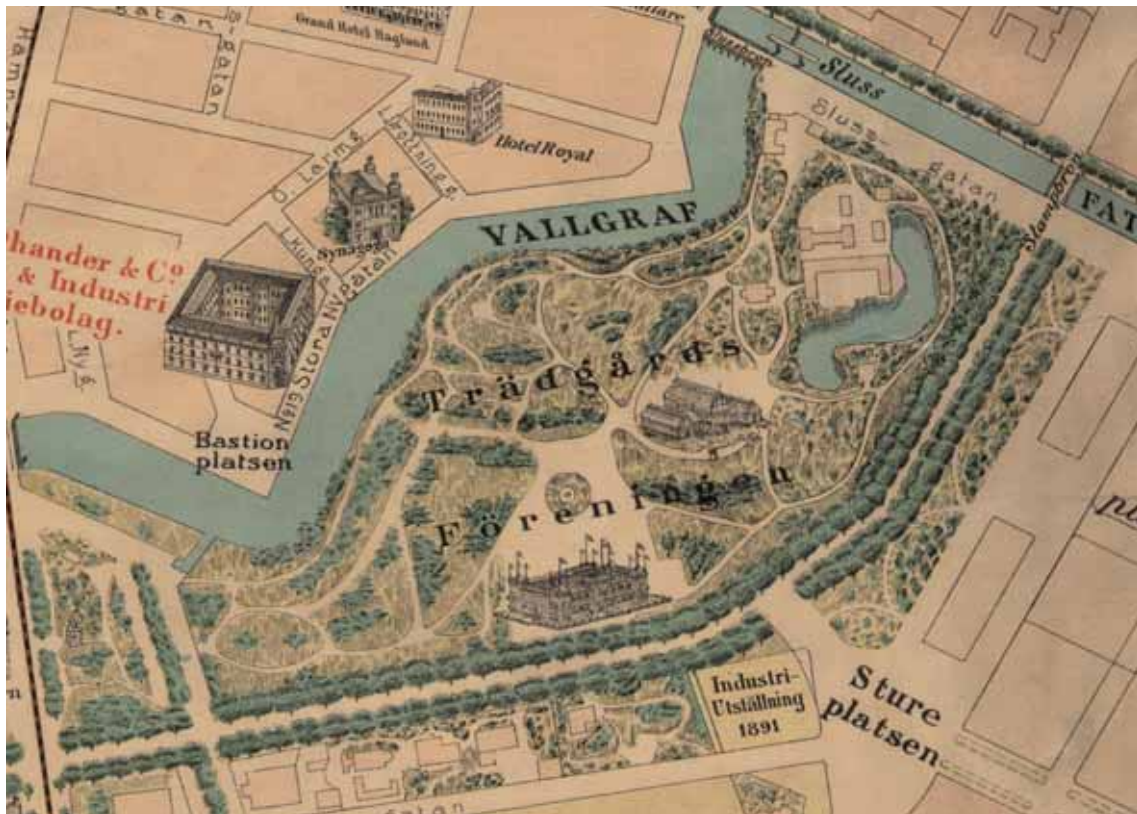

byggdes en musikpaviljong strax intill. Det populära etablissemanget behövde ganska snart utvidgas och förbättras, men den utbyggnad som gjordes ca 1880 var ändå otillräcklig och ansågs inte värdig den storartade parken. 1885 godkände föreningen ett förslag till en ny större restaurangbyggnad och "Concertsalon" i ett nytt läge mot Nya Allén (samma plats som den nuvarande restaurangen). Denna parkrestaurang avsågs fylla samma höga anspråk som motsvarande anläggningar på kontinenten. Byggnaden ritades av den kände göteborgsarkitekten Adrian Peterson. Den efterlängtdade restaurangen öppnade 1887 och därmed hade Trädgårdsföreningen fått den struktur som sedan blivit bestående. Framför nybyggnaden anlades en bred terrass mot parken med utsikt över en mängd dekorativa planteringar och annan utsmyckning samt Palmhusets huvudfasad inom synhåll. En stor rund grusplan med parksoffor runt om anlades framför terrassen. Planens centrum blev en stor blomstersmyckad gräsrunnel, till vars runda bassäng i mitten den tidigare införskaffade fontänen flyttades. Platsen blev därefter parkens självklara centrum. Staketfrågan blev helt ordnad först 1904, då det nuvarande staketet med gjutjärnstolpar och träspjälor uppfördes mot både Gamla och Nya Allén.

Utrymmet för växthus, drivbänkar och växtbäddar blev med tiden för litet och Göteborgs Skridskoklubb kunde inte längre betala fullt arrende för sitt nyttjande av dammen. Efter förslag från Löwegren 1904, beslöt man att fylla igen dammen och låta uppföra ett drivhus, fyra kallhus, tre varma förmeringskastar, tre kalla kastar, ett större och ett mindre genomgångshus samt slutligen ett orkidéhus. Samtliga byggnader stod färdiga 1907 med tillsammans 3.300 kvadratmeter glasyta. Till det närmast Palmhuset belägna växthuset flyttades den säkerligen största orkidésamlingen i landet med nästan 400 sorter i 2778 exemplar. Parken hade nu inte mindre än 27 växthusbyggnader som tillsammans gav odlingsytor under tak på tillsammans 4 494 kvadratmeter.

Utsnitt ur 1886 års plansch över "Göteborg med offentliga byggnader". Palmhuset, uppfört 1878, har tillkommit och restaurangen, som står färdig året efter kartan upprättats, är likaså inritad där fröberedningsfältet tidigare var beläget. GSM.

Utsnitt ur 1901 års plansch över "Göteborg med offentliga byggnader". Schweizeriet och musikpaviljongen är nu borta. Framför restaurangen har fontänplatsen anlagts. GUB.

Ritning över Trädgårdsföreningen, upprättad 1905. Nya växthus har tillkommit och dammen i den norra delen har försvunnit för att ge plats åt det större växthuskomplex som byggdes 1900-1907. Frömagasinet och Lagerhuset har uppförts. RSG.

Sammanfattning av parkens utveckling under Löwegrens tid

Under hela Löwegrens tid pågick ständig utveckling med en mängd olika anläggningsarbeten, av vilka om- och nyplanteringarna och den omfattande nybyggnationen utgjorde högst påtagliga förändringar.

Under hans tid uppfördes nästan alla nu befintliga hus. Den enda återstående av byggnader tillkomna före Löwegrens tid är Trädgårdsmästarebostaden (senare kallad Direktörsvillan) från 1845-47. Den enda större byggnad som tillkommit efter Löwegrens tid är den nuvarande restaurangen från 1998. Förteckningen nedan upptar de byggnader och anläggningar som uppfördes under Löwegrens tid.

1862 Tillbyggnad av schweizeriet (ej bevarad)
1863 Musikpaviljong (ej bevarad)
1865 Igenfyllning av stora (södra) diket
1866 Trästaket mot Nya Allén (ej bevarat)
1868 Elevbostad
1869 Vaktstuga vid nordvästra porten
1869 Igenfyllning av norra diket och Vikens inre del
1872 Förändring av växthus (riven byggnad)
1873 Nytt växthus (riven byggnad)
1873 Igenfyllning av Vikens återstående del
1875 Ny fröförsäljningsbyggnad ("Fröhandeln")
1875 Stall och uthusbyggnad för arbetsfolk med bodar, snickeri mm.
1876 Ny musikpaviljong (ej bevarad)
1876 Ny entré med järnstaket och grindar mot Slussgatan
1877 Vaktthus vid Gamla allén (ej bevarad)
1878 Palmhus
1880 Om- och tillbyggnad av Schweizeriet (ej bevarat)
1881 Trädgårdsmästarebostaden från 1847 ändrad med inbyggda förstugor i stället för öppna verandor
1882 Ny entréutformning med tegelstolpar och järngrindar mot Gamla Allén
1887 Restaurang, "Concertsalon" (ej bevarad)
1890 Vaktthus vid Fröhandeln
1892 Tillbyggnad av restaurangen (ej bevarad)
1893 Lagerhus
1902 Ny Vaktstuga vid Gamla allén
1902 Frömagasin
1904 Nytt staket mot Gamla resp. Nya Allén
1904-5 Igenfyllning av Dammen
1906-7 Växthusanläggning (endast "Orkidéhuset" bevarat, nuvarande växthuset)

Byggnader och anläggningar tillkomna under Löwegrens tid som trädgårdsdirektör

I en beskrivning av parken från 1907 (Göteborgs-ciceronen, vägvisare för allmänheten) omtalas att den dåliga jordmånen från första början var ett problem – "Den kalla lerbotten med det tunna matjordslager, som allstädes förefinnes, är en ständig stöttesten vid planteringarne, hvarföre vi ej heller finna så rikt urval af ädlare och sällsynta träd och buskar som önskligt vore i en sådan park. Försök äro nog gjorda, men en mångårig erfarenhet har endast gifvit nedslående resultat". Illusionen av en park med stora mått åstadkoms genom att perspektiv här och där öppnades från gångarna över stora jämna gräsmattor och ståtliga trädgrupper. Exempel på sådana var utsikten från västra entrén inåt parken och från Palmhusets västra gavel västerut. Helhetens skönhetsverkan formades av blomsterarrangemang och palmgrupper tillsammans med gräsplaner och träd över stora ytor. Parken erbjöd, förutom en promenad mellan vackra blommor och exotiska träd, även vila i lugna vrår, i synnerhet mellan de täta buskage och skuggande träd som kantade Vallgraven. Den öppna gräsplanen framför Palmhuset rymde, i stället för de tidigare tapetgrupperna, en botanisk anläggning för inhemska växter – små grupper med gamla bekanta från täppor och parker men också mindre kända perenner.

Direktör Löwegren avgick vid hög ålder 1916, men fick bo kvar i Direktörsvillan till sin död 1919, då efterträdaren Erik Hjelm övertog bostaden och genomförde stora invändiga förändringar.

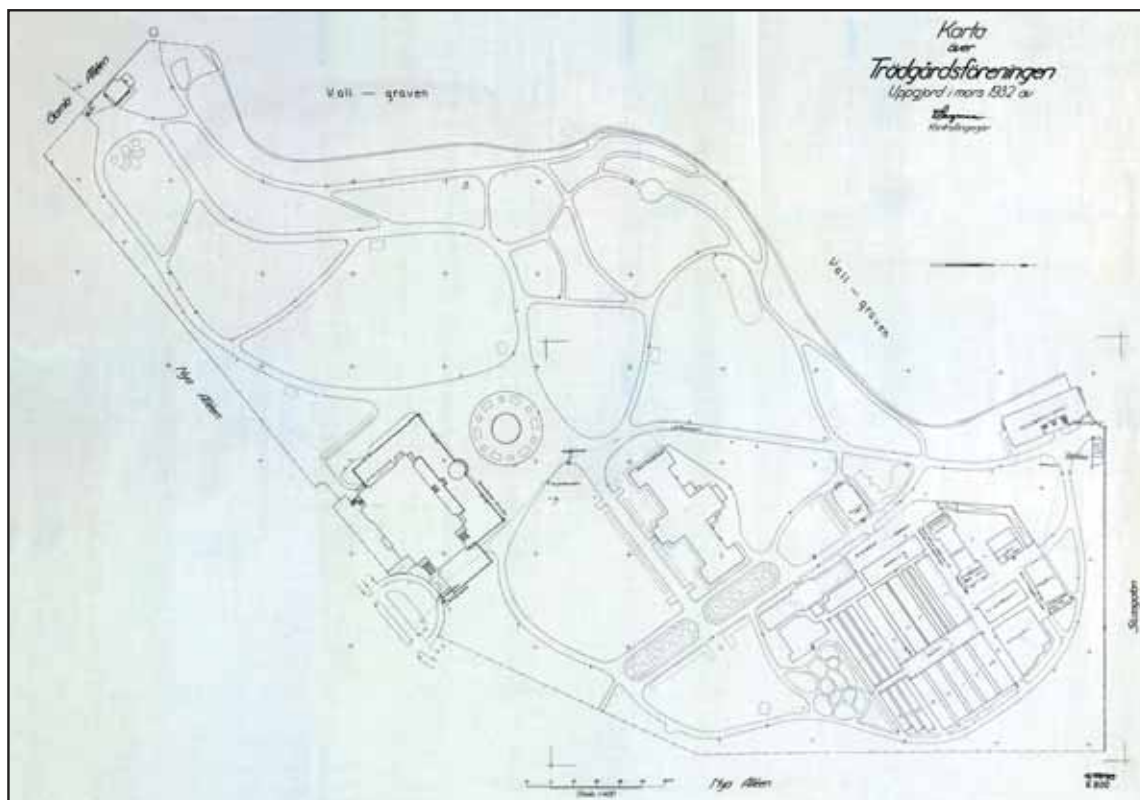

Tiden efter Löwegren

Efter restaurangens tillkomst 1887 har inga väsentliga förändringar genomförts i den södra och västra delen av parken. Parkens norra och östra del, det gamla ekonomiområdet, har dock kontinuerligt förändrats under parkens tillvaro. De mest genomgripande förändringarna har inträffat under 1900-talet – redan 1904-05 fick dammen vika för en betydligt utvidgad växthusanläggning. På 1910-talet påbörjades en viss reduktion av de mest kostnadskrävande växtarrangemangen.

Sedan direktör Erik Hjelm efterträtt Georg Löwegren 1916 började nya vindar blåsa genom parken. År 1926 omskapade Hjelm de mjukt rundade gångarna och gräsytorerna söder om Direktörsvillan till raka perennrabatter utefter östra sidan av Palmhuset (del av nuvarande Rosariet). Härigenom erhöles en ny klassicistisk axel med den gamla trädgårdsmästarebostaden i fonden. Byggnaden hade inför Hjelm övertagande av bostaden 1919 återfått sin ursprungliga karaktär exteriört genom att Löwegrens förstugor från 1881 ersattes av större pilaster- och kolonnprydda verandor, denna gång dock inbyggda. Vinkelrätt mot den nya trädgårdsaxeln utlades den nuvarande raka gången framför Palmhuset i stället för den äldre svängda och betydligt bredare gången. Under Hjelm tid skedde ytterligare förenklingar av 1800-talets gångsystem, bl. a. på Ravelinkullen.

Efter den nya stora växthusanläggningens färdigställande 1907 skedde ingen större förändring av byggnadsbeståndet förrän 1965 då den gamla restaurangen brann ned. 1974 revs växthusen i parkens östra del och ersattes av Rosariet (se nedan).

Ritning över Trädgårdsföreningen, upprättad 1932. Flera gångvägar har rätats ut och en axial rosengård har anlagts öster om Palmhuset. Ytterligare växthus har uppförts och Stenpartiet har anlagts. En ny entré har öppnats öster om restaurangen. RSG.

Efter en period av stark tillbakagång för Trädgårdsföreningen övertog Göteborgs kommun anläggningen 1975, vilket innebar början till en ny vital period för parken. Sedan kommunledningen samma år uppdragit åt byggnadsnämnden att planlägga parkens östra del för den hett eftertraktade nya musikteatern ledde folkopinion och politisk aktivitet till att uppdraget 1981 återkallades och en ny inriktning för parken slogs fast. På förslag av kulturpolitiska delegationen intogs i denna inriktning anläggandet av ett nytt Rosarium och renovering av det hårt slitna Palmhuset, som i samband med restaureringen blev byggnadsminnesförklarat. Fröhandeln och det rivningshotade Lagerhuset renoverades varsamt för offentliga verksamheter medan Frömagasinet blev ombyggt till kontor. Kommunfullmäktige antog 1981 riktlinjer för parkens utveckling, där stor tonvikt lades vid den historiska karaktären. 1987 invigdes Rosariet med ny vattenkonst. Trädgårdsföreningen firade 1992 sitt 150-årsjubileum samtidigt som parken blev byggnadsminnesförklarad. Sommaren 1994 brann den endast kvartssekelgamla restaurangbyggnaden, en arkitekttävling utlystes 1995 och den nuvarande Restaurang Trädgården – ritad av arkitektkontoret Studio Grön och på grund av sin fasadutformning av folkhumorn döpt till "Brädgården" – invigdes 4 år senare. 1997 antog Fritidsförvaltningen en utvecklingsplan för Trädgårdsföreningen som åter tog fasta på parkens historiska särprägel. Sedan 2001 drivs Trädgårdsföreningen helt i egen regi och som en separat resultat enhet inom Park- och naturförvaltningen.

Trädinventering från 1989. Den gamla restaurangen har ersatts av en ny efter branden 1965. Växthusen har rivits och där de stod har Rosariet uppförts. TF.

6. Parkens utseende kring sekelskiftet 1900

Nedanstående skildring av parken vid tidpunkten omkring sekelskiftet 1900 bygger på tillgängligt arkivmaterial i form av ritningar, tryckta och otryckta källor samt inte minst det bevarade rika fotomaterialet. Svårigheten har framför allt bestått i att fastställa när de olika bilderna kan ha tagits. Genom jämförelser av foton, även flygbilder, och kartor framträder ändå en ganska klar och entydig bild av parkens utseende för omkring hundra år sedan. Växtsortimentet kan säkerligen med hjälp av foton och annat arkivmaterial analyseras vidare. Genom trädgårdsarkeologiska undersökningar bör det också vara möjligt att fastställa de tidigare borttagna eller ändrade gångarnas och anläggningarnas exakta läge.

Den lockande 1800-talsparken

Decennierna omkring sekelskiftet 1900 var Trädgårdsföreningens absoluta storhetstid. Promenadkulturen, som länge varit etablerad inom stadens borgerskap, höll på att breda ut sig i allt djupare folklager. För främlingar tillhörande de mer välsituerade samhällsskikten tycks ett besök i parken ha varit en självklarhet. De båda stora entréerna och inhägnaden hade förbättrats och blivit prydligare, samtliga verksamheter hade etablerats med byggnader för olika ändamål. Slutligen hade växthusodlingen av plantor för kruka och utsättning sommartid byggts ut 1907 till sin största omfattning med Orkidéhuset (nuv. Växthuset) som ny publik attraktion. Detta år kunde Trädgårdsföreningen se tillbaka på 60 år av stadigt ökad popularitet sedan de första byggnaderna stod klara och parken kunde hålla öppet för besökare.

1905 års karta har uppdaterats till 1907, då utbyggnaden av växthuskomplexet hade intagit platsen för den 1905 igenfyllda dammen. Det nya Orkidéhuset hade därmed blivit ytterligare en huvudattraktion i parken, jämte Palmhuset och Konserteralongen. På Ravelinkullens sydsida hade däliden efter den forna viken omskapats till en blommande oas med azalea och rhododendron. Tät vegetation avgränsade djupa perspektiv över gräsplanerna, i vars utkanter solitära prydnadsträd och lövdungar fyllde en viktig estetisk uppgift. Vid Vallgraven hade troligen den ursprungliga skyddsplanteringen sedan 1880-talet börjat luckras upp så att fler utsikter över vattnet öppnats, bl. a. en siktlinje mellan fontänen och Kungsportsbron.

Anläggningen bar den engelska trädgårdsstilens prägel, men under inflytande av den på kontinenten ledande tyska utvecklingslinje som lade större vikt vid det "mildsköna" och dekorativa än det naturenligt pittoreska. Från mjukt krökta promenadgångar beundrades en följd av storartade perspektiv över exemplariskt skötta gräsplaner, prydda av vackra blomstergrupper och trädsoolitärer, det imponerande Palmhuset, samt inte minst den ståtliga och festliga restaurangen ("Concertsalon") med den fontänprydda s.k. Rotundan framför. Parken med sina olika attraktioner, inte minst hortikulturella sevärdheter på fritt land och i växthus samt den dagliga musikaliska underhållningen från restaurangens terrass, lockade stadens invånare och tillresta besökare i stora skaror.

Här görs ett försök att återge dåtidens utseende genom en promenad, som börjar i huvudentrén mot Gamla Allén och slutar vid den nya "Konsertsalongen". Syftet är att ge en ögonblicksbild av parken under dess storhetstid, då vegetationen tydligare fyllde sin roll att inrama och pryda parkrummen och rikedomen på kontraster såväl som nyanser var betydligt större än nu. De väl avgränsade perspektiven, oupphörligt skiftande men aldrig avslöjande en större helhet, lockade besökaren vidare på slingrande gångar mot scenerier som på håll bara kunde anas eller helt plötsligt överraskande öppnade sig. Redan vid entréerna men även långt in mot det ännu fördolda – såsom den åt flera håll lummigt inramade Rotundan – gav den begränsade överblickbarheten illusionen att parken var avsevärt större än den verkligen var. De prydligt kantskurna gräsplanerna och gångarnas mjukt slingrande jämna linjer tydde på en hög skötselnivå. Vilken väg man än valde fanns strategiskt placerade bänkar, lummiga alkover eller utsiktspunkter med sittplatser, särskilt vid sevärdheterna och i större skala kring fontänen som prydde platsen framför restaurangen, parkens sociala centrum.

Dam med parasoll på den mjukt svängda gången väster om Direktörsvillan. Till vänster en rund tapetgrupp med en agave i centrum. En tät vegetation kantar gången mot Slussgatans entré och i bildens mitt ses en njurformad buskplantering som avslutar gräsmattan mot norr. I dungen till vänster fanns mot vägen en alkov med sittplatser, där man kunde njuta av utsikten över blomsterutsmyckningarna vid Direktörsvillan och försommarblomningen i buskskärmen som bäddade in Palmhuset. Kolorerat vykort, troligen från sekelskiftet 1900. HF.

Entrén mot Gamla Allén (Södra Vägen)

Parkens förnämsta entré, vid Gamla Allén (numera benämnd som entrén mot Södra Vägen), hade sedan 1882 en värdig inramning med smidesgrindar mellan murade grindstolpar på vilka elektrisk belysning installerats. Den tidigare enkla vaktstugan ersattes 1902 av en större portvaktsbostad med en liten glasveranda mot grindarna. Byggnaden var pittoreskt utformad för parkmiljön i tidsenlig "cottage-stil" och omgavs av prunkande rabatter med bland annat hortensior och klättrväxter. Redan från promenadstråket utanför entrén lockades de förbipasserande av det spännande perspektivet inåt parken, mellan skuggande träd lyste en blomsterpydd gräsplan.

Väl inne på entréplanens grusyta fann man sig omgiven av lummig grönska med höga träd på båda sidor. En vacker vy öppnade sig långt in över gräsplanen, som på sidorna inramades av täta träd- och buskplanteringar. Sikten mot kompakta trädgångar i fonden var delvis skyddad av flera egendomligt formade trädsolitärer i gräsyntans ytterkanter, bl.a. för att dölja sammanlöpande gångförgreningar. Här möttes man genast av en sydländsk atmosfär genom den storslagna planteringen i förgrunden. Geometriskt ordnade större och mindre blomstergrupper pryddes av palmer i väl proportionerade storlekar. Till vänster skymtade ett perspektiv över Vallgraven i en öppning i den lummiga grönskan.

Grindpartiet vid Gamla Allén. Den höga bågen av smidesjärn med den hängande lyktan togs bort vid en ombyggnad av grindpartiet, se foto vid avsnittet om skyltar s. 140. Vid detta tillfälle höjdes grindstolparna, varvid de förlorade de eleganta krönlisterna, och de enkla grindarna ersattes med högre och mer dekorerade grindar. GSM.

Entrépartiet från insidan. Notera bl.a. den täta vegetationen vid entrén, den lilla vaktstugan samt palmen i krukorna närmast kameran. TF.

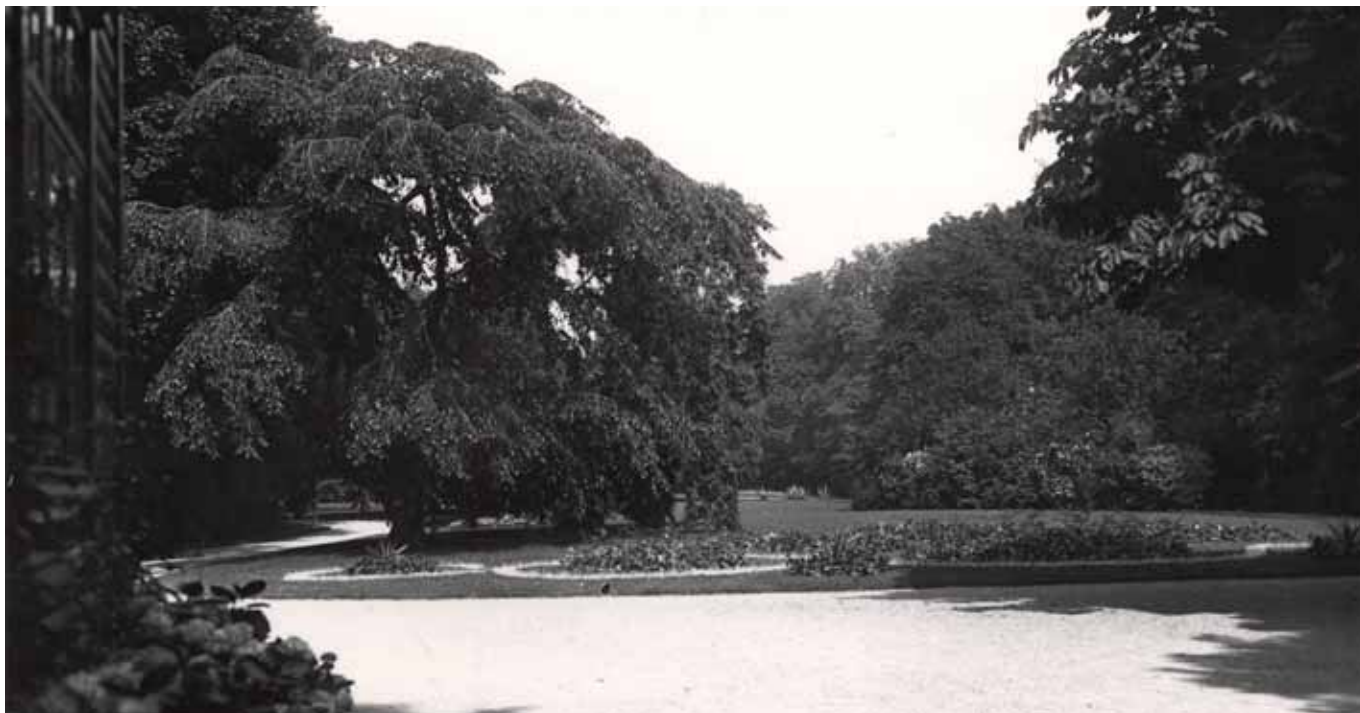
Vid stora gräsplanen

Från entréplanen utgick tre gånger som ledde besökaren till olika stämningssladdade scenerier – längs Vallgraven fann man mest skugga och avskildhet, på ömse sidor om gräsplanen stor omväxling mellan sol och skugga, variationsrika längre perspektiv och ett pärlband av sevärda träd- och blomsterplanteringar.

Innanför den stora praktplanteringen promenerade besökaren förbi flera ståtliga solitärträd i kanten av gräsplanen, flertalet av dessa utefter den breda huvudgången. Några mindre träddungar och stora buskage gömde ett par möten mellan gångarna in mot parken och två smala gånger som korsade gräsplanen men knappt varit märkbara i perspektivet från entrén. Bland de mest framträdande solitärerna var en paraplyalm närmast entrén, en tvåstammig av liknande slag strax bakom denna, innanför dessa tre pyramidalmar i grupp ("treenigheten") följd av två karaktärsträd med yviga kronor – det inre av dessa, bakom huvudgångens krök, hade i motsats till sin högresta granne en väldig rund krona ända ner till marken motsvarande den omtalade kaukasiska vingnöten. Mellan solitärerna framskyntade en större fondbildande dunge, som dolde fontänplatsen och restaurangbyggnaden. Inne i denna, men tillgänglig endast från fontänplatsen, var den lövsal som kallades "Suckarnas grotta" – en sittplats för kontemplation i avskildhet.

Under promenaden inåt parken kunde besökaren avnjuta en ständigt föränderlig utsikt över gräsplanen mellan den sinnrikt grupperade vegetationen utefter vägen. Intressanta och överraskande mötespunkter uppenbarade sig på flera ställen i de av stora buskage omgivna vägskalen, vilka erbjöd alternativa vägar till synliga mål som en färglysande blomsteranläggning eller det lockande okända, där gömda sevärda perspektiv, egendomliga träd eller andra planteringar efter hand avslöjades.

Vyn inåt parken från grinden intill vaktstugan vid Gamla Allén. Gräsplanen pryds i förgrunden av den symmetriskt anlagda gruppansamlingen och bortom denna står den ännu idag bevarade paraplyalmen i kanten mot huvudstråket. Perspektivet är medvetet begränsat genom de stora solitärträdens placering, vilket gav en illusorisk avståndseffekt i siktlinjen över gräsplanen. Varierande dyliska arrangemang längs promenadvägarna gjorde att parken föreföll oöverskådligt stor. Foto från början av 1900-talet. GSM.

Strandpromenaden och Ravelinkullen

Strandpromenaden slingrade sig än alldeles intill den stenskodda strandbrinken av Vallgraven, än ledde den in i den täta grönskan som här och var mellan kastanj, pil och silverpoppel lämnade öppningar med utblick över vattnet, där Stora Nygatans kajmur och byggnader speglades. Vid Ravelinkullens sydsluttning, i dällden efter den igenlagda viken som utgjorde en kil mellan trädplanteringarna, beundrades ett stort parti rhododendron och azalea i varierande färger. Kullen hade en ljus och skir karaktär genom en stor klunga björkar i grässlänterna mot dällden och vattnet. Flera gånger ledde i snäva kurvor upp till utsiktsplatsen med bänkar på krönet, varifrån en storartad utsikt kunde avnjutas mellan träd- och buskgrupper över ett av parkens allra mest uppskattade landskapsperspektiv – en vy som slog an poetiska strängar.

Från slänten österut, ända bort mot Direktörsvillans praktplantering och det inhägnade växthusområdet, utbreddes sig en svagt skålformad gräsplan prydd med små och stora solitärträd samt flera runda blomstergrupper. Den höga trädskärmen mot Nya Allén bildade fond i bakgrunden. I söder och norr inramades gräsplanen av busk- och trädplanteringar som kantades av blomsterrabatter. Särskilt beundrades var syrén- och pionbuskagen utefter Palmhusets baksida och den långa S-formade rabatten som följde träd- och buskbrynet mot Vallgraven utmed gräsplanens norra sida – under sensommaren prunkade dahlior i alla färger i denna rabatt, löpande innanför en från brynet klart framträdande pyramidalm. Promenaden kunde sedan fortsättas på en gång nedför kullen till gräsplanen, där vägskälet doldes av buskage och en björkdunge. Ett annat vägskäl påträffades till höger, där gångar strålade ut mot dällden och strandpromenaden, fontänplatsen med restaurangen och Palmhuset. Man omgavs här av vackra och karaktäristiska trädolitärer som tårpil, ett par hängalmar och vitbladigt päron. I gräsplanens östra ände delades en björkdunge av den gång som utmynnade i huvudgången förbi Palmhusets västra flygel.

Vallgraven med strandpromenaden som löper på krönet av den prydliga strandskoningen. GSM.

Vy mot väster från området mellan Direktörsvillan och Palmhuset. Bakom förgrundens tapetgrupp syns det stora gräsfältets solitärträd och övriga blomstergrupper med omgivande träd- och buskridåer. I bildens högra del skymtas Ravelinkullen, och i bildens mitt den lilla runda dammen med omgivande rabatt. Observera den långsmala blomsterbården framför dungen till vänster, som döljer Palmhusets baksida. Vykort. GSM.

Vid sekelskiftet fanns ett omfattande Rosarium med en stor samling "törnrosbuskar" som disponerade ytorna söder om dammen och sydöst om palmhuset. Samlingen innehöll mellan 300 och 400 arter och sorter i ca 1500 exemplar och var mycket beundrad. GSM.

Vid Direktörsvillan och Palmhuset

Från huvudgången, som över gräsplanen nedanför kullen ledde mellan norra entrén och fontänplatsen, syntes mitt emellan Palmhuset och Direktörsvillan en liten fontän i en rund damm omkransad av en blomsterrabatt. Dammen hade tidigare varit prydd med den springbrunn som efter konsertsalongens uppförande flyttats till den nya större bassängen i den runda planteringen framför restaurangens terrass. Den lätt upphöjda gräsplanen söder om villan hade formen av en sköld, smyckad av en magnifik blomsterparterri, bestående av en symmetriskt ordnad samling färgrika tapetgrupper, vilkas antal och mönster varierade mellan olika år. Varje grupp bestod av utplanteringsväxter, oftast med en agave i centrum, och omgavs av spetsformade rabattstöd. Vid Orkidéhuset låg en stor gräsrundel med en mångfald olika bladväxter. Från gångarna runtom dessa planteringar var utsikten västerut hänförande över gräsplanen med ravelinkullen i fonden. Till vänster i denna vy låg den vackra vegetationskulissen som dolde Palmhusets markvåning i tegel med en trädrad i försommarblommande buskar och en blomsterrabatt som bård mot gräsplanen, åt höger trädbrynet mot Vallgraven med pyramidalmen och S-rabatten.

Palmhuset, som var en av parkens största sevärdheter, omgavs på övriga tre sidor av gräsmattor med blomsterplanteringar. Fasaderna kantades av en rabatt, endast avbruten av smala gångar till de tre ingångarna på byggnadens entréfasad mot söder. De två stora gräsmattorna mellan rabatterna och den breda, mjukt utsvängda gången framför byggnaden pryddes av ett storslaget arrangemang med sex runda tapetgrupper i rad. Den halvmåneformade gräsmattan vid västra flygeln smyckades av ytterligare en plantering, ofta en rund grupp, ibland ett elegant slingmönster. På framsidans böjda gång, i kanten mot gräsplanen i söder, stod sommartid stora lagerträd i träkar. Mellan dem var bänkar placerade och mittför huvudingången hade den berömda statygruppen "Amazon i strid med panter" ställts upp. Stora gräsplanen framför Palmhuset var vid den här tiden nyligen omändrad till en utställningsyta för perenner istället för tapetgrupper, en äldre mångårig tradition.

Palmhusets norra fasad med dess inramande plantering av blommor, buskar och träd. Täta trädgrupper i bakgrunden döljer Rotundan och dess omgivande planteringar. Gräsplanen söder om Direktörsvillan pryddes av ett stort antal blomstergrupper med tapetmönster som varierades från år till år, men den stora stjärnformade gruppen i mitten behölls i samma form under många år. Spetsformade rabattstöd omgav planteringarna som oftast pryddes av en agave i mitten. Foto: P.A. Thoren GSM.

Göteborg

Parti från Trädgårdsföreningen

På den breda och elegant svängda paradgången framför Palmhuset vandrade besökarna mellan rader av blomstergrupper och "Nordens största lagerträd" i sina baljor på hjul, och den centralt placerade statygruppen "Amazon i strid med Panter". GSM.

Motiv från Trädgårdsföreningen, Göteborg.

Huvudstråket i riktning söderut mot Rotundan. Avtaget till höger leder mot strandpromenaden, det till vänster upp till Direktörsvillan. Männan (som också syns samtala framför Orkidéhuset på bilden s. 110), står där gräsplanen öppnar sig mellan Ravelinkullen och Direktörsvillans blomsterparterr. TF.

Entrén mot Slussgatan och ekonomiområdet

Liksom huvudentrén vid Gamla Allén hade trädgårdens norra entré blivit ombyggd till ett mer representativt utseende. Det öppna läget inom bekvämt räckhåll från Drottningtorget med järnvägsstationen hade föranlett en elegant utformning med staket och grindar i konstsmide när parkens gräns flyttades in från Fattighusån på 1870-talet. Grindarna flankerades av Fröhandeln med sin veranda mot Vallgraven och en liten vaktstuga, båda byggda i det som kallades nordisk träbyggnadsstil, en domesticerad schweizerstil. Innanför entrén ledde två gångar in i parken från en grusplan. Karaktären var här intimare än den storslagna entrén vid Gamla Allén. Små planteringar kantade Fröhandeln, en större med blommande buskar under en hängask bildade fond mellan byggnaden och huvudgången, som i en mjuk böj löpte in mellan lummiga träbestånd mot restaurangen. Den besökare som följde denna väg måste efter någon enstaka utblick över Vallgraven nå fram till Direktörsvillan med sitt ståtliga vårdträd, en kastanj, för att kunna avnjuta det första större perspektivet. Sikten över gräsplanerna med det inbäddade Palmhuset till vänster, Ravelinkullen till höger och trädgrupper i fonden rörde inte vägens mål, Rotundan.

Ekonomibygnaderna hade sedan gammalt legat samlade i parkens nordöstra del norr om fågeldammen, vilken hade mist sitt gamla attraktionsvärde och 1905-07 ersattes av ett nytt komplex växthus och drivbänkar. Den stora ekonomigården åtskildes från promenadparken av det spaljëartade trästaket med korslagda ribbor som hade inhägnat dammen mot huvudvägen och de andra omgivande gångarna. Gången på ekonomigårdens sydsida anslöt ännu till den lilla kullens utsiktsplats och före mynningen mittför Palmhusets östra flygel ledde den förbi ett rosarium med rabatter i olika former. Vid den här tiden omfattade samlingen mellan 300 och 400 arter och sorter i ca 1500 exemplar och var mycket beundrad.

Från Nya Allén ledde två grindar in till parken. Den ena, strax väster om restaurangen, var avsedd för vanliga besökare och försedd med en liten vaktkur medan den andra, som låg ungefär i linje med direktörsvillan och rosariet, hade en smalare öppning och var avsedd för personal och mindre transporter.

*Utsikt från Palmhusets tak över det fullt utbyggda växthusområdet, där dammen tidigare låg. I bakgrunden till vänster skimtar Lagerhuset. I förgrunden Orkidéhuset (nuvarande Växthuset).
TF*

Dammens södra respektive norra del med det tynande fågelliv som rådde åren före igenfyllningen 1905. I bakgrunden skymtar det f.d. Igelhuset, senare ombyggt till växthus. TF.

Vid restaurangen ("Concertsalon") och fontänplatsen

Slutmålet för promenaden var ofta den mycket uppskattade restaurangen, prydd med skylten "Concertsalon" – en anslående societetsbyggnad i den festligt representativa träarkitektur som användes för detta ändamål vid 1800-talets slut. Mitt framför restaurangens terrass, varifrån man hade en ståtlig utsikt över parkens centrala delar, fanns liksom idag en stor öppen plats kallad "Rotundan". Centrum av platsen var en stor gräsrundel med en rund bassäng i vilken den stora, i tre nivåer uppbyggda fontänskulpturen kastade sina vattenkaskader. Bassängen kantades av en rabatt med funchia och en ring av geometriska planteringar på gräsrundeln – runda grupper omväxlande med rabatter som följde rundelns kontur. I grusplanens ytterkanter var ett stort antal bänkar placerade där parkens besökare gärna åhörde den dagliga musikaliska underhållningen från terrassens musikestrad, framförd av olika regementsorkestrar. Man kunde också tillbringa några timmar på restaurangen i behaglig omgivning med vacker utsikt över parken, antingen i den med stora fönster försedda matsalen eller på terrassen. Balustraden pryddes av urnor med exotiska blomsteruppsatser och framsidan mot Rotundan kantades av en rabatt med buskar och blommor.

Vyn från restaurangen begränsades till vänster av stora täta trädgångar, där en blomsterbård följde ett buskbräm mot gräsplanen, och till höger av stora buskage med syrén och gullregn. Ett flertal spektakulära tapetgrupper prydde gräsplanerna utanför Rotundan. Större och mindre exoter var viktiga beståndsdelar i alla dessa ornamentala planteringar, även på den centrala rundeln. Mycket karaktäristisk var agavegruppen på den västra gräsplanen, andra var en tapetgrupp med ett kompassrosmonster intill en fontänpil på planen nordväst om Rotundan och den större runda gruppen på den lilla gräsmattan framför Palmhusets västra flygel.

Mittaxeln framför restaurangen gav fri sikt mot gräsplanen nedanför Ravelinkullen mellan inramande träd- och buskgrupper. Vid den östra sidan mot Palmhuset var lummigheten särskilt påfallande – där föreföll växtligheten nästan bilda lövgångar över vägarna. I axelns mitt fanns tidvis några lägre buskplanteringar som dock ej skyndde sikten – en period före sekelskiftet förekom här bl.a. låga barrväxter.

Konserteralongen, Trädgårdsföreningens restaurang, med Rotundan i förgrunden. Foto 1901. GSM.

Parkens rumsbildande perspektiv och siktlinjer

Det mest utmärkande i äldre beskrivningar är lovordandet av de ståtligaste vyerna. Siktlinjerna skulle på engelsk-tyskt manér bjuda på estetisk mångfald men även ge stor avståndskänsla och göra parken överskådlig för att dölja dess verkliga storlek.

Betraktaren fångades av skönheten i de skenbart djupa perspektiven med deras konstfulla blomsterarrangemang och imponerande träd och buskar – större och mindre partier eller solitärer – utplacerade i de saftigt gröna gräsplanerna som lockande blickfång eller som inramning. Det gäller särskilt tre långa siktlinjer i de stora landskapsrummen, den första från den västra entrén österut inåt parken med restaurangen väl dold bakom fondgrönskan, den andra från Ravelinkullen österut mot Palmhuset och Direktörsvillans praktplanteringar vid Orkidéhuset och vice versa, den tredje från restaurangen norrut med gräsplanen nedanför Ravelinkullen skymtande i bakgrunden. Även utsikten västerut från Palmhuset framhålls som mycket ståtlig. På kartan 1905 finns markerade intill olika gåingar flera strategiskt placerade sittplatsalkover i tät vegetation, av vilka ett par erbjöd vackra perspektiv från olika håll mot bl.a. Palmhuset med omgivande planteringar.

Två siktlinjer från strategiska punkter i staden mot parkens främsta samlingspunkt – Rotundan – har troligen funnits i sinnevärlden, i alla fall säkerligen i planeringen.

Med fontänens placering i Rotundan utgör den nämligen ett möjligt blickfång från två centrala platser i stadens kommunikationssystem – järnvägsstationens entré mot Drottningtorget och Kungsportsbron. Broperspektivet stöds av träd-dungarnas form.

I jämförelse med dagens påfallande genomsiktliga förhållanden hade parken vid sekelskiftet ett avsevärt lummigare och mer ”ornerat” utseende, främst genom de tätare träd- och buskpartierna som gav en tydlig rumskänsla och genom de många planteringarna med blommor och bladväxter. Träddungarna har med åren blivit glesare med höga trädstammar som har låtit en låg markflora ersätta den tidigare täta buskvegetationen i dungarnas bryn och prydnadsplanteringarna har inskränkts till ett fåtal representativa platser och moderniserats i starkt förenklade former.

Vy från restaurangen över Rotundan omkring 1906. I bakgrunden öppnar sig den lummiga inramningen av platsen för huvudgången mot norra entrén respektive paradstråket framför Palmhuset. TF

7. Värdebeskrivning

Trädgårdsföreningens värdekärnor

I parken finns ett antal element eller företeelser som är särskilt värdefulla eftersom de härstammar från parkens äldsta tid eller för att de är särskilt karaktäristiska för en park av Trädgårdsföreningens slag.

1. Befästningarna

Befästningsrester, framför allt Vallgraven och Ravelinkullen, togs tillvara i parkens gestaltning redan vid anläggandet på 1840-talet. Parkområdets avgränsning och indelning antyder omfattningen av fästningsgördelns utanverk, motsvarande "glacisen" på sträckan mellan bastionerna Carl IX Rex och Gustavus Magnus. Strandlinjen vid Vallgraven utgör i huvudsak den forna fältvallens innerkant ("kontereskarp"). Kullen vid Vallgraven är en lämning av ravelinen "Prins Gustaf". Sänkan söder om Ravelinkullen markerar den f. d. viken, som visar att Vallgraven tidigare omflutit ravelinen.

2. Planteringarna

Planteringarnas struktur och gångsystemet är anpassade till varandra i strävan efter stämningsfulla och estetiskt tilltalande upplevelser. Parken begränsas utåt av trädridåer, främst mot Vallgraven och Gamla resp. Nya Allén. I parkens inre bildas på vissa platser mer eller mindre avgränsade öppna landskapsrum genom träd- eller buskvegetation. Rumsbildande dungar, här och där med kontrasterande lövmassa i form eller färg, utgör också fond i vissa siktlinjer över gräsplaner och trädgrupper skuggar här och där gångvägar. De viktigaste gångvägarna slingrar antingen i gräsplanernas ytterkanter, varifrån återstående solitära praktträd och mindre trädgrupper utgör blickfång, eller utmed Vallgraven med kvarstående träd som lutar ut över vattnet. Typiskt för väl underhållna gräsytor är jämnhet och tätvuxenhet samt väl skurna kanter. Buskage som bård mot gräsytor utefter inramande randskog, i trädgrupper, vid korsande vägar samt prydnad kring byggnader är ett tidigare starkt karaktärsdrag som nu i stor utsträckning försvunnit. Ett annat karaktärsdrag som länge saknats men är på väg att få en renässans är växthusdrivna utsättningsträd som prydnad i blomsterrabatter och tillsammans med blomsterarrangemang vid byggnader, vid korsande vägar och kring fontänplatsen.

3. Gångsystemen och siktlinjerna

Gångsystemet från parkens storhetstid skall ge rika tillfällen att uppleva parkens skönhet och varierande stämningar samt ge illusion av att parken är större än i verkligheten. Huvudstråket löper mellan norra och södra entréerna, genom parkens stora landskapsrum med växlande vyer mellan träddungar, via attraktioner som restaurangen och Palmhuset, således utgående från och utmynnande i sociala träffpunkter som entréplanerna och fontänplatsen. Sidostråken löper i utkanternas träd- och buskvegetation med lockande utblickar över Vallgraven eller gräsplanerna med Palmhuset som ett dominerande blickfång. Tvärförbindelser mellan huvud- resp. sidostråk har tidigare lett förbi särskilt intressanta trädsolitärer, trädgrupper och prydnadsrabatter, företrädesvis i viktiga vägkorsningar.

4. Avgränsning mot omgivningen

Vallgraven (se punkt 1), Fattighusån, Gamla resp. Nya allén utgör givna lokalhistoriska förutsättningar medan inhägnaderna med höga staket mot Gamla Allén, Nya Allén och Slussgatan genom olika konstruktion speglar Trädgårdsföreningens ekonomiska situation under storhetstiden: mot Slussgatan ett exklusivt järnstaket som stadens kompensation för Trädgårdsföreningens förlorade mark vid gatans utläggning 1876, mot alléerna däremot ett enklare stängsel med träspjälor mellan järnstolpar (1904).

5. Entréer

Entréernas dekorativa utformning är i likhet med staketen betingade av tillgängliga resurser. Järngrindarna mot Slussgatan (1876) utgjorde stadens esättning för påtvingad upplåtelse av mark för gatuarbete, mot Gamla Allén (1882) kunde föreningen själv göra motsvarande satsning först en tid efter storsatsningen på den nya attraktionen Palmhuset.

6. Byggnader

Byggnadernas arkitektoniska utformning valdes enligt rådande smak med hänsyn till användningen och parkmiljön: ex. trädgårdsmästarbostad (1845) som en mindre herrgård i stenimiterande klassicism, grindstugor (1891-1901) i pittoresk "nordisk" träbyggnadsstil. Infattningen av byggnaderna i den omgivande parkmiljön är beroende av byggnadens avsedda användning och karaktär, således arkitektoniskt syftande symmetriska planteringar vid trädgårdsmästarbostaden resp. natursvärmiskt syftande arrangemang av träd och buskar för att ge lummig inbäddning av grindstugorna.

7. Fontänplatsen

Parkens sociala centrum, cirkulationsplatsen framför restaurangens terrass, gavs en representativ karaktär genom gräs rondellen med en krans av blomsterrabatter runt fontänen. Vattenkaskaden påminner om den tidigare skulpturala fontänen i tre våningar.

Värdebeskrivning med uppdelning i dokumentvärden och upplevelsevärden

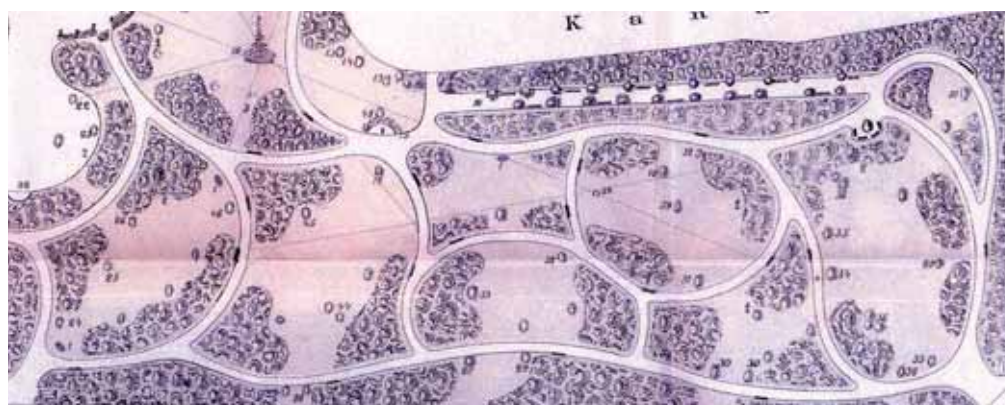
En uppdelning av av kulturhistoriska anläggningars värden i dokumentvärden och upplevelsevärden är praxis vid de värderingar av kulturhistoriska miljöer som Riksantikvarieämbetet eller Statens fastighetsverk utför.

Dokumentvärden

Med dokumentvärden menas sådana objektiva värden i anläggningen som kan ge oss kunskap om förhållande under gångna tider, d.v.s. där anläggningen utgör ett dokument som innehåller historisk information.

1. Trädgårdshistoriskt värde.

Trädgårdsföreningen är en god representant för en under 1800-talet vanlig form av parkanläggning i europeiska städer. I Sverige tillkom under 1800-talet många parker på privat initiativ, men få av dessa anlades före 1860 eller var av Trädgårdsföreningens storlek, och ingen annan park blev föremål för så stora satsningar i form av spektakulära planteringar och omfattande byggnation av palmhus, konsertsalong, växthus, orangeri m.m. Stadsträdgården i Gävle (1845), Karl-Johans park i Norrköping (1855), Trädgårdsföreningen i Linköping (1859) och Kungsparken (Kung Oscars park) i Malmö (1869) är exempel på parker som tillkom på liknande sätt som Trädgårdsföreningen och som finns kvar idag. Ingen av dessa parker är dock bevarad så intakt som Trädgårdsföreningen och bara Kungsparken i Malmö har Trädgårdsföreningens omfattning. Trädgårdsföreningen är därmed unik i Sverige som en väl bevarad, påkostad och storslagen stadspark från 1800-talet.

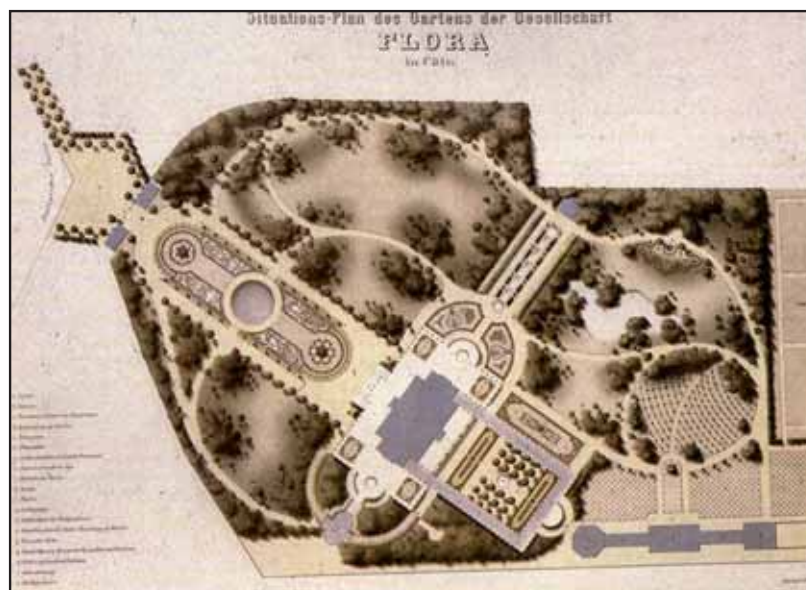

Kung Oscars park (Kungsparken) i Malmö. Utsnitt ur 1881 års karta.

På kontinenten och i England anlades liknande parker som Trädgårdsföreningen både före och efter Trädgårdsföreningens tillkomst. Många av dessa finns kvar idag och flera är liksom Trädgårdsföreningen bevarade som historiska anläggningar där man vinnlagt sig om att bevara 1800-talets särprägel. Inom ramen för detta vårdprogram har ingen översikt över dessa anläggningar kunnat göras, men några anläggningar, alla tillkomna efter Trädgårdsföreningen i Göteborg, kan ändå framhållas.

People's Park i Halifax, England, anlades 1857 av industrimannen Sir Francis Crossley och donerades till staden. Parken försumrades under 1900-talet men har sedan 1995 genomgått en omfattande restaurering, delvis finansierad av organisationen English Heritage.

Parken Flora i Köln har nyligen genomgått en omfattande restaurering.

Trädgårdssällskapet Flora i Köln anlade på 1860-talet en storartad trädgårdsanläggning i staden och anlät arkitekten Peter Joseph Lenné för anläggningens planering, vari bland annat ingick ett stort glaspalats. Parken och glaspalatset bombades under andra världskriget. Under 1970- och -90-talen har parken restaurerats med bl.a. de ursprungliga tapetsgruppsmönstren. Glaspalatset har delvis bevarats och återuppbyggt. Andra liknande anläggningar i Tyskland är Flora Garten i Düsseldorf och Palmengarten i Frankfurt.

Parc Buttes Chaumont i Paris skapades av ett nedlagt stenbrott och invigdes 1867. Anläggandet av parken var ett statligt projekt och var således inte initierat av en privatperson eller ett trädgårdssällskap. Parken är väl bevarad och den kanske bästa exponenten i Frankrike för en stadspark från 1800-talets senare del. Genom sin dramatik är karaktären annorlunda än Trädgårdsföreningen, men det finns även flera gemensamma drag.

Örstedsparken, Östre Anlaeg och Botanisk Have i Köpenhamn anlades på 1870-talet, liksom Trädgårdsföreningen i samband med att stadens försvarsverk blev åtkomliga för annan användning. Örstedsparken och Östre Anlaeg är väl bevarade och skötseln har som mål att bevara och förtydliga 1800-talets anläggningar. Parkerna saknar dock Trädgårdsföreningens mångfald av byggnader och verksamheter. Botanisk Have är genom sin rikedom på byggnader, bl.a. ett vackert palmhus, och planteringar mer lik Trädgårdsföreningen. Parken är mycket välvårdad, men användningen som botanisk trädgård har delvis gjort att de historiska aspekterna har fått stå tillbaka.

Det förefaller således som om en välbevarad och helt komplett parkanläggning av Trädgårdsföreningens slag, med palmhus, restaurang, tapetgrupper m.m. är svår att hitta i Europa. Flora i Köln eller Botanisk Have i Köpenhamn kan vara de mest närliggande exemplen, men i båda dessa anläggningar har karakteristiska element gått förlorade sedan parkerna anlades. I Trädgårdsföreningen har 1800-talets restaurangbyggnad försvunnit, men trots detta tycks anläggningen stå sig mycket väl i en internationell jämförelse.

Sammanfattningsvis tillhör Trädgårdsföreningen en kategori stadsparkar som anlades över hela Europa under 1800-talets mitt och senare del, ofta på initiativ av trädgårdssällskap eller privatpersoner och till främja för hela staden. Trädgårdsföreningen är möjligen ett av de bäst bevarade exemplen i Europa på denna typ av park. Parken har därmed ett mycket stort trädgårdshistoriskt värde, även i ett internationellt perspektiv.

Parc Buttes Chaumont i Paris med en mjukt svängd promenadväg.

Östre Anlæg i Köpenhamn är en av de tre parker som anlades på de gamla befästningsvallarna.

Botanisk Have i Köpenhamn. Den bevarade dammen är, liksom den igenfyllda dammen i Trädgårdsföreningen, en rest av det gamla befästningssystemets vallgrav.

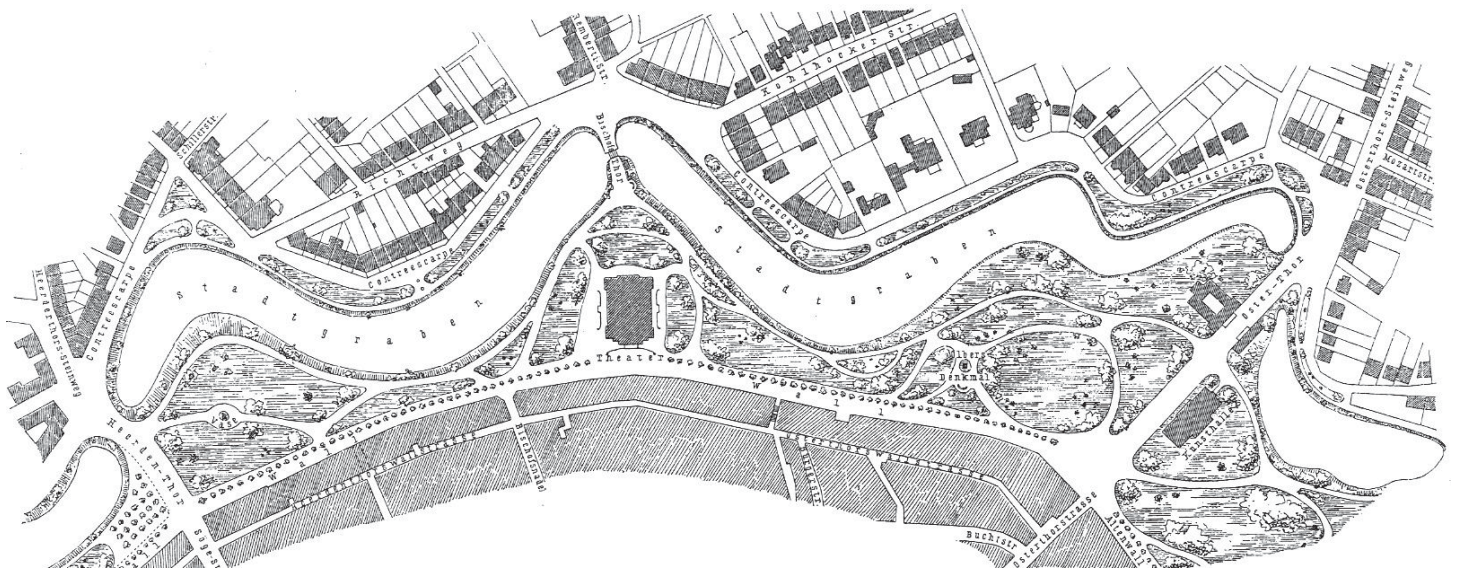
2. Stadsbyggnadshistoriskt värde

Trädgårdsföreningens gestaltningsmässiga utgångspunkt i de bevarade fästningsresterna är ett kontinentalt karaktärsdrag och bidrar till Trädgårdsföreningens särprägel i Sverige. De första fästningsstäderna i Sverige som planerade promenadstråk på de nedlagda vallarna var Malmö (1805), Landskrona (1805) och Göteborg (1807). Kungsparken i Malmö anlades 1869 på de gamla fästningsvallarna, men resterna av fästningen är inte lika tydliga som vid Vallgraven i Göteborg där bastionerna av sten ännu är bevarade. Tivoliparken i Kristianstad från omkring 1840 har ett liknande ursprung, liksom parkerna på de gamla fästningsvallarna i Landskrona och Halmstad. Exempel från övriga Norden är Köpenhamn och Fredericia i Danmark och Frederikstad i Norge.

På kontinenten nedlade de flesta fästningsstäder sina befästningar under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, varvid en öppen stadsbild med trädplanterade promenadstråk skapades på de gamla vallarnas plats. Kända exempel är Graz, Leipzig, Frankfurt am Main och Bremen, vars omvandlingsplan från 1802 har intressanta paralleller med 1807 års vallraseringsplan för Göteborg.

I Köpenhamn, som rev sin fästningsgördel först 60 år senare, anlades som nämnts Örstedsparken, Östre Anlaeg och Botanisk Have på de gamla fästningsvallarna.

Mest berömd för sin omvandling av de gamla bastionssystemen är Wien. Staden hade liksom Köpenhamn ännu vid mitten av 1800-talet kvar befästningsringen runt den medeltida stadskärnan där hovet och dess stat var situerade. Mellan fästningen och de tätt bebyggda förstäderna hade ett stort område sedan 1600-talet hållits obebyggt som fritt skottfält. På 1770-talet uppläts Wiens bastioner till allmän promenadplats och försågs med trädplanteringar. Sedan Napoleons armé efter belägringen 1809 hade sprängt Borgbastionen tog staden tillfället att använda denna öppning i fästningsmuren till en utbyggnad med parkanläggningar, "Volks-garten" och "Burggarten". När fästningsgördeln enligt kejsarens beslut 1857 revs för att istället ett representativt grönt stråk med praktbyggnader skulle anläggas, blev det nya monumentala promenadstråket Ringstrasse ersättningen för de populära bastionspromenaderna.

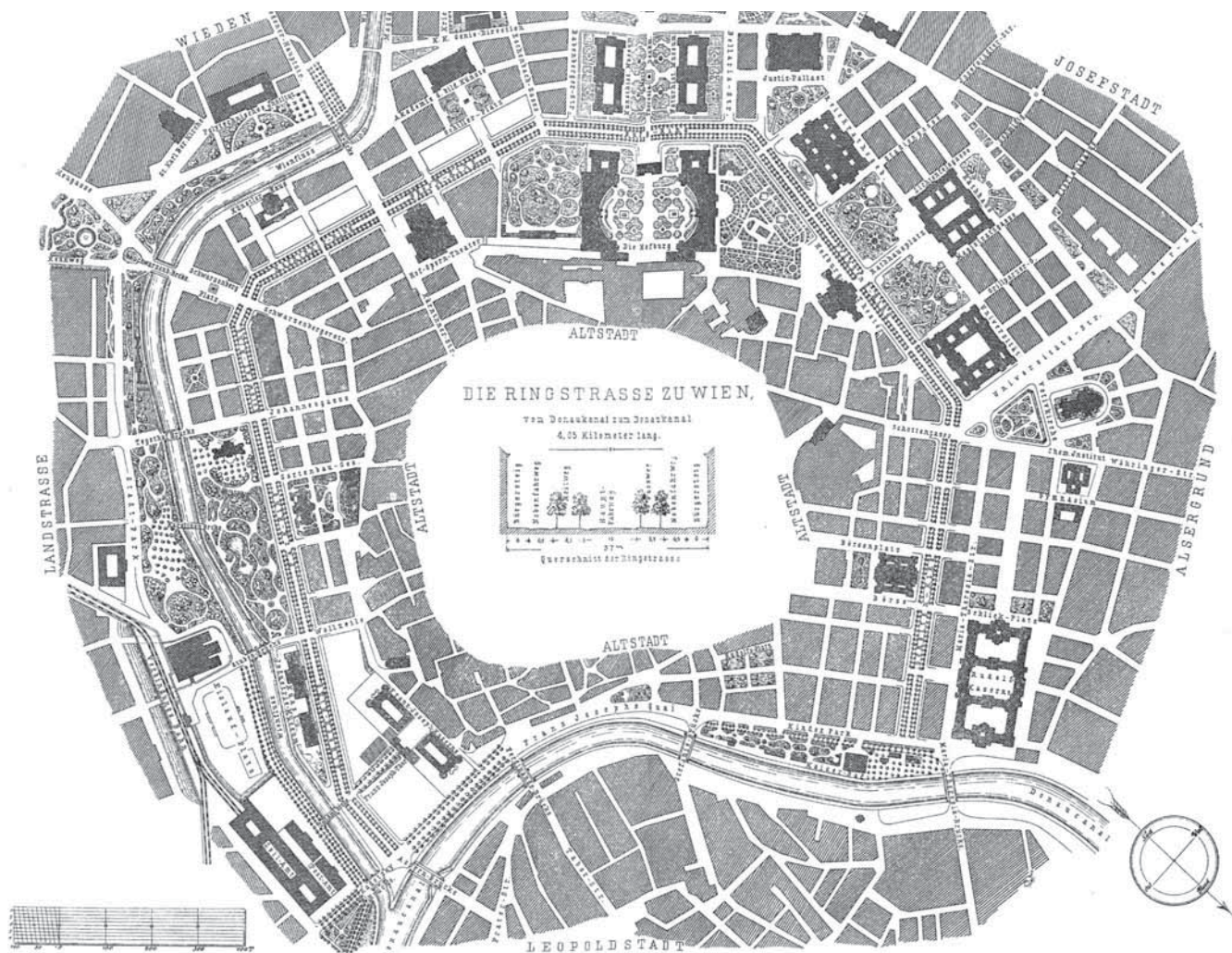

Ringpromenaden i Bremen, tillkommen redan 1802, liknar Göteborgs parkbälte genom dess placering utefter vallgraven. Teaterns placering i parken (mitt i bilden) förstärker likheten. I Bremen ligger dock parken på insidan av vallgraven medan parkbältet i Göteborg ligger på utsidan. Ur Stübben, 1890.

Wiens utbyggnad med den ståtliga ringpromenaden som kantades av offentliga byggnader, adelspalats och palatslika borgerliga hyreshus, blev stilbildande för många europeiska stadsomdaningar under 1800-talets slut – inte minst Göteborg med dess internationellt orienterade handels societet. Hela det parkbälte, bestående av Trädgårdsföreningen och Kungsparken med Nya Allén, som mellan 1823 och 1861 tillkom på den gamla fästningsmarken längs Vallgravens utsida, följde samma mönster som omdaningarna av fästningsstäderna på kontinenten. Hit hör placeringen av kyrkor och profana offentliga institutioner som fritt stående monumentalbyggnader i parkmiljön – för Göteborgs del Hagakyrkan och Stora Teatern.

3. Samhällshistoriskt värde

Trädgårdsföreningen är ett av de tydligaste uttrycken för borgerskapets ambitioner i Göteborg under den starkt expansiva period då staden byggdes ut på tidigare befästningsområde och därefter på betes- och odlingsmark. Parken har stort symbolvärde för Göteborg och är nära knuten till stadens historia. Trädgårdsföreningen har därmed mycket stort lokallistoriskt intresse. Parken har även ett samhällshistoriskt värde i ett större perspektiv eftersom många städer genomgick en liknande utveckling som Göteborg.

Ringstrasse i Wien, ett 4 km långt park- och allétråk anlagt på de gamla fästningsvallarna.
Ur Stübben, 1890.

4. Verksamhetshistoriskt värde

Trädgårdsföreningen har ett visst verksamhetshistoriskt värde genom den omfattande trädgårdsverksamhet som bedrevs inom anläggningen i form av såväl odling, försäljning som utbildning.

5. Äkthet

Äldre kartor och avbildningar visar att parken med dess gångsystem, äldre trädplanteringar, växthus och andra byggnader är välbevarad sedan 1800-talet.

6. Sällsynthet/representativitet

Som nämnts är parken representativ för en tidigare relativt vanligt förekommande parktyp i större europeiska städer. Samtidigt är den sällsynt genom att mycket få av dessa parker är så välbevarade som Trädgårdsföreningen.

Upplevelsevärden

Med upplevelsevärden menas de subjektiva värden som ger oss en upplevelse och som inte nödvändigtvis innehåller någon värdefull historisk information.

1. Autenticitetsvärde

Autenticitetsvärdet utgörs av det upplevda äkthetsvärdet, d.v.s. hur autentisk eller äkta anläggningen *upplevs av* besökaren. De stora träden, parkens entréer, Palmhuset och andra äldre byggnader bidrar till att parken i viss mån upplevs som en autentisk 1800-talspark.

2. Patina

Med patina menas de spår av ålderdomlighet som en anläggning eller byggnad besitter, t.ex. i form av nedslitna trappsteg i en byggnad. De stora, åldrade träden bidrar i Trädgårdsföreningen till en viss patina genom att de inger en känsla av ålderdomlighet.

3. Skönhetsvärde

Gräsfälten, trädvolymerna, Vallgravens vatten, Palmhuset m.m. bidrar till att parken besitter ett stort skönhetsvärde, även i ett nationellt och kanske internationellt perspektiv.

4. Miljöskapande värde

Parken har ett stort miljöskapande värde i Göteborgs stadsstruktur. Det stadsrum som begränsas av Stora Nygatans 1800-talsbebyggelse, Vallgraven och parkens grönska har stora och delvis unika stadsmiljökvaliteter, även i ett nationellt och internationellt perspektiv.

5. Rekreativvärde

Parken har ett stort rekreativvärde för göteborgarna.

6. Symbolvärde

Parken har ett stort symbolvärde för göteborgare och västsvenskar. Parken med Palmhuset uppfattas som en genuin göteborgsmiljö och är ett vanligt vykortsmotiv. Parken har därmed ett stort regionalt symbolvärde.

7. Botaniskt värde

Parken har ett visst botaniskt värde, men överträffas numera av bl.a. Botaniska trädgården.

Tänkbara framtida hot

Trädgårdsföreningens viktigaste värden är inte föremål för något omedelbart hot. Eventuella framtida hot skulle kunna utgöras av något av följande:

Exploatering

Under den tid parken har funnits har hot om exploatering till förmån för bebyggelse eller vägdragningar förekommit vid olika tidpunkter. Sedan en remsa av parkens norra del togs i anspråk när Slussgatan skulle dras fram (1874) har andra hot avvärijts. Byggnadsminnesförklaringen torde dock utgöra ett fullgott skydd för att exploatering av parken för annat ändamål inte skall kunna bli aktuell.

Främmande projekt inom parken

Man skulle kunna tänka sig att nya verksamheter etableras i parken som minskar värdet av den historiska anläggningen eller som förstör fysiska lämningar av den äldre parken. Även i detta fall torde byggandsminnesförklaringen utgöra skydd mot denna typ av hot.

Okunskap

Okunskap om den historiska anläggningen kan förvanska anläggningen på ett sätt som minskar det kulturhistoriska värdet. Om t.ex. träd planteras på platser där en viktig utsikt blir skynd eller med arter som är främmande i sammanhanget kan detta medföra en förvanskning av parken som kan bestå under mycket lång tid. Detta vårdprogram syftar bl.a. till att minska risken för sådana felsteg.

Träddöd

Träddöd kan bero på hög ålder, sjukdom (typ almsjuka), stormfällning, schakter i samband med ledningsdragningar etc. Även komprimering av jordlagret kan ge rotskador som på sikt dödar ömtåligare träd. En del av dessa orsaker kan i viss mån förebyggas genom trädvård eller särskilda förhållningsregler, medan andra är svårare att skydda sig mot.

Försummad parkvård

En försummad skötsel av anläggningen kan på sikt skapa irreparabla skador.

Slitage

Slitage från människor och fordon kan skada vegetationen. Troligen tål parken stora mängder besökare under förutsättning att parkens ordningsregler efterlevs. Fordonstrafik utanför vägarna kan utgöra ett hot p.g.a. markkomprimeringen som kan skada de gamla trädens rotsystem.

Förstörelse av byggnaderna

Byggnaderna kan förstöras genom brand, försummat underhåll eller olämpliga om- och tillbyggnader. Dessa hot kan till stor del förebyggas.

Pyramidalmar i parken. Foto omkring 1900. RSG.

8. Mål för den långsiktiga vården av Trädgårdsföreningen

Vården av Trädgårdsföreningen skall ha som överordnat mål att i möjligaste mån visa upp parken så som den kunde ha sett sig under decennierna kring sekelskiftet 1900. Liksom under 1800-talet skall parken utgöra ett levande forum för hortikultur och trädgårdskonst.

I delen söder och väster om ekonomiområdet och Rosarieret skall gångvägar, planteringar m.m. på sikt ges ett utseende som så långt det är möjligt överensstämmer med utseendet vid slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet. Inga åtgärder får vidtas som försvårar en återgång till detta utseende. Det är önskvärt att utseendet i rabatter och tapetgrupper varierar mellan olika år så som var fallet under 1800-talet.

I parkens norra del bevaras och utvecklas 1900-talets förändringar och tillskott. Entréområdet och det äldre byggnadsbeståndet ges emellertid på sikt en tydligare 1800-talskaraktär.

Gräsfältet framför Palmhuset kan nyttjas för tillfälliga installationer, även av modern karaktär. Olika evenemang kan förläggas till denna plats som därigenom kan bli ett aktivitetscentrum i anslutning till restaurangplanen.

Målsättningen att framhäva parken som en historisk anläggning skall kombineras med en målsättning att genom olika evenemang locka göteborgarna att besöka parken. Dessa evenemang bör ha en anknytning till Trädgårdsföreningen som historisk anläggning och får inte vara sådana att den byggnadsminnesförklarade anläggningen skadas eller att de hindrar en restaurering av vitala delar av den historiska anläggningen.

Strategier för stärkandet av parkens 1800-talskaraktär:

Den ursprungliga omväxlingen mellan öppna respektive slutna partier längs gångarna återställs och den lummiga inramningen i gränzonerna förstärks.

Gångvägssystemet och utsiktsplatser återställs och viktiga siktlinjer från gångar och utsiktsplatser förtydligas så att de djupa och väl avgränsade perspektiven återskapas.

Träd- och busksortimentets historiska mångfald och gruppering utvecklas så att de omväxlande utsikterna över gräsplanerna återskapas.

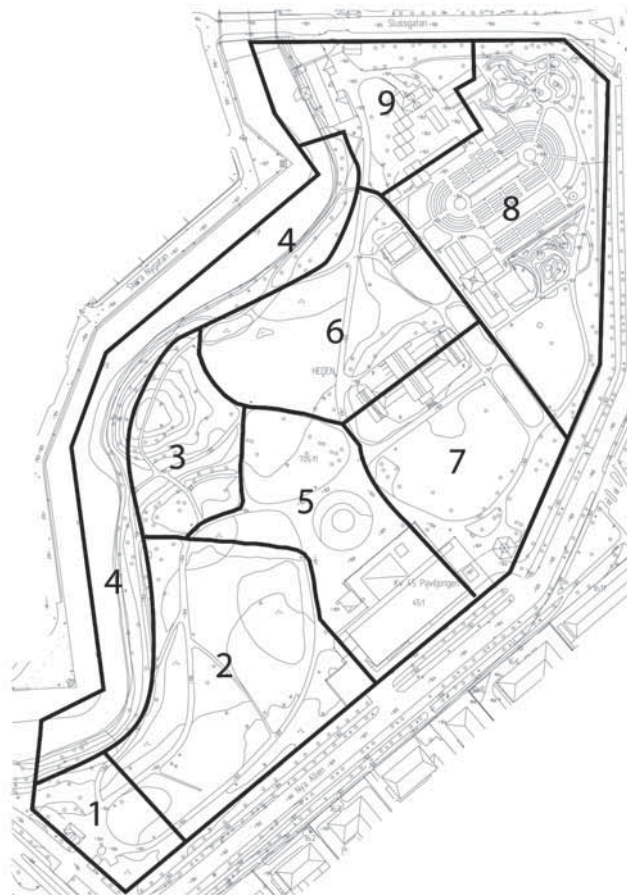
Dekorative planteringsarrangemang av olika slag med blommor och bladväxter återskapas (särskilt viktiga är symmetriska tapetgruppsamlingar i anslutning till entrén från Södra Vägen, fontänplatsen, Palmhuset och Direktörsvillan samt vissa rabatter utefter buskbryn mot gräsplaner).

9. Mål för parkens delområden

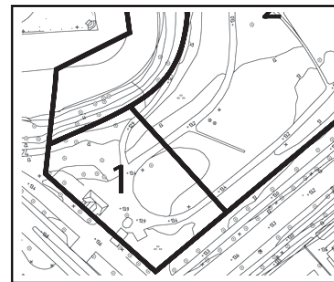
För en mer detaljerad redovisning har parken delats in i följande 9 delområden:

1. Entrépartiet mot Gamla Allén och Södra Vägen
2. Stora gräsmattan i söder och angränsande planteringar
3. Ravelinkullen och dess närmaste omgivningar
4. Vallgraven med strandpromenaden
5. Fontänplatsen med omgivning
6. Mellan Palmhuset, Direktörsvillan och Ravelinkullen
7. Mellan Palmhuset och Nya Allén
8. Gamla och nya Rosariet, Stenpartiet och Växthuset
9. Det bebyggda området vid entrén mot Slussgatan

I delområdesavsnittet redovisas områdets tidigare utseende, dess utseende idag, vilka parkhistoriskt värdefulla element som ingår i delområdet samt slutligen vilket långsiktigt mål som vården av området bör ha.

1. ENTRÉPARTIET MOT GAMLA ALLÉN OCH SÖDRA VÄGEN

Entrén vid Gamla Allén sedd inifrån parken med blomstergrupper och palmer i förgrunden. Den nya portvaktstugan med glasveranda uppfördes 1902 (samtidigt med en liten vaktkur). GSM.

Tidigare utseende

Entrén mot Gamla Allén och Södra Vägen har alltid utgjort parkens huvudingång. Från början var där endast en enkel grind med en liten vaktstuga. De fyra grindstolparna, murade av rött tegel med tvärgående band av kalksten tillkom 1882 tillsammans med höga järngrindar, över vilka en båge med Trädgårdsföreningens namn i dekorativt smide satt. Den välvda bågen byttes efter sekelskiftet 1900 ut mot den nuvarande smidesdekorationen med sirlig växtornamentik.

Den ursprungliga vaktstugan ersattes 1902 av en större portvaktstuga med mörk färgsättning, omgiven av rabatter med bl.a hortensia och klättrväxter, samt en mindre bod för biljettförsäljning. 1923 kompletterades entrén med ytterligare staket och grindar, så att en liten förgård bildades och dessutom uppfördes en ny vaktstuga för försäljning av entrébiljetter. Långt senare, 1946, kompletterades entrén med den neonskylt som fortfarande finns kvar och på 1990-talet uppfördes nya byggnader för biljett- och kioskförsäljning.

Området innanför entrén ger på foton från sekelskiftet ett mycket lummigt intryck med stora träd och kraftiga buskage. Trädridåerna mot Nya allén och Vallgraven var redan på 1860-talet uppvuxna och mycket täta för att fylla sin avsedda funktion som vindskydd och som rumsbildande "väggar" för den inre delen av parken. Endast enstaka siktgluggar i grönskan erbjöd utsikt över Vallgraven mot Stora Nygatan.

Innanför grindarna öppnade sig mellan träd- och busksolitärer på sidorna en lockande vy inåt parken över den stora gräsplanen, vars förgrund pryddes av en symmetrisk samling dekorativa planteringar i ett praktfullt mönster med sju runda grupper omgivna av slingor och bågar. I centrum av varje grupp stod en palm, i storlek anpassad efter gruppernas tre olika format.

På 1800-talets kartor över parken ses en gångvägsförbindelse till den nordvästra delen mot Vallgraven där också en öppning i staketet finns markerad. På kartor från 1923 och 1932 syns en större grusad yta just där parkens staket ansluter mot Vallgraven. Området nämns redan i Gegerfelts beskrivning till kartan från hösten 1843 som ett område lämpligt för komposter, väl dolt genom buskage både för parkens besökare och för betraktare på andra sidan Vallgraven.

Redan från parkens tidigaste år fanns möjlighet att dricka vatten från Kallebäckskälla via en ledning med pump invid portvaktstugan. Vattendrickande var tillsammans med promenader och vila en del av tidens hälsoaspekt på parken och vattenserveringen nyttjades i stor utsträckning av besökarna. Så småningom byttes pumpen ut mot en dricksvattenfontän placerad strax innanför entrén.

Entrén vid Gamla Allén sedd från Södra Vägen. Smidesdekorationen över grindarna ersatte strax efter sekelskiftet den tidigare bågformade dekorationen. Jämför äldre bild på s.62. RSG.

Entrén vid Gamla Allén sedd inifrån parken innan en förgård anlades 1923. Grindstugan uppfördes 1902 tillsammans med den lilla vaktkuren till vänster. Över grindpartiet var en hög båge i smide. GSM.

Dagens utseende

Portvaktstugan kallas idag Grindstugan och är utarrenderad till en entreprenör som bedriver caféverksamhet. Utomhusserveringen upptar området mellan stugan och Vallgraven och har egen entré genom staketet mot Gamla Allén. Grindstugan är numera målad i en gulbeige färg med mörkt bruna snickerier och saknar tidigare planteringar och klängväxter utmed fasaden mot parken.

På södra sidan om grindarna finns en kombinerad biljettbod / toalettbyggnad och intill denna, mot Gamla Allén och Södra Vägen ligger en kiosk med gatukök, godis- och tidningsförsäljning. Vid sidan om toalettbyggnaden finns dricksvattenfontänen kvar, dock utan att fungera.

Blomsterplanteringarna innanför entrén har fortfarande ungefär samma form som tidigare, men gruppernas antal är färre och innehållet skiljer sig något. I centrum bakom mittplanteringen står statyn Våren som placerades där 1949 samt ett körsbärsträd planterat vid Svenska Trädgårdsanläggareförbundets jubileum 1987.

Dagens utseende med neonskylten från 1946. Grindstugans glasveranda är inbyggd och byggnaden har erhållit en ljus färgsättning.

Entrén sedd inifrån parken 2005 (jämför äldre bild till vänster). Statyn Våren placerades här 1949.

Gångarna har i stora drag samma sträckning som på de äldre kartorna, förutom i det nordvästra hörnet mot Vallgraven men de tidigare mjukt böjda promenadgångarna är idag rakare, vilket bidrar till att karaktären i viss mån förändrats. Flera av gångarna har dessutom blivit smalare och deras konturer mer diffusa, då nivåskillnaden mellan gräs- och gångytor är utjämnad.

Området uppfattas idag inte som det slutna rum det tidigare varit. Många stora träd har försvunnit och känslan av att vara inbäddad i grönska saknas. Det finns nu färre och mer högstammade träd än vad som ses på äldre fotografier och sikten mot Vallgraven är helt öppen, eftersom de tidigare buskskikten saknas.

Särskilt skyddsvärda element

- Entrépartiet med portvaktbostad, staket och grindar.
- Rabatterna och återstående solitärträd.
- Gräsytor med siktlinjen in mot parkens centrum.
- Återstående rumsavgränsande trädinramning mot Vallgraven och Gamla resp. Nya Allén.
- Dricksvattenfontänen.
- Neonljuset från 1940-talet.

Mål

Detta område är till största delen oförändrat från anläggningstiden förutom att en del träd saknas och mycket av den viktiga buskvegetationen inte finns kvar. För att få tillbaka 1800-talets karaktär av det "slutna rummet" bör en förtätning av vegetationen utmed Vallgraven och alléerna göras. (Se även mål för delområde 2 på sid. 91)

Den ornamentala planteringen innanför entrén, som i stort sett behållit sitt utseende under alla år, kan med fördel göras än mer praktfull med tapetmönster och exoter i enlighet med bevarade foton från tiden omkring sekelskiftet 1900. Karaktären kommer att förtydligas ännu mer genom att gångvägarnas mjukt böjda linjer återställs och gräsytor återfår sina skarpt skurna konturer.

För att ytterligare förstärka sekelskifteskaraktären är det viktigt att portvaktbostaden får tillbaka sin ursprungliga färgsättning och de tidigare omgivande rabatterna, dessutom bör biljettboden ersättas med en mer tidstypisk byggnad. Den nuvarande kiosken med gatukök utanför grindarna är estetiskt sett ett störande inslag vid parkens huvudentré och bör avlägsnas.

Dricksvattenfontänen innanför entrén bör sättas istånd, vattenutskänkningsen fyller ett behov idag likaväl som under parkens tidigaste år och den har varit i kontinuerligt bruk under mycket lång tid.

2. STORA GRÄSMATTAN I SÖDER OCH ANGRÄNSANDE PLANTERINGAR

Motiv från Trädgårdsföreningen, Göteborg.

Gräsplanen vid entrén mot Gamla Allén, med planteringar i förgrunden. Den solbelysta gräsytan kontrasterar mot trädgångarnas dunkel. Den täta lummigheten är påtagligt större än nu, bl.a. har flera av gräsplanens solitärträd försvunnit. TF

Tidigare utseende

Vid parkens anläggande fick detta område i motsats till i Westrings plan en stor rumsbildning med flera och längre perspektiv från ett fåtal gångar med mjukare krökningar. Från entrén ledde tre gångar istället för Westrings fyra åt olika håll. Längs Vallgraven löpte strandpromenaden, huvudstråket följde gräsplanens norra sida in mot parkens centrum och söder om gräsplanen gick en annan gång i parkens utkant mot Nya Allén. Mot strandpromenaden och allén bildade tät träd- och buskvegetation en avgränsande skärm.

Siktlinjen slutade vid en tät träd- och buskgrupp som dolde en sittplats kallad "Suckarnas grotta" i närheten av restaurangen. Lövgrottan och en liten gångslinga in till den redovisas på kartorna från 1864 fram till 1923. Huvudstråket hade en sådan strax väster om Rotundan.

I huvudstråkets norra del öppnade sig liksom nu en siktlinje till Rotundan och Palmhuset. Fontänen var troligen synlig ända från Kungssportsbron i samma linje genom en siktglugg mot Vallgraven

Den stora gräsplanen, som korsades av två smala gångar, knappt märkbara från entrén, hade flera karaktärsträd i utkanterna som solitärer, bl.a. närmast entrén utefter norra sidan ett par paraplyalmar (den inre tvåstammig) och "treeniggheten", en tät grupp pyramidalmar. Därinnanför stod ytterligare ett par solitärträd, den ena kan ha varit en berömd kaukasisk vingnöt. Närmast Vallgraven var tåliga träd planterade såsom pil och poppel medan de mera ömtåliga träden, såsom amerikanska lönnar och avenbok, planterades längre in. Vid gräsplanens nordöstra del fanns en större trädunge som mot söder avslutades med ett bräm av buskar och en vackert blomsterprydd rabattslinga, söder därom trädgrupper och stora buskage vid två vägs-käl. Vid tre vägs-käl fanns istället som blickfång blomsterplanteringar, varav ett på södra sidan tycks ha varit omgivet av runda grupper.

Ovan tv: Pyramidalmarna med den runda rabatten och vackert skurna gräskanter. Tidigt 1900-tal. RSG.

Ovan th: Samma vy 2005. Två av de ursprungligen tre pyramidalmarna finns kvar. De närmsta solitärträden saknas emellertid.

Ovan:
Vy över den stora gräsplanen från entrén vid Gamla Allén mot öster. Damer ses promenera på en av de smala gångarna över gräsmattan. I förgrunden syns vårens rabatter fyllda med lökväxter. Vykort stämplat 1915. GSM.

Till höger: samma vy 2005.

Dagens utseende

Gräsplanen upplevs än idag som en stor sammanhängande gräsyta. De båda gångar som går tvärs över har troligen blivit smalare än de var från början.

Det som dominerar dagens vy över området är en lekplats ”i gammal stil” med klassiska kolonner och en rutschkana i form av en fisk som tillkom 1997. I träd-dungen, platsen för den tidigare Suckarnas Grotta men idag med betydligt utglesad buskvegetation, finns en gungställning i anslutning till lekplatsen.

Av de tre samplanterade pyramidalmarna finns två kvar. Två stora ekar och ytterligare pyramidformade träd står kvar som spridda solitärer medan flertalet av de mest karaktäristiska träden som bildade en rad i gräsplanens norra utkant är försvunna sedan länge. En del stora träd mot Nya Allén har fallit för åldersstrecket och den tidigare täta vegetationen mot strandpromenaden är utglesad så att parkrummet nu är betydligt öppnare.

Någon gång mellan 1905 och 1932 fick gångvägen närmast Nya Allén en ny och rakare sträckning varvid den tidigare tidstypiska krökningen gick förlorad. Eventuellt lades de båda smala gångslingorna med sittplatser igen vid samma tillfälle.

Runt millennieskiftet tillkom några helt nya planteringar utmed huvudgången mot fontänplatsen, en av dessa finns fortfarande kvar vid ett av vägskälen mot strandpromenaden. Planteringen med träd, buskar och olika grässorter är döpt till Klättraren.

Särskilt skyddsvärda element

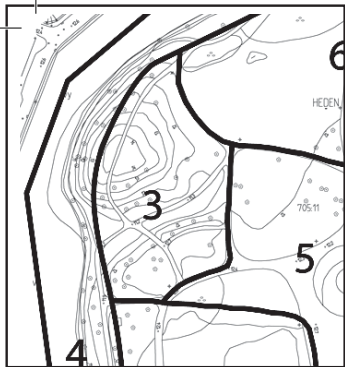
- Siktlinjerna in mot parkens centrum.
- Pyramidalmarna samt de övriga solitärträden.
- Återstående rumsavgränsande trädinramning.
- Återstående ursprunglig sträckning av gångar.

Mål

De västra delarna hör generellt sett till parkens ursprungliga och mest välbevarade partier. I likhet med föregående område är det av stor vikt att man försöker åstadkomma en förtätning av vegetationen på sidorna om gräsplanen, både mot strandpromenaden och mot Nya Allén. Det gäller också att återskapa borttagna solitärer, lövdungar och blomsterplanteringar i gräsplanens ytterkanter.

Dagens gångvägar överensstämmer väl med de tidigare och behöver endast återfå de mjukt böjda konturerna.

När parken på 1990-talet fick en ny lekplats ”i gammal stil” var det ett efterlängtat tillskott för barn. Lekplatsens utformning och placering ger emellertid ett alltför påtagligt intryck och är främmande i sitt sammanhang. Lekplatsen bör därför flyttas, förslagsvis till den östra delen av parken.

3. RAVELINKULLEN OCH DESS NÄRMASTE OMGIVNINGAR

En smal gångväg från kullens krön mot öster. Busk- och trädplanteringar, med bl.a. björkar ses omge vägskalet nedanför kullen. Vykort avsänt 1902. GSM.

Tidigare utseende

De historiska resterna av ravelinen Prins Gustaf inom befästningsverket i Vallgraven utnyttjades vid parkens anläggande så att intrycket av höjden förstärktes och en kulle bildades, troligen med buskage kring de slingrande gångarna och övervägande skir, gles trädvegetation i grässlänterna.

Fram till 1873 fanns en liten vik på kullens södra sida, det var resterna av den del av Vallgraven som tidigare helt omgivit ravelinen. "Däliden" (fördjupningen) efter den igenfyllda viken var från huvudstråket i söder dold av stora trädgångar, som mot vägen lämnade rum för sommartid utplanterade bladväxter. Däliden var knappast planterad med träd utan snarare buskage, möjligen rhododendron och azalea, som skymde sikten mellan gångarna, vilka här bildade ett tätt nät. Över vikens smalaste del gick en liten gångbro. Under åren 1869-73 fylldes viken igen, först den inre smalare delen, därefter i sin helhet. Därmed försvann också den lilla bron.

På 1864 års karta redovisas ett system av smala gångvägar som letar sig upp till krönet av kullen. Dessa gångar kom i stora drag att behållas oförändrade långt in på 1900-talet, även om igenläggningen av viken 1869-73 medförde en del justeringar på kullens sydsida. Ännu 1923 var gångvägarna i stort sett oförändrade, men därefter lades några av de mindre gångarna igen.

På krönet fanns en större sittplats med bänkar. Därifrån hade man mellan buskage och trädgrupper, troligen mest björk, en av parkens mest omtalade och beundrade vyer mot öster, över den stora gräsplanen ända fram emot Orkidéhuset nuvarande Växthuset. (Se delområde 6.)

Från krönet såg man även ut genom en gles björkdunge över Vallgraven till Stora Nygatan, där den friliggande Synagogan var flankerad av björkar.

Vy över gräsplanen mot Ravelinkullen från tiden omkring 1920. Den tidigare runda blomstergruppen har blivit rektangulär. På bilden syns även den S-formade rabatten med pyramidalmen och övriga solitärträd på den öppna planen. GSM.

Nedan samma vy 2005. Samtliga solitärträd utom pyramidalmen är borta och av den S-formade rabatten finns endast vissa mindre delar kvar.

Blommande buskage vid Vallgraven, del av en praktfull plantering på kullens sydsida med rhododendron och azalea som hade ersatt de tynande barrträd vilka inte klarade den leriga jordmånen. Redan 1902 beundrades denna buskplantering för sin storlek och sitt rika blomsterflor. Foto 1915. GSM.

Dagens utseende

Gångvägarna utmed och över kullens krön har stegvis förändrats sedan början av 1900-talet. En tämligen bred gång, på västsidan anlagd som en åsnestig med stenkantade steg och sidor, leder nu upp över krönet där en bänk är placerad. Nedanför kullen utmed Vallgraven löper Strandpromenaden som just här är mycket smal, men med en liten utvidgad plats för en bänk.

Idag saknas en egentlig anledning att ta sig upp på kullen, där den skira björkdungen har ersatts av ett tätt bestånd av stora bokar, som skymmer mycket av utsikten mot Vallgraven och den tidigare så uppskattade utsikten mot öster inte längre erbjuder samma lockande blickfång.

Alldeles öster om krönet står en stensulptur av Pål Svensson, Den hemlighetsfulla porten, som delvis skymmer utsikten mot Palmhuset och Växthuset.

Särskilt skyddsvärda element

- Kullens höjd och profil med rester av ravelinen, däliden efter den igenfyllda viken.
- Träddungarna mellan däliden och huvudstråket.
- De stora träden på kullen som lämnar fri sikt från krönet mot Synagogan.
- Den fria sikten från krönet mot öster över gräsplanen.

Mål

Det är angeläget för parken som helhet att området omkring Ravelinkullen åter blir en av parkens mest attraktiva platser att besöka. Kullen bör återfå de värden den tidigare hade med björkvegetationen, fängslande utsikter över gräsplan och vallgrav samt som mötes- och viloplats med ett nät av slingrande gångvägar. I däliden efter viken bör träd undvikas till förmån för prydnadsbuskar, vilket tillsammans med björkbeståndet skulle bidra till att öka kullens attraktionsvärde. Ett annat men mera kontroversiellt sätt att höja attraktiviteten och förtydliga kullens tidigare funktion i Göteborgs fästningsverk vore att återskapa en vattenyta motsvarande den f.d. viken. Söder om däliden bör den försvunna gången återställas.

Inslaget av vatten i parken var stort medan fågeldammen ännu fanns kvar. Efter igenläggningen av dammen har förhållandet blivit att parken nästan helt saknar vatten förutom Vallgravens vattenspegel. För att ytterligare öka kullens attraktionskraft kan man överväga en återgång till det utseende området hade under de första trettio åren, då resterna av Vallgraven runt Ravelinkullen fortfarande fanns kvar. Igenfyllningen av viken på 1870-talet hade sin orsak i att den blivit sumpig med stillastående vatten. Åtgärden hade föreslagits av den förutseende Westring redan 1843, men kunde av praktiska och ekonomiska skäl inte genomföras då.

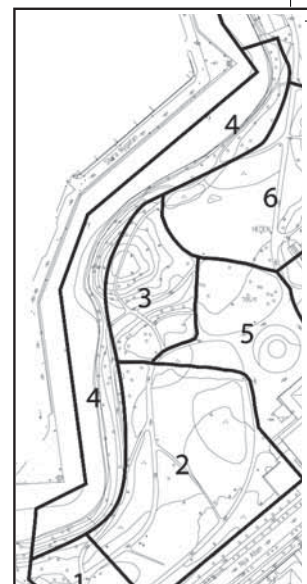

Gångvägen med åsnesteg över Ravelinkullen anlades som del av ett förenklat gångsystem under direktör Hjelm's tid.

4. VALLGRAVEN MED STRANDPROMENADEN

Den lummigt inbäddade strandpromenaden sedd från öster med synagogan i bakgrunden, omgiven av björkar som saknas idag. GSM.

Tidigare utseende

Från början gick strandpromenaden från området vid västra entrén ända fram till parkens nordgräns vid Fattighusån. Efter det att viken fyllts igen 1873, Slussgatan lagts ut och Fröhandeln byggts 1875-76 fick strandpromenaden i stort sett den sträckning den har i dag.

Westring framhöll tidigt vikten av en vindskyddande trädskärm utmed Vallgraven. Våren 1843 anvisade han för parkens sydvästra hälft att närmast Vallgraven skulle planteras "lättväxtare träd såsom poppelarter jämte barrträd m.fl. sorter", längre in "finare trädslag" samt närmare Nya Allén utländska trädslag. I mellersta delen av parken skulle al- och pillhäckar med syréner på insidan skydda odlingsområdet. I en artikel i Lustgården 1923 noteras "en del av de gamla silverpoppel, som för några år sedan kantade Vallgraven, men som nu delvis blåst ner".

1882 gjordes en ny strandskoning av sten utefter Vallgraven, troligen eftersom den tidigare torvtäckta strandkanten hade utsatts för mycket erosion vid vattennivåns växlingar. Vegetationen var ganska tät, främst för att träden skulle skydda parken från västanvindarna. Här och där öppnade sig dock siktgluggar in mot staden och den nya prydliga Stora Nygatan.

Strandpromenadens slingrande gång utmed Vallgraven kan från början huvudsakligen ha använts som arbetsväg för transporter i parken. När bebyggelsen utmed Stora Nygatan gick mot sin fullbordan i slutet av 1850-talet hade vegetationen hunnit växa upp och bilda lövtunnlar som var mycket passande för en romantisk promenadväg. En smalare gång följde Ravelinkullens strandlinje, där promenaden fick en egen karaktär mellan björkarna i slänten på insidan och strandbrinkens popplar, pilar m.m. hängande ut över vattnet. Gången var i övrigt tillräckligt bred för att promenera två i bredd, den var lummigt inbäddad med träd och buskar som omväxlande stod mot vattnet eller in mot parken. Täta buskage hindrade visuell kontakt med näraliggande gångvägar och gräsplaner. Särskilt i sydvästra delen, där huvudstråket löper parallellt med strandpromenaden, hade buskagen en viktig rumsavgränsande funktion. Utmed Vallgraven fanns eventuellt redan vid sekelskiftet och ända in på 1980-talet båtplatser med små bryggor.

Vy från strandpromenaden över Vallgraven mot Bastionsplatsen och Stora Nygatan. Vyn är ännu sig tämligen lik, men Synagogans lummiga inramning är borta. Foto troligen ca 1870. GSM.

Dagens utseende

Utefter Vallgraven finns idag stora luckor i den tidigare trädskärmen. Många träd och buskar har försvunnit och lövtunneeffekten saknas. Den tidigare täta buskridån på insidan av promenaden har utglesats och sydväst om Ravelinkullen saknas den så gott som helt, vilket skapat en öppenhet mot parkens inre delar som ej funnits tidigare.

Av de gamla träden finns ett fåtal pilar kvar hängande utöver vattnet med stort estetiskt värde. Strandpromenaden har dock i stort sett samma sträckning som tidigare även om gångarna på några ställen har blivit smalare.

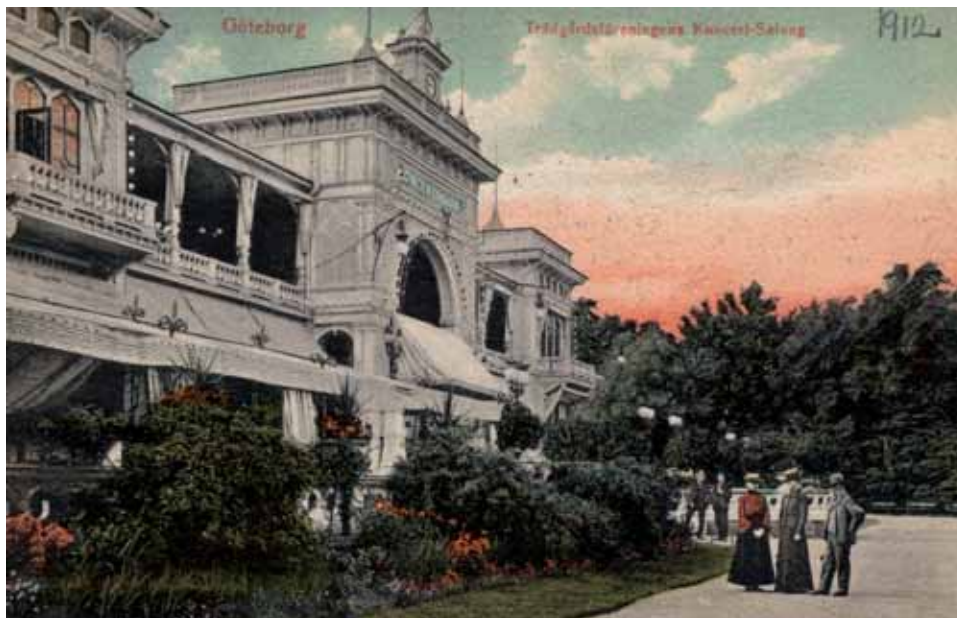
Särskilt skyddsvärda element

- Strandpromenaden, Vallgravens stenskonung.
- Återstående äldre vegetation, speciellt karaktärsträden i vattenbrynet.

Mål

Strandpromenadens slingrande gång hör till de mest romantiska delarna av parken. För att behålla och förstärka dessa värden är det viktigt att den tidigare omväxlande promenaden med lövtunnlar, träd som lutar över vattnet och en tät buskskärm med siktgluggar både in mot parken och ut över Vallgraven återskapas. Man bör överväga att åter ordna bryggor och båtplatser utefter stranden.

5. FONTÄNPLATSEN MED OMGIVNING

”Trädgårdsföreningens Koncert-Salong”. Vykort i färg från 1912. Besökare framför restaurangen med yvig grönka vid balustraden och i bakgrunden trädningen som inramade platsen åt väster. GSM.

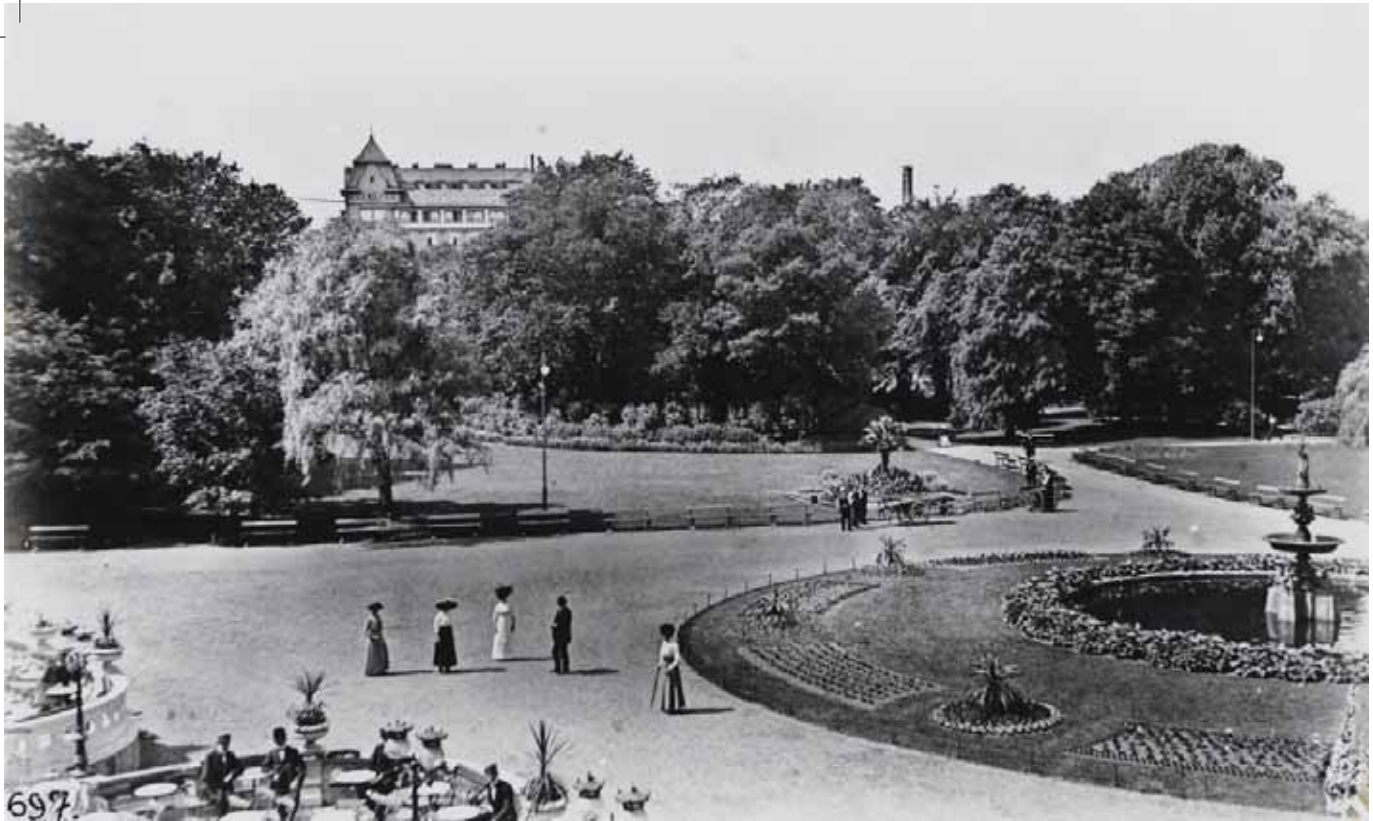
Tidigare utseende

Platsen fick sin karaktär som centrum i parken först 1887, då en ny större restaurang uppfördes här som ersättning för Trädgårdsföreningens första permanenta serveringslokal närmare Vallgraven, det s.k. Schweizeriet. Nybyggnaden medförde den disposition av grus- och gräsytor som råder idag. Byggnaden, ritad av dåtidens ledande göteborgsarkitekt Adrian C. Peterson, uppfördes på platsen för två provisoriska växthus och invigdes våren 1887. Den stora terrassen omgavs av en balustrad prydd med exoter i urnor, vilket accentuerade planteringen med prydnadsbuskar och blommor i rabatterna mot grusplanen nedanför. Från terrassen hade man en utmärkt utsikt över parkens centrala partier. I förgrunden beskådades folklivet på ”Rotundan”, grusplanen kring den stora gräsrundeln där runda och raka planteringar med blommor och bladväxter omkransade bas-sängen med fontänskulpturen – denna hade tidigare stått på annan plats men fick nu ett mer representativt läge som konstnärligt huvudmotiv framför den nya ”konsertsalongen”. Från ett stort antal bänkar omkring Rotundan avnjöt en talrik publik de vackra planteringarna och dagens konsertmusik.

Genom restaurangbyggnadens och förplatsens anspråksfulla utformning hade göteborgarna fått en ny värdig central mötesplats, vilken sommartid blev mycket livligt frekventerad.

Från terrassens västra del såg man mellan de närmaste trädgrupperna på gräsplanen i norr ända bort till vegetationen som dolde strandpromenaden. Trädgruppen med bl.a. björk på östra sidan omgavs av ett kraftigt buskbryn, till vänster framträdde en för varje år alltmer praktfull fontänpil med ljusa lövkaskader mot mörkare lövverk i trädgruppen bakom. I mittaxelns bakgrund stod en robinia och ett silverpäron (vitbladigt päron). En period före sekelskiftet fanns en låg barrväxtplantering framför dessa solitärträd. Härifrån syntes även till höger mel-

Vy från restaurangen mot väster. I bakgrunden syns det nybyggda huset "Kontoristen" vid Bastionsplatsen. På bilden ses flera av de karaktäristiska planteringarna med tapetgrupper runt fontänplatsen samt den blommande rabattbård som omger trädgruppen i bildens mitt. Täta trädgrupper bildar klara rumsavgränsningar. Över gräsplanen i väster verkar det ha funnits en siktlinje mellan fontänen och Kungssportsbron. Foto ca 1910. GSM.

lan täta träd- och buskpartier en rund tapetgrupp som prydde den halvcirkulära lilla grasmattan vid Palmhusets västra flygel. Bland buskarna som avgränsade Rotundans östra sida märktes gullregn och syren.

Gräsplanerna väster om Rotundan dekorerades av flera planteringar med exotiska växter. En mindre rund tapetgrupp fanns i nordvästra hörnet framför fontänpilen och har avbildats med ett mönster liknande en kompassros. Denna plantering ersattes senare av ännu en fontänpil. En annan större grupp, tidvis med enbart agave och ibland sommarblommor, hade alltid en solfjäderspalm i centrum och låg på gräsplanen i förgrunden med en fontänpil som granne vid den stora trädgruppen till vänster. I perspektivet från terrassen åt nordväst var således dessa båda tapetgrupper ett slags centralmotiv med flankerande fontänpilar. Längre västerut vid huvudstråket i bakgrunden skymtade mellan träd-dungarna två högväxta exoter, en stor och tät grupp *Dracaena* (palmilja) och en *Musa ensete* (bananplanta).

Under 1920- och 30-talen skedde flera förändringar i parkens centrala delar. En påtaglig sådan var avlägsnandet av den gamla fontänen som ersattes av en vattenkonst utan skulptural utsmyckning. Den stora tapetgruppen med solfjäderspalm försvann ungefär samtidigt och en plantering med ädelgranar och ljung gjordes på platsen istället, övriga blomstergrupper togs bort eller moderniserades.

Rabatterna omkring fontänen som under lång tid haft ungefär samma utformning med runda, omväxlande med smala rektangulärt böjda former, fick på 1950-talet en mycket modern utformning med en färgsprakande stjärna.

Platsen behöll ändå till största delen sitt utseende fram till 1965, då en ödesdiger brand drabbade den gamla restaurangen som brann ner till grunden. Parkens populäraste attraktion hade därmed försvunnit, men som ersättning för den brunna restaurangen uppfördes provisoriskt en låg paviljong för caféverksamheten. Paviljongen permanentades och byggdes om och restaurangverksamheten fortsatte tills en ny brand 1994 förstörde även denna byggnad helt.

Fontänplatsen, omkring 1900.
Notera bladväxtgruppen med
solfjäderspalm, samma som bilden
på föregående sida. GSM.

Tapetgrupp väster om fontänplatsen
med den stora fontänpilen skymtande
till höger. Tapetgruppens plats intogs
senare av ännu en fontänpil som blev
ett av parkens mäktigaste träd, men
är nu borta. Till höger om bänken
bakom rabatten syns en av de numera
igenlagda gångarna samt några
blommande buskar. GSM.

Från huvudstråket väster om
Rotundan beundrades enligt
tidskriften Trädgården (nr 7, 1902)
"en tropisk bladformation, bestående
af en större grupp *Dracaena*, *Yucca
recurvata* m.m", bredvid synes en
större *Musa Ensete*". I bakgrunden
t.v. öppningen mellan trädgrupperna
med dällden efter den igenfyllda viken
i Vallgraven." Vykort odaterat. TF.

Dagens utseende

Den nuvarande restaurangen tillkom efter arkitekttävling och detaljplanearbete 1995-97. Byggnaden, som stod färdig 1998, har sin huvudentré från Nya Allén och vänder mer eller mindre baksidan mot parken. Restaurangen och den framför-varande terrassen utgör numera en egen fastighet och förvaltas av det kommunala fastighetsbolaget Higab. Terrassen är inte integrerad i miljön omkring fontänplatsen. Den ligger under markplan och omges av rester av den gamla terrassens grundmur samt ett parti av den tidigare terrassbalustraden mot norr. Terrassmuren saknar den tidigare inbäddande grönskan.

Vid sidan om terrassen finns en modern scen som tillhör parken och som används vid olika evenemang både av Trädgårdsföreningen och restauratören.

Springbrunnen, som ersatt den gamla fontänen, finns kvar och rundeln pryds nu återigen av blomsterplanteringar med tapetmönster och palmer. Väster och öster om platsen finns rester av de tidigare träddungarna, men de lummiga buskpartierna saknas och dungarna utgörs numera av högstammiga träd. De tidigare så karaktäristiska planteringarna med tapetgrupper och stora exoter saknas. Den äldre av de båda fontänpilarna nordväst om planen är fortfarande vid liv och fungerar som klätterträd för barn. Strax intill är en glasskiosk placerad. Vid planens västra sida står en bronsbyst av Bellman donerad av sällskapet Par Bricole.

Rotundan med den nya fontänen och förenklade blomsterplanteringar. Granar har ersatt agavegruppen men de gamla lyktstolparna finns fortfarande kvar. Lummigheten i den omgivande trädvegetationen är påfallande. Början av 1930-talet. RSG.

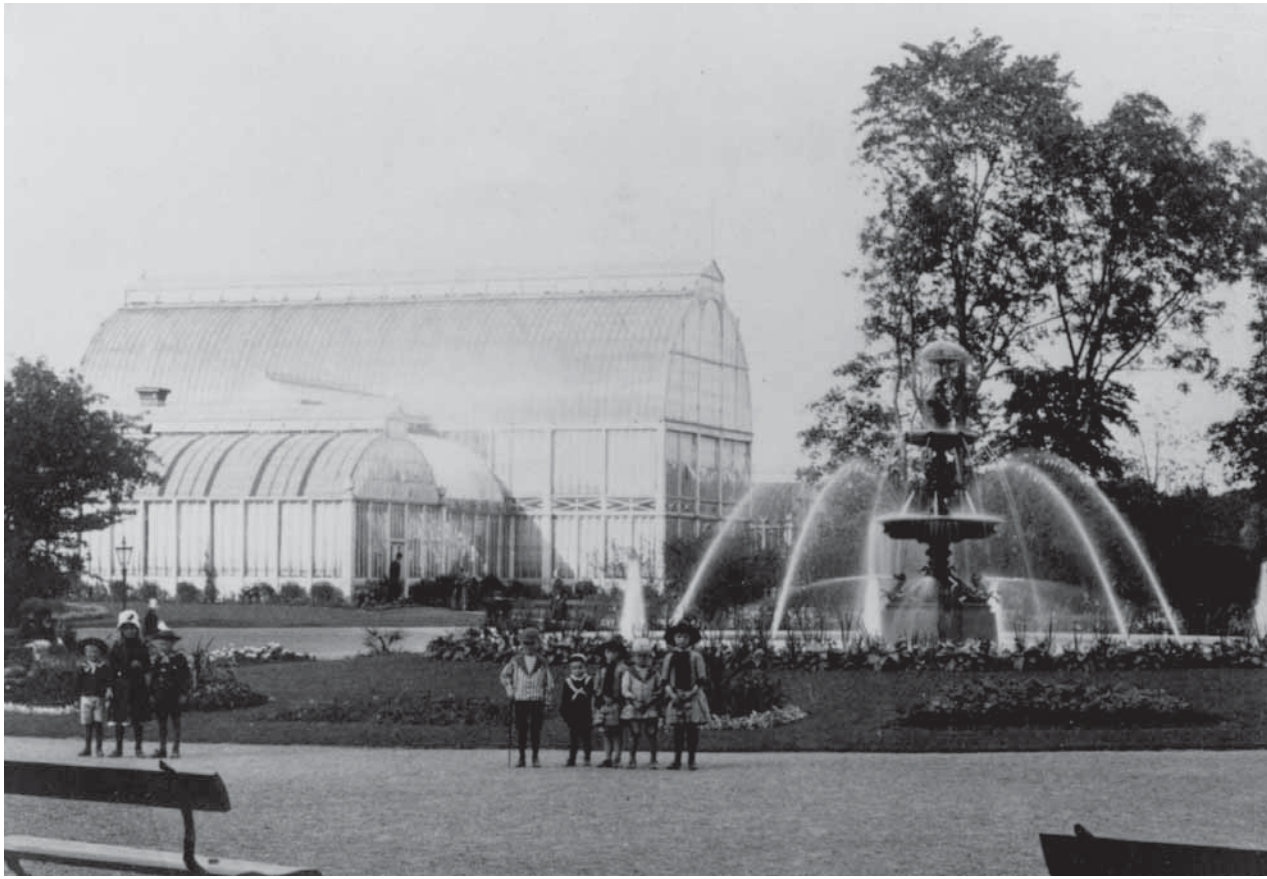
Restaurangen, uppförd 1887 efter ritningar av arkitekten Adrian C. Peterson. Foto före 1891, då en tillbyggnad gjordes i öster. GSM.

Den 1922 och senare kraftigt ombyggda restaurangbyggnaden på 1960-talet. RSG.

En ny restaurangpaviljong invigdes 1969. I förgrunden ses fontänen med den stjärnformade rabatten. Vykort i färg. RSG.

Fontänplatsen i slutet av 1880-talet. Observera vattenkaskaderna som strålar upp i fontänens nedre vattenkar. TF.

Särskilt skyddsvärda element

- Fontänplatsen med gräsrunnel och damm.
- Kvarvarande skyddsvärda träd.
- Rester av terrassens grundmur och balustrad.
- Sikten över gräsplanerna åt norr och nordväst.

Mål

Alltsedan restaurangen byggdes 1887 har fontänplatsen eller Rotundan varit parkens självklara centrum. Samlingsplatsen framför restaurangbyggnaden, från början utsmyckad med fontän och rabatter, har vid sidan om Palmhuset varit parkens mest avbildade motiv. Restaurangen var en integrerad del i parkens centrum genom att den vände sig inåt parken med sin huvudfasad och med terrassen som tydligt annonserade byggnadens funktion. Den nya restaurangbyggnaden är inte lika framträdande till sin karaktär och inte heller anpassad till parkens behov av en inbjudande kafé- och restaurangservering på samma sätt

Fontänplatsen 2005.

som den ursprungliga byggnaden. Den nya restaurangen är därför inte heller lika attraktiv som slutmål för promenaden som den gamla restaurangbyggnaden var. Restaurangens verksamhet är numera inte främst inriktad på att vara en attraktion i parken utan används till största delen som nattklubb. Verksamhetens inriktning har också medfört att en tydlig entré från parksidan saknas.

Restaurang Trädgården är numera en egen fastighet och entreprenören saknar samarbetsavtal med Trädgårdsföreningen. Det är angeläget att få ett fungerande samarbete mellan restaurangens krögare och Trädgårdsföreningen så att fontänplatsen kan återta sin tidigare roll som parkens sociala centrum. Bland annat bör terrassen framför restaurangen åter bli parkens främsta uteservering, vilket skulle underlättas om terrassen höjdes till sin ursprungliga nivå.

Andra viktiga åtgärder om platsen skall återfå det sena 1800-talets karaktär är att återskapa den rumsbildande täta träd- och buskinramningen av platsen i väster, öster och norr samt de karaktäristiska planteringarna med blommor och bladväxter i form av rabatter, tapetgrupper och stora solitära exoter. En ytterligare förstärkning av 1800-talskaraktären skulle åstadkommas om den nuvarande fontänen ersätts med en kopia av den tidigare springbrunnen.

6. MELLAN PALMHUSET, DIREKTÖRSVILLAN OCH RAVELINKULLEN

Direktörsbostaden sedd från väster med fontänen i förgrunden, fotografierad före 1881, då direktör Löwegren lät bygga om de ursprungliga gavelverandorna. Fontänskulpturen flyttades 1887 till Rotundan framför den nya restaurangen. Notera de nu försvunna, beskurna lindarna i bildens fond. GSM.

Tidigare utseende

Området hade tidigt en hög status, då stråket över gräsplanen mellan Direktörsvillan och Schweizeriet var flitigt frekventerat.

Omkring Direktörsvillan blev variationen av planteringar efterhand mycket stor och utmed den södra fasaden fanns under Löwegrens tid en praktfull rabatt med en stor mängd exotiska växter, där blommorna vid hörnpartierna tidvis var arrangerade på ställningar som i två jättestora buketter.

Vy mot den S-formade perennrabatten utmed gräsmattans nordvästra avslutning. Till höger skimtar Växthuset. GSM.

Samma vy 2005 som på bilden till vänster.

På gräsplanen söder om villan fanns ett stort antal symmetriskt ordnade tapetgrupper med färgsprakande kompositioner. Planteringsmönstret varierade år för år, men den stora centralt placerade stjärnformiga gruppen fanns kvar oförändrad under lång tid. Spets- och bågförmade rabattstöd omgav planteringarna som oftast pryddes med en agave i centrum.

Statygruppen "Amazon i strid med panter", som först var placerad framför Schweizeriet, stod under en period i mitten av den centrala tapetgruppen. Därefter flyttades den, först till höjden söder om dammen (nu belägen i stenpartiet), senare till platsen framför det nybyggda Palmhusets entré.

Samma vy 2005 som på bilden till vänster.

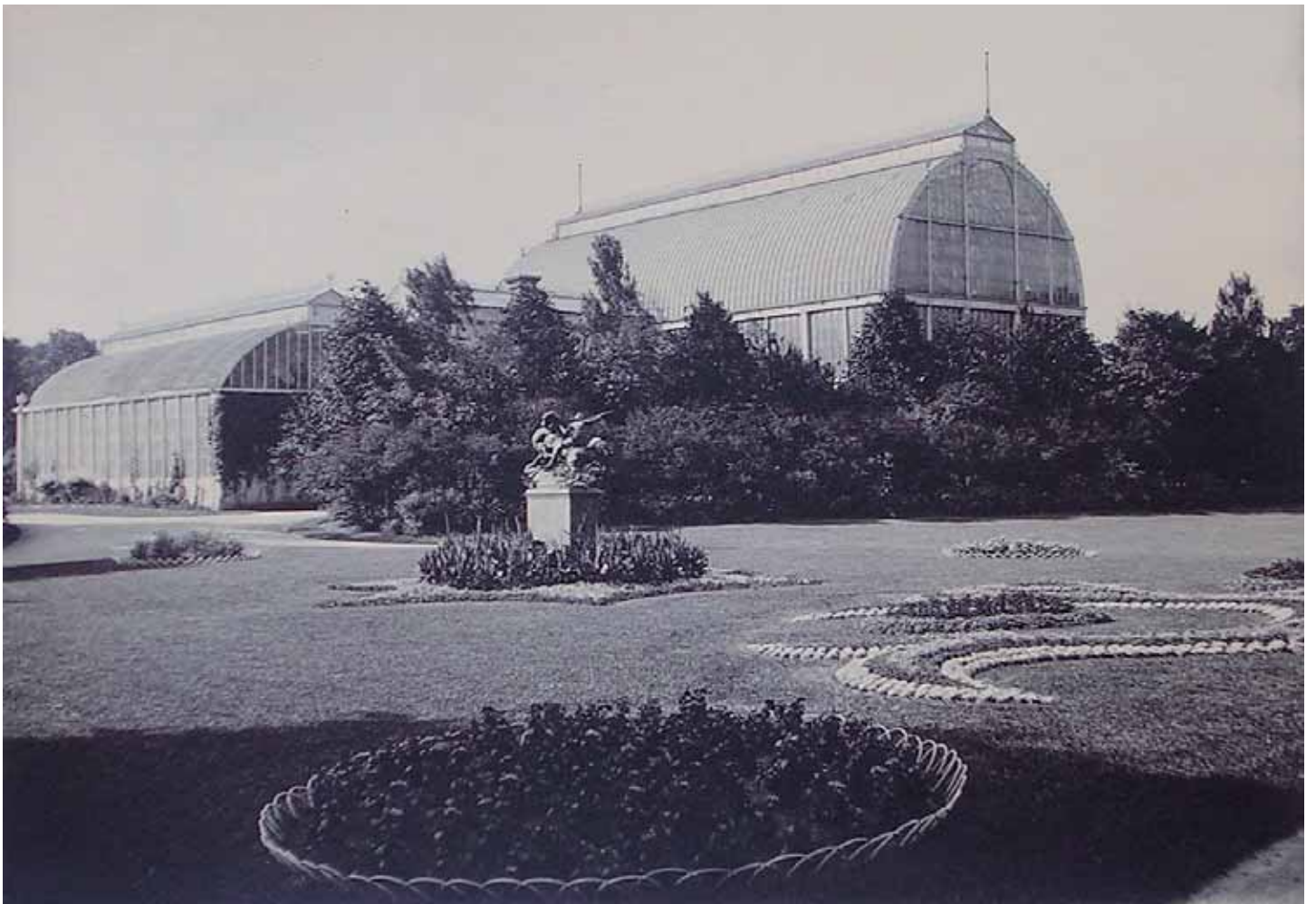

Dammen med den lilla springbrunnen, som redan på 1850-talet anlagts mellan Trädgårdsmästarebostaden och Palmhusets föregångare, pryddes 1871 med en fontän som inköpts i Berlin. Efter det att den nya restaurangen blivit uppförd flyttades fontänen till Rotundan framför restaurangen, men den lilla runda dammen fick vara kvar med omgivande rabatt fram till någon gång på 1920-talet. Norr om fontändammen fanns ett njurformat parti med blommande buskar och vid villans nordsida ett parti blomsterbuskar och på gräsplanen liksom nu ett vårdträd, kastanj, som senare omgavs av en trädgrupp.

En rad med hamlade lindar öster om Direktörsvillan avgränsade den offentliga parken mot dammen och ekonomiområdet i öster och utgjorde vindskydd för odlingsområdet tillsammans med ett spaljéliknande trästaket (jfr delområde 8).. När det nya Rosariet på 1980-talet anlades på det gamla växthusområdet i en östvästlig axel mot Direktörsvillan blev trädraden en visuell barriär och togs bort.

Västra delen av området utgjordes av den stora gräsplanen med ravelinkullen i fonden. Från båda håll var utsikten magnifik över den svagt skålformiga gräs-

Palmhusets fasad mot norr med den täta träd- och buskplanteringen framför, sett från Direktörsvillans blomsterparter i förgrunden. I mitten av den centrala tapetgruppen söder om Direktörsvillan var under en tid den populära statygruppen "Amazon i strid med panter" placerad. Gruppen var en miniatyravgjutning i bronsfärgad och "galvaniserad zink" av en skulpturgrupp gjord av den tyske skulptören August Kiss. Statyn hade väckt stort uppmärksamhet när den visades i Berlin 1839 och senare i London på världsutställningen 1851. GSM.

ytan, som avgränsades mot norr från Vallgraven av tät vegetation med träd och buskar, kantad av en S-formad perennrabatt, och mot söder av en lika lummig vegetationsskärm i en mjuk båge som ståtlig kuliss framför Palmhusets baksida för att dölja dess markvåning av tegel. Ur en tät vägg av blommande buskar höjde sig en jämn trädrad med lind och blodbok. Planteringen var enligt tidskriften Trädgården 1902 ”synnerligt vacker på försommaren, innefattad med bl.a. persiska syréner och *Paeonia officinalis*”. Buskskärmen hade en blomsterrabatt som bärd, vilket skapade en tydlig kontur mot gräsmattan.

På den stora gräsplanen fanns flera karaktäristiska solitärträd, bland annat en hängalm och ett vitbladigt päron i den västra delen samt den pyramidformade alm som fortfarande finns kvar i den norra delen. Förutom dessa kan man på foton se ytterligare två träd fritt placerade i den östra delen av gräsytan medan en tätare trädgrupp finns i den södra spetsen mot Palmhuset. Vid trädinventeringen 1989 fanns där kvar två avenbokar, två glasbjörkar och en bok, vilket eventuellt kan vara samma individer som ses på bilder från sekelskiftet 1900.

Under 1920-talet, efter Erik Hjelms tillträde som direktör, skedde en del förändringar, bland annat rätades många av de mjukt slingrande gångarna ut, men gångvägarnas sträckning inom området är i stora drag oförändrade sedan 1905. Det stora huvudstråket mellan Slussgatans entré och fontänplatsen gjordes helt rakt och rabatterna utmed gången fick rektangulär form till skillnad från Löwegrens runda och njurformade grupper. Vid Direktörsvillans nordsida planterades rhododendron mellan de befintliga träden.

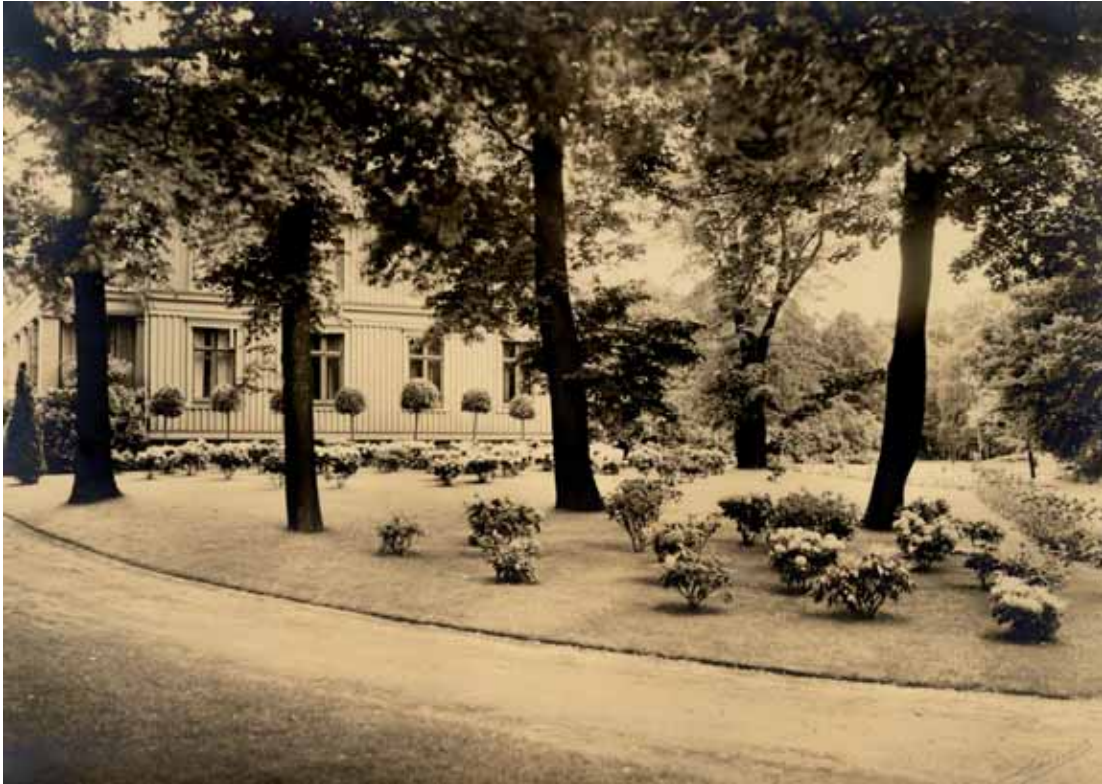
Dagens utseende

Utmed Direktörsvillans sydfasad finns flera mycket stora och vackra spaljerade päronträd planterade under dir. Hjelms tid. Rabatten utmed byggnaden har sommartid en plantering med olika kaktusarter och på gräsplanen mot söder finns idag åter en stjärnformad och tre runda planteringar med tapetgrupper. Gångarna runt Direktörsvillan är smalare än tidigare och delvis uträtade i förhållande till de mjukt slingrande linjer de hade från början.

Den vegetationsskärm som tidigare fanns utefter Palmhusets nordsida med träd, syréner och andra prydnadsbuskar saknas idag. Platsen är ett öppet arbetsområde med jordhögar och maskiner, väl synligt för besökare. Flera nyanlagda rabatter och en magnoliaplantering finns i den östra delen, men de skyddar ännu inte mot insyn till arbetsområdet.

Den stora gräsplanen används numera bl.a. vid barnteaterföreställningar och en fast scen har fått sin plats i den västra delen av den tidigare S-formade rabatten. Den sammanhängande rabatten är borta, kvar finns en uppvuxen trädgrupp med buskar och spridda perenner samt den tidigare nämnda pyramidalmen. Däremellan finns öppningar med gräs mot strandpromenaden som ger fri sikt ut mot Vallgraven. En oval rabatt med ett litet träd och några buskar är anlagd strax öster om teaterscenen, i övrigt växer vårblommor, lökar och vissa perenner mellan träden.

Gräsplanen används också vid de stora konserter som anordnas i parken. Vid dessa tillfällen uppförs en stor scen mellan Palmhuset och Direktörsvillan och upp emot 9 000 åskådare kan få plats på planen mot Ravelinkullen.

Rhododendronplantering norr om Direktörsvillan. 1920-tal. RSG.

Samma vy 2005 som på bilden ovan, med skulpturen Ursprung av Hagbart Sollös i förgrunden.

Särskilt skyddsvärda element

- Utsikten över gräsplanerna mellan Växthuset och ravelinkullen, från båda hållen.
- Vegetationsskärmen mot Vallgraven.
- Pyramidalmen.
- Tapetgrupperna vid Direktörsvillan.
- De spaljerade päronträden vid Direktörsvillan.

Mål

Utsikten från Ravelinkullen över gräsplanen mellan Palmhuset och Direktörsvillan var ett av parkens vackraste landskapsrum under det sena 1800- och det tidiga 1900-talet. Vyn omgavs av planteringar och de öppna gräsytorna pryddes av ett flertal solitärträd och blomstergrupper.

Med tiden förlorade gräsytorerna sina prydnader och ett tämligen tomt rum kom på det viset att ersätta det tidigare. Ytor har sekundärt fått andra användningsområden, bland annat ges där barnteaterföreställningar och sommartid arrangeras stora konserter. Slutligen har även den uppvuxna trädskärmen bakom Palmhuset tagits bort.

Det är angeläget att man här återgår till den karaktär som området tidigare hade. Förändringen som skett under 1900-talets senare del är med undantag av den år 2004 påbörjade Magnolialunden vid Palmhuset inte resultatet av en medveten omgestaltung utan har uppstått genom att träd försvunnit utan att ersättas och att blomstergrupper lagts igen för att minska behovet av skötsel.

En återgång till det tidigare utseendet förutsätter att området i framtiden ej behöver nyttjas som evenemangsområde i den omfattning som skett under de senaste åren.

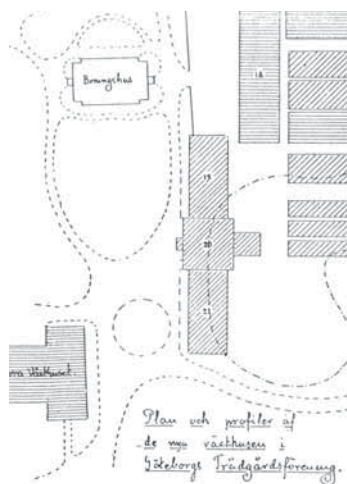

7. MELLAN PALMHUSET OCH NYA ALLÉN

Efter dammens igenfyllnad tillkom nya växthus på området, vilket föranledde en omgestaltning av platsen mellan Palmhuset och det nya Orkidéhuset (t.h.). En grusplan omgav en gräsrundel, prydd med olika sorters agave. Ca 1910. GSM.

Tidigare utseende

Detalj av planritning över växthusområdet efter igenläggningen av dammen år 1905. Löwegren anlade en stor tapetgrupp mellan Växthuset och Palmhuset (se foto ovan). Ur Trädgården nr 9, 1909.

Redan 1845 stod Trädgårdsföreningens första växthus färdigt på den plats där Palmhuset senare kom att ligga. De närmaste åren byggdes flera växthus vid dammen. Behovet av ett större växthus för de stora palmerna blev från början av 1870-talet alltmer påtagligt, men inte förrän finansieringsfrågan löstes med ett obligationslån beslutade man beställa den stora byggnaden i glas och gjutjärn från den skotska firmen Shanks & Sons. Den enorma glasbyggnaden blev efter tillkomsten parkens största och främsta attraktion. Dess karaktäristiska högt välvda tak, bekrönta med dekorativa kammar och spiror, blev ett riktmärke i staden.

När Palmhuset 1878 stod färdigt gav Löwegren området en ny utformning. En bred, mjukt svängd grusgång anlades utmed byggnadens fasad mot söder med smalare gångar in mot de tre entreérna. Utefter gångens sydsida ställdes sommartid stora lagerträd i träkar ut, mellan vilka bänkar var placerade. Mitt för entrén fick senare den tidigare nämnda statyn "Amazon i strid med panter" sin plats.

Hela byggnaden var omgiven av planteringar, utmed väst-, syd- och östsidan löpte en smal rabatt alldeles utmed fasaden. Där fanns både blommor och klätterväxter som slingrade sig upp efter väggarna. Utmed dessa tre sidor fanns också flera tapetgrupper anlagda, på västsidan en stor rund grupp eller ett sirligt slingmönster, framför entrésidan en samling runda grupper i olika storlekar och på den östra sidan en stor rund tapetgrupp med en agave eller solfjäderspalm i mitten.

Samma vy 2005 som på bilden till vänster. Direktör Hjelm skapade 1926 en klassicistisk geometrisk axel med Direktörsvillan som fond.

På gräsplanen framför Palmhuset stod flera trädsolitärer, bland annat ett par pyramidalmar och en robinia. Ännu omkring sekelskiftet fanns här ett stort antal arbetskrävande tapetgrupper men därefter gjordes en förändring och fältet planterades med enklare arrangemang av perenner i små grupper med ca en meters mellanrum. Ytan kallades därefter för Utställningsplan eller Perennaplan och utseendet varierade mellan åren.

Även på denna gräsplan fanns träd- och buskdungar i ytterkanterna för att ge rumskänsla, i den västra delen mot fontänplatsen ett tämligen tätt buskage med bland annat gullregn och syrén.

Omkring 1926 fick området öster om Palmhuset en helt ny karaktär av direktör Hjelm, som efterträtt Löwegren 1916. Planen mellan Palmhuset och Orkidéhuset förändrades då den stora rundeln med tapetgrupp och solfjäderspalm försvann. En modernisering med nyklassisk prägel gjordes genom att två rektangulära parterrer med rundade hörn anlades som en axel mellan Direktörsvillan och Nya Allén. Det var ett försök att genom axialitet i siktlinjen mot villan skapa symmetri i det tidigare oregelbundna området med slingrande gångar. Parterrererna omgavs av raka grusgångar på båda sidor och planterades med perenner och rosor. Perennrabatter anlades även på andra sidan om den östra gången, i det gamla Rosariet och framför Orkidéhuset. Samtidigt ersattes den breda gången framför Palmhuset av en smalare, rak gångväg med raka rabatter på gångens båda sidor.

En mindre port fanns tidigare i staketet mot Nya Allén ungefär där Sten Sturegatan i söder ansluter till Allén. Porten var troligen en personalgrind och saknade vaktstuga.

När tapetgrupperna framför Palmhuset tagits bort i början av 1900-talet använde man gräsmattan som utställningsyta för perenner. GSM.

Rundeln mellan Orkidéhuset och Palmhuset som skapades av Löwegren 1907. Här med blomsterplantering i tapetmönster (jmf bild s.110). GSM.

Samma vy 2005 som på bilden till vänster.

Samma vy 2005 som på bilden till vänster. "Hjelms axel" med äldre rosor i gamla Rosariet (jmf bild s.111).

De rätlinjiga parterrerna med planteringar i en axel mellan Direktörsvillan och parkens södra gräns mot Nya Allén. Omläggningen utfördes på 1920-talet då Erik Hjelm hade tagit över parken efter Georg Löwegren. GSM.

Dagens utseende

Gången framför Palmhuset är numera helt rak och smalare än tidigare. De två sidoingångarna till Palmhusets flyglar har lagts igen och en lång rak rabatt med lökar och anueller följer gångens norra sida utmed Palmhuset.

Redan på 1930-talet hade parkentrén mot Nya Allén flyttats till det nuvarande läget nordost om restaurangen. Den nya entrén försågs med grindar och senare även en modern byggnad för biljettförsäljning och toaletter.

En av de gamla pyramidalmarna finns kvar i den östra delen av gräsplanen tillsammans med ett par yngre träd samt en uppvuxen trädgrupp i den västra och sydvästra delen. Gräsplanens yta har minskat något i samband med att den nya entrén mot Allén kom till och planen används inte längre som utställningsyta utan fungerar som de flesta andra gräsytor i parken, d. v. s. som sköna gräsmattor för besökare att vistas på.

Den raka axeln söder om Direktörsvillan som löper mellan Palmhuset och Orkidéhuset mot Nya Allén, utgör numera en del av Rosariet med framför allt en samling av äldre rosor.

Palmhusets tak har idag ett något enklare utseende genom att de tidigare dekorativa uddformade bekröningarna är borta.

Särskilt skyddsvärda element

- Pyramidalmen.
- Sikten över gräsplanen från gången i parkens södra utkant med Palmhuset i fonden (jfr motsvarande punkt i delområde 8).

Mål

Den största förändringen i Trädgårdsföreningen under 1900-talet har skett i de östra delarna, dels beroende på omDisposition inom området, dels beroende på en ny tids estetiska uttryck.

Den omgestaltning som gjordes i slutet av 1920-talet öster om Palmhuset mot det gamla Rosarier förde in ett nytt formspråk i parken. De breda, mjukt svängda gångarna framför Palmhuset och mot gamla Rosarier ersattes av smalare raka gångar. Den tidigare öppna platsen med gräsrundel och tapetgrupp mellan Palmhuset och Orkidéhuset togs bort och områdets funktion som samlingsplats mellan de båda byggnaderna försvann, därmed också det nära sambandet mellan växthusens botaniska sevärdheter.

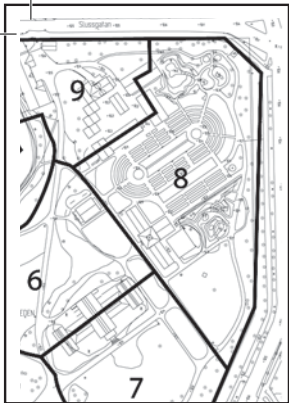
Dagens praktiska behov av en större öppen plats och bredare gångvägar i detta område har aktualiserat frågan om en återgång till den tidigare utformningen. Ett återskapande av de breda, svängda gångarna är i överensstämmelse med målsättningen att förstärka parkens 1800-talskaraktär. I samband med en rekonstruktion av det tidigare utseendet bör en noggrann dokumentation och uppmätning genomföras.

Gräsplanen söder om Palmhuset fick sin form efter det att Palmhuset uppförts och blev då en "utställningsyta" där det visades prov på olika tapetgrupper. Senare visades perenna växter på gräsplanen, lämpliga för Göteborgstraktens klimat. Traditionen att använda området för utställningsändamål har således funnits under lång tid och området är även idag lämpligt för utställningar och evenemang.

Inom området vid den nya entrén mot Nya Allén kan det vara möjligt att placera byggnader som behöver flyttas från andra områden, t.ex. glasskiosken vid fontänplatsen. Byggnaderna vid denna entré bör få samma färgsättning som de övriga.

Palmhuset, som är ett särskilt byggnadsminne, bör återfå sin tidigare omgivning när det gäller planteringar runt om fasaderna, d. v. s. en mångfald av rabatter och tapetgrupper på alla sidor. Vid ett återställande av områdets karaktär framför Palmhuset är det önskvärt att även återfå den tidigare "lösa inredningen" med lagerträd, bänkar och staty.

Likaså är det angeläget att återskapa de tidigare lummigt inramade utsikterna mot Palmhuset och dess omgivande blomstergrupper från andra sidan gräsplanerna i söder och sydost.

8. GAMLA OCH NYA ROSARIET, STENPARTIET OCH VÄXTHUSET

Trädgårdsföreningens damm och fågelliv omkring år 1870. Teckning av C.S. Hallberg. GSM.

Tidigare utseende

När parken anlades fanns rester kvar av den tidigare yttre Vallgraven i östra delen av området i form av några mindre vattensamlingar. Dessa grävdes ur och en större damm i sicksackform bildades, motsvarande tre skänklar i befästningens löpgravsystem. Dammen blev en av de första stora attraktionerna i parken med ett rikt fågel- och djurliv med både inhemska och exotiska arter. Den var från 1869 och många år framåt ett populärt inslag i parken även vintertid då Göteborgs Skridskoklubb arrenderade den som skridskobana. Vid sekelskiftet fanns den fortfarande kvar men hade inte längre samma attraktion som tidigare. Åren 1904-05 fylldes dammen slutgiltigt igen eftersom parkens behov av en utökad växthusanläggning blivit allt större och skridskoklubbens intresse att arrendera dammen hade minskat. Under följande år, 1906-07, byggdes sammanlagt 27 växthus inom området. Det sista av dem var Orkidéhuset dit orkidé-samlingen flyttades från Palmhuset.

Redan 1858 nämns i en artikel om Trädgårdsföreningen i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning en samling med 500 olika sorters törnrosbuskar. Var i parken denna samling fanns nämns ej, men knappt 50 år senare, 1902, skrivs i tidningen Trädgården att ett omfattande Rosarium disponerade ytorna söder om dammen och sydöst om Palmhuset. Samlingen påstods innehålla mellan 300 och 400 sorter i ca 1500 exemplar.

Foto över en del av det gamla Rosariet med rabatter i olika former och Palmhuset i bakgrunden. GSM.

Vid gången söder om detta rosarium fanns en sittplatsalkov med utsikt såväl rakt fram över rosariet som åt nordväst över Palmhusets framsida med blomsterplanteringarna och lagerträden.

En liten bergknalle som tidigare utgjort en udde i den forna dammen omdanades under åren 1932-33 då ett stenparti anlades med framför allt ostasiatiskt växtmaterial.

När Göteborgs kommun 1975 övertagit ansvaret för Trädgårdsföreningen revs de gamla växthusen som vid det laget var i mycket dåligt skick. Efter kommunfullmäktiges beslut 1981 om parkens inriktning påbörjade man arbetet med att anlägga det nya Rosariet inom området. Orkidéhuset byggdes 1991 om till fjärlshus.

Stenpartiet har sedan det anlades i början av 1930-talet varit en omtyckt tillflyktsort i parken. För skötseln svarar numera Trädgårdsamatörerna TAG i Göteborg. TF.

Dagens utseende

Det nya Rosariet, som invigdes 1987, är idag parkens främsta attraktion med omkring 1 900 arter och sorter i ca 4 000 exemplar, ordnade efter deras utveckling. Rossamlingen har successivt vuxit och upptar idag även området för det gamla Rosariet och de rektangulära parterrerna. Centrum i anläggningen utgörs av en vattenkonst som skapades efter en tävling 1985, där skulptören Carl Magnus' förslag vann.

Det enda som påminner om den tidigare växthusanläggningen är det f.d. Orkidéhuset från 1907 som numera används för utställningar och plantförsäljning.

Stenpartiet, eller Klippträdgården, utgör fortfarande ett mycket uppskattat inslag i parken och sköts alltså av föreningen Trädgårdsamatörerna.

Särskilt skyddsvärda element

- Den återstående rumsavgränsande vegetationsskärmen mot Nya Allén.
- Stenpartiet.
- Nya Rosariet med vattenkonst.
- Växthuset (f.d. Orkidéhuset).
- Sikten över gräsplanen mot Palmhuset i nordväst från gången närmast staketet mot Nya Allén.

Mål

Det gamla Rosariet har under senare decennier blivit ett område för "litet av varje". Här finns både perennrabatter och rosor. En komplettering och återplantering av trädskärmen mot Allén skulle tillsammans med en återgång till det tidigare gångsystemet göra området större och samtidigt ge nya möjligheter för en varierad användning.

Förhoppningen är att Stenpartiet även fortsättningsvis kan skötas av Trädgårdsamatörerna på samma förtjänstfulla sätt som hittills.

Trädgårds elever framför elevbostaden. TF.

9. DET BEBYGGDA OMRÅDET VID ENTRÉN MOT SLUSSGATAN

Fröhandeln och entrépartiet sett inifrån parken efter omläggning av gångvägen någon gång på 1920-talet. RSG.

Fröhandeln och entrépartiet 2005.

Norra entrén flyttades och omgestaltades 1876 mot den nyanlagda Slussgatan. Observera den rikt dekorerade Fröhandeln med verandan mot Vallgraven samt grindpartiets placering och utformning. GSM.

Tidigare utseende

Entrén vid Slussgatan fick sin utformning 1876 i samband med att gatan anlades och tog en del av parkens nordöstra hörn i anspråk. Staketet, grindarna och Fröhandeln har kvar sitt ursprungliga utseende från 1870-talet och 1900-talets början. Dock försvann Fröhandelns veranda mot Vallgraven när byggnaden breddades 1917 – den ursprungliga fasaden är delvis bevarad som en innervägg (arkitekt: Ernst Torulf). Mellan Fröhandeln och Vallgraven uppfördes på 1930-talet ett modernt pumphus i betong.

Den första lilla vaktstugan från 1869 ersattes 1890 av det nuvarande portvakts-huset och byggnadernas färgsättning var densamma som vid den andra entrén, d. v. s. tidsenligt mörk som god anpassning till vegetationen.

Huvudstråket från Slussgatans entré mot Palmhuset och restaurangen var en bred körväg med en mjuk inböjning som gjorde avståndet från Vallgraven större än idag. Mot vattnet fanns en tätare träd- och buskskärm.

Ekonomidelens byggnader ökade efterhand i antal och byggnaderna omgavs av ett trästaket som delvis dolde arbetsområdet för parkens besökare. Bakom staketet låg bland annat Fröhuset, Elevbostaden, Lagerhuset och Stallet, det senare symmetriskt utformat med ett lågt parti mellan de flankerande gavelställda flyglarna.

Dagens utseende

Grindpartiet mot Slussgatan flyttades någon gång efter 1932 till dess nuvarande placering.

Entrébyggnaden mot Slussgatan och Fröhandeln är idag ljust gulmålade med mörkt bruna detaljer, den senare är för närvarande utarrenderad som butik och kontor.

Entrén mot Slussgatan 2005.

Entréplanens utformning saknar den rumsliga karaktär som den hade tidigare genom huvudvägens läge längre in från Vallgraven. När denna väg mot parkens centrum under Hjelms direktörstid flyttades var motivet troligen en önskan att tydligare leda besökarna inåt parken. Därmed försvann den fondbildande prydnadsplanteringen intill Fröhandeln med blommande buskar och en hängask utan att platsen vunnit någon större fördel. Vägarna kan alltså lätt förväxlas. Vegetationsskärmen mot Vallgraven, som tidigare möjligen lämnade någon enskild utblick mot vattnet, har blivit mycket gles.

Stallets nedbrunna del har återuppförts i en förenklad form, utan den östra flygeln och byggnaden arrenderas idag av en entreprenör som driver Rosencaféet, en restaurang som är öppen framför allt under sommaren.

Särskilt skyddsvärda element

- Bevarade äldre byggnader.
- Staketet och grindpartiet.

Mål

Eftersom det finns en otydlighet i riktningförhållandet innanför Slussgatans entré är det viktigt att utforma entréplanen i enlighet med utseendet under det sena 1800-talet. Således bör huvudstråkets ursprungliga bredd och sträckning återställas tillsammans med den fondbildande planteringen.

För att ytterligare förstärka sekelskifteskaraktären bör Fröhandeln och biljettboden få tillbaka sin ursprungliga färgsättning på samma sätt som föreslås vid entrén mot Södra vägen.

Det skulle även vara en stor fördel för Fröhandeln att få tillbaka den idylliska verandan mot Vallgraven, likaså skulle Stallet vinna både arkitektoniskt och yt-mässigt på att återfå sitt ursprungliga utseende.

Hängalm på stora gräsmattan nedanför Ravelinkullen. Foto kring 1930-talet. Notera hur grenarna släpar på marken vilket kräver att alla grenar lyfts vid gräsklippning. RSG.

Promenaden utmed Vallgraven erbjuder utblickar över vattnet och Stora Nygatan omväxlande med dunkla partier under grönskan av trädkronor som hängde ut över vattnet. GSM.

*Tårpil intill en större trädgrupp vid Rotundan väster om restaurangen. Trädet, som numera saknas, var troligen liksom den bevarade fontänpilen i närheten en korsning mellan *Salix alba* v. *vitellina* och *Salix babylonica* och går i Sverige ofta under benämningen *Salix alba* v. *tristis* eller *Salix alba* v. *vitellina pendula*. GSM.*

*Paraplyalmen (*Ulmus glabra pendula*) i förgrunden och pyramidalmen (*Ulmus glabra fastigiata*) vid entrén mot Gamla Allén finns ännu kvar medan det stora yviga solitärträdet mellan dem numera saknas sedan länge (jfr s. 89-90). Foto från början av 1900-talet. GSM.*

10. Trädbeståndet

Mål

Trädbeståndet skall i stort sett ha den utbredning det hade under 1800-talets senare del. På grund av trädens beskuggning kan det bli aktuellt att ta bort eller kronreducera enstaka stora träd. Försvunna solitärträd enligt äldre foton skall i möjligaste mån återplanteras. Vid nyplantering bör arter och sorter överensstämma med de som fanns i parken under 1800-talet. Den totala lövträdsvolymen i parken bör på sikt vara ungefär oförändrad jämfört med dagens förhållanden.

Omkring sekelskiftet 1900 hade träden ännu lågt sittande grenar som gav parken ett lummigt intryck och som skapade gröna väggar i de olika parkrummen. Där så är möjligt skall nya träd eller buskar planteras som kan ge motsvarande rumsbildande effekt.

Trädbeståndets utveckling

Trädbeståndet vid parkens anläggande

Så länge bastionsgördeln runt Göteborg ännu fyllde en militär funktion, fram till fästningens nedläggning 1806, var området för nuvarande Trädgårdsföreningen sannolikt helt trädlöst för att medge fritt skottfält för bastionernas kanoner. Någon gång under 1800-talets förra hälft planterades träd utmed Fattighusån, och efterhand etablerades enstaka pilträd på den s.k. Segerlindska ängen där parken kom att anläggas. I stort sett var det dock ett trädlöst område som togs i anspråk för trädgårdsanläggningen på 1840-talet.

Trädbeståndet omkring 1850

Området för den blivande parken ansågs ogynnsamt för en trädgårdsanläggning på grund av den kalla lerbotten, det vindutsatta läget och, jämfört med förebilderna på kontinenten, den nordliga belägenheten. De första arbetena utfördes därför av omfattande dräneringsarbeten och jordförbättringar. De första

Det nyuppförda schweizeriet på 1850-talet. Trädvegetationen är tät men låg.GSM.

trädplanteringarna i parken bestod av en vindskyddande ridå, i första hand mot Vallgraven. Här skulle tåliga träd som popplar och barrträd planteras, därefter mera ömtåliga längre in i området och utmed Nya Allén utländska trädslag.

Sedan man 1844 hade enats om parkens disposition förefaller det som om omfattande trädplanteringar utfördes i snabb takt. En plantskola med plats för att driva upp 10 000 träd planerades inom parken. Tre år senare flyttades 11 000 fröodlade plantor från en plantskola i Rosenlund till Trädgårdsföreningen. De flyttade träden bestod av 6 000 almar, 1 000 lindar, 1 000 äppleträd, 1 000 bokar, 1 000 ekar, 500 kastanjer och 500 askar. Även om många av dessa plantor drevs upp för försäljning kan man anta att trädplanteringarna i parken utfördes relativt tätt för att sedan gallras efter hand. Tidiga kartor tyder på att stora delar av parkens norra och östra del fylldes av trädplanteringar.

Troligen planterades huvuddelen av parkens träd under dessa år på 1840-talet. Många av de stora träden i parken som finns kvar idag är förmodligen från denna tid. Trots att dessa trädgångar omkring år 1850 endast var några enstaka meter höga, hade parken redan vid denna tid ungefär den fördelning mellan öppna och slutna parkrum som den bevarat till idag.

Stommen av trädplanteringarna utgjordes troligen av svenska lövträd som alm, lind, bok och ek medan solitärträden ofta utgjordes av utländska eller förädlade trädslag. Beskrivningar av parken från 1857 och 1858 nämner särskilt följande trädslag i parken:

”Sällsynta” almar, ekar och popplar
Hängask
Amerikansk ek
Sockerlönn
Nordamerikansk poppelbladig björk
Blodbok
Silverpoppel
Kanadensisk poppel
Sibiriska ärträd
Orientalisk ask
Hängande guldask
Hänggrön

Trädgårdsmästare Georg Löwegren uppger vid en tillbakablick att parken vid hans tillträde 1859 till hälften upptogs av trädskolor och odlingsområden, medan den egentliga parken var uppfylld av stora buskage och ”vanligare slag av trädplanteringar”.

1800-talets solitärträd såsom pyramidalm, kaukasisk vingnöt och hängpil bidrog till att ge parken dess speciella karaktär långt in på 1900-talet. Utländska eller förädlade träd uppnår i regel inte lika hög ålder som de inhemska trädslagen och är i allmänhet känsligare för extrema väderförhållanden såsom krigsvinternarna 1940–41 då många träd i parken gick förlorade. I den svåra stormen 1969 skall över 100 träd i parken ha blåst ned, varav troligen många av utländsk eller förädlad härkomst. Därför finns i parken idag relativt få äldre exotiska eller förädlade träd.

Trädbeståndet omkring år 1900

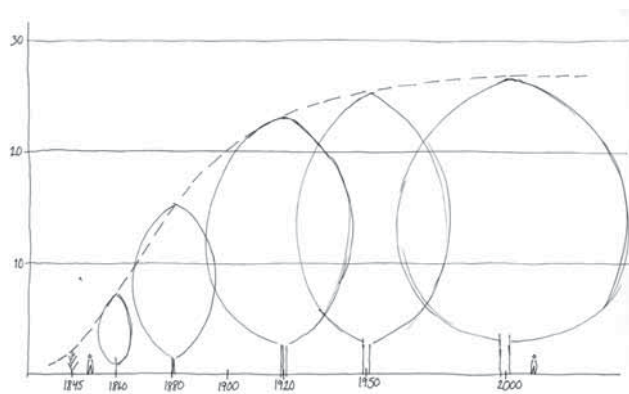
Under 1800-talets senare del var Trädgårdsföreningen en ljus och luftig park med en relativt ung och låg trädvegetation, på många sätt olik den mogna och uppvuxna park vi känner idag med stora och mäktiga lövträd. Trädens tillväxt var stark under denna tid, och äldre fotografier tyder på att parken redan omkring år 1900 gav ett lummigt och uppvuxet intryck. Förutom gallringar i trädplanteringarna ägde troligen inte några större förändringar i trädbeståndet rum

Träddungen söder om restaurangen består på detta 1800-talsfoto ännu av unga träd. Idag är här stora och höga träd. GSM.

kring sekelskiftet. I en artikel i tidskriften Trädgården från 1902 påpekas att en kall lerbotten med tunt jordlager trots mångåriga försök hindrade ett så rikt urval sällsynta träd och buskar som vore önskvärt. År 1923 noteras bland annat "de ståtliga välskötta alm- och ekpyramiderna", en stor, ca 50 år gammal kaukasisk vingnöt "som hålles samman med åtskilliga grova järnstag", en "stor präktig" avenbok, silverpäron, amerikansk lind, gul- och rödblommiga hästkastanjer och rödblåg sykomorlönn. Vidare noteras "ett litet bestånd av bok, alla uppdragna av frö, men många fullt ut lika röda och vackra som den förädlade rödboken" (Holzhausen 1923). Senare observationer under 1900-talet återkommer ofta till det stora vingnötsträdet och en "hängande guldpil" i närheten av den nuvarande, gamla pilen vid Fontänplatsen.

Träden hade ännu vid denna tid lågt sittande grenar som gjorde att trädens grönska nådde ända ned till marken. På äldre foton kan man se att trädplanteringarna bildar täta bryn som inte är genomsiktliga. Framför brynen är ofta en bård av planterade växter. Idag har de stora träden förlorat en del av de lågt sittande grenarna vilket medger fri sikt in under träden.

Skiss som visar ungefärlig tillväxt för en lind eller bok planterad vid parkens anläggande omkring 1845. Årtiondena kring sekelskiftet 1900 var trädutväxten stark vilket påverkade parkens ljusförhållanden. Redan omkring 1920 hade träden i stort sett uppnått sin fulla höjd och tillväxten skedde därefter mest på bredden.

Dagens utseende

En inventering av parkens träd som utfördes 2005 visar att parken idag innehåller drygt 550 träd. Trädens ålder är svår att bedöma, men det är troligt att de stora träden i dungarna (företrädesvis bok, kastanj, lind, lönn och alm) tillhör de ursprungliga planteringarna från mitten av 1800-talet. De äldre träden söder om Ravelinkullen är troligen rester av en gammal plantering vid stranden av viken som fylldes igen på 1870-talet. Den första generationen med vindskyddande träd utmed Vallgraven är borta och de träd som finns där idag är troligen från slutet av 1800-talet eller sekelskiftet.

Parken innehåller år 2006 ca 90 olika trädslag. De vanligaste trädslagen är bok, kastanj, lönn, alm, lind, ask, avenbok, oxel, tysk lönn och ek. Dessa träd utgör ca 85% av det totala antalet träd i parken. Av de träd av ovanligare trädslag som planterades i parken under dess första årtionden är endast ett fåtal kvar idag, däribland pyramidalm och paraplyalm. En rad med lindar planterades utmed gångvägen framför Direktörsvillans köksentré vid mitten av 1800-talet men togs bort på 1980-talet när Rosariet anlades. Många av de större träd av ovanligare trädslag som finns kvar i parken idag planterades troligen i början av 1900-talet, t.ex. hängbok, trädhassel, hängask och katsura. Under den senaste 10-årsperioden har ett 30-tal nya trädslag tillkommit i parken genom nyplantering.

Dagens parkträd är stora och höga med högt sittande krona. Det är färre individer än vid sekelskiftet men den totala mängden trädgrönnska kan vara ungefär oförändrad. En förnyring och diversifiering av trädbeståndet har genomförts under de senaste årtiondena, men ändå är troligen antalet arter och sorter färre än vid sekelskiftet.

Sammanfattning

Trädgrupperna och de mer slutna trädbestånden har i stora drag behållit sina placeringar ända sedan parken anlades på 1840-talet till idag. Fördelningen mellan öppet och slutet är därmed ungefär oförändrad. Den totala mängden lövverk i parken ökade långsamt efter de omfattande planteringarna på 1840-talet. Vid slutet av 1800-talet, när träden var omkring 30-40 år gamla, var troligen den årliga tillväxten av lövverksvolymen som starkast. Efter sekelskiftet 1900 avtog tillväxten och man kan anta att parken sedan omkring 1950 haft ungefär oförändrad lövträdsvolym. Artrikedomen i parken är sannolikt mindre idag än vid sekelskiftet 1900. Eftersom träden i Trädgårdsföreningen idag är mycket höga kastar de längre skuggor än träden vid sekelskiftet 1900. Tillsammans med rotkonkurrensen från de stora träden påverkar detta möjligheten att återskapa sekelskiftets blomster- och buskplanteringar.

Diskussion

Träden i Trädgårdsföreningen var vid slutet av 1800-talet i stark tillväxt. Under Georg Löwegrens tid som trädgårdsdirektör, från 1859 till 1916, förändrades därmed parkens karaktär betydligt. Parken utvecklades från en ung och öppen anläggning med 5-10 m höga träd, till en mogen park med fullvuxna, 20-25 meter höga träd. Detta påverkade även förutsättningarna för blomsterplanteringar m.m. i parken. Blomsterbårderna framför trädgångarna blev under 1900-talet allt svårare att vidmakthålla i takt med att träden blev högre och bredare.

Med utgångspunkt i dagens förhållanden kan man ställa upp fyra skilda förhållningssätt när det gäller parkens trädbestånd:

1. Den gamla parken tillåts att åldras "naturligt"

Genom att spara och vårda alla gamla träd och avhålla sig från nyplantering kan man låta parken åldras tydligt på samma sätt som en människa åldras. Blomsteranläggningar utförs på sina ursprungliga platser där så är möjligt med hänsyn till träden och skuggning. En genomgripande renovering och förnyelse av parken utförs först när det blivit så stora luckor i trädbestånden att parken börjar förlora i attraktivitet. Fördelen med detta förhållningssätt är att parkens ålder blir tydliggjord samtidigt som den känns autentisk och ursprunglig. Nackdelen är att man fjärrar sig allt mer från parkens utseende under dess glansperiod.

2. En genomgripande restaurering av 1800-talsparken

Genom en radikal fällning av stora, gamla träd kan man skapa ljus och rymd i parken och därmed i viss mån efterlikna förhållandena vid slutet av 1800-talet. Nyplantering av blomstergrupper, buskbryn och speciella trädslag kan utföras på de ursprungliga platserna. Med detta förhållningssätt kan man komma närmare parkens utseende i äldre tid men samtidigt kan stora skönhetsvärden som tillkommit under 1900-talet gå förlorade när stora träd tas ned.

3. 1800-talsparken återskapas, men planteringar utförs på nya platser i parken

I detta alternativ bevaras de gamla träden samtidigt som nyplantering av träd, buskar och blommor utförs på de idag solbelysta gräsytor. Detta förhållningssätt kan skapa en park med 1800-talskaraktär men parken blir förvanskad i förhållande till originalutseendet eftersom de öppna gräsytor blir allt mindre.

4. En kompromiss mellan alternativ 1, 2 och 3

Trädbeståndet i vissa delar av parken kan förnyas mer radikalt medan andra delar tillåts vara skuggigare än vid sekelskiftet. Nyplantering av träd utförs endast på platser där det fanns träd i äldre tid, medan placeringen av blomsterplanteringar kan behöva förskjutas för att erhålla tillräcklig solbelysning. Förhållandena i parkens olika delar får delvis avgöra hur man skall förhålla sig. Parkens historiska karaktär förstärks samtidigt som de kvaliteter som de stora träden utgör tas till vara.

Alternativ 4 rekommenderas som en lämplig avvägning mellan önskemålet att återskapa 1800-talets anläggning och önskemålet att bevara den storslagenhet som de stora träden innebär. En trädplanteringsplan bör upprättas, där både fällning, krongallring och nyplantering behandlas.

Tapetgrupper på gräsplaner. Överst: Blomsterplantering vid entrén mot Södra Vägen. Symmetriskt ordnade grupper prydda av palmer. Notera den lummiga vegetationen på gräsplanen som är starkt reducerad idag (jmf s. 90). Underst: Den dekorerade gräsplanen bakom Palmhuset. I förgrunden den centrala gruppen i praktplanteringen framför Direktörsvillan. GSM.

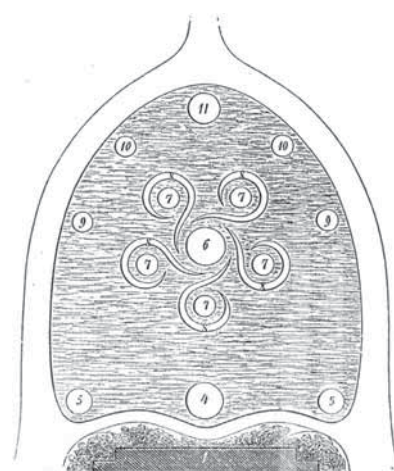
11. Planteringar, gräsytor och grusgångar

Planteringar

De intrikata och botaniskt avancerade tapetgrupperna blev något av ett signum för Trädgårdsföreningen under Löwegrens långa tid som trädgårdsmästare. Tapetgrupperna introducerades omkring 1860 och fanns kvar i parken in på 1920-talet. Vid sekelskiftet 1900 fanns minst tolv platser där man mer eller mindre permanent hade ett eller flera arrangemang med tapetgrupper (se kartan sist i rapporten). Dessutom fanns flera platser där man mer tillfälligtvis hade andra växtarrangemang. Blomster-rabatter fanns på många ställen, bl.a. runt Direktörsvillan och i långa blomsterlister omkring Palmhuset och utmed trädgångarna.

Trädgårdsdirektör Georg Löwegren har själv avbildat och beskrivit några av planteringarna i Trädgårdsföreningen i Tidning för Trädgårdssodlare, nr 4, 1872. Beskrivningarna och åtföljande skisser återges nedan.

”Siffran 1 utvisar boningshuset. 2 vid hörnen af detsamma anbragta, 7 fot höga, trapplika hyllor, hvilka voro dekorerade med åtskilliga i krukor blommande växter såsom; pelargonier, fuchsier, toffelblomster, nejlikor, liljor o.s.v. Bokom dessa hyllor stodo höga nyholländska acacier, söderhafsmyrten (*Calistemon*, *Leptospermum*) och andra, så att hvarje hörn såg ut som en jättelik bukett med grönt i toppen. 3 är en mellan de tvänne nämnda hyllorna, längs hela husets sida löpande rabatt, i hvars midt stod ett gammalt och yfvigt exemplar af den s.k. palm liljan (*Yucca gloriosa*) omgifven af 4 omkring 6 fot höga exemplar af den aloëlika palm liljan *Yucca aloifolia*. Dessa växter äro dels för sin hårdighet, dels för sina främmande former särdeles lämpliga till dekorationer i det fria. Rabatten var för öfrigt planterad med heliotroper och lantana, blandade om hvarandra, garnerad med den brunbladiga formen af *Oxalis corniculata* och infattad med korslikt ställda, hvitmålade pinnar af ungefär ett fingers tjocklek. 4 är en omkring 8 fot i genomskärning hållande blomstersäng, i hvars midt stod ett stort exemplar af *Bonapartia juncea*, omgifven af 4 mindre. Dessa växter, hvilka, liksom ofvannämnda *Yucca*, utmärka sig för egendomliga former, voro omgifna med en 4:dubbel krans af den rödblådiga *Iresine Herbstii*, hvarefter följde en dubbel krans af den silfverhvita *Centaurea candidissima*, hvilken återigen omgafs med en dubbel krans af den gulbladiga *Pyrethrum parthenifolium aureum*. De trenne hörnsängarne N:r 5 äro omkring 7 fot i genomskärning och voro planterade med dubbelblommande skarlakanspelargonier, blandade med den hvitbladiga *Artemisia argentea* och garnerade med nyssnämnda *Pyrethrum*. Pelagornierna voro i midten omkring 4 fot höga, men sedan allt lägre och lägre, så att grupperna i sin helhet liknade pyramidformiga buketter. N:r 6 är en rund säng för bladväxter, med en bild, vas eller urna i midten. Denna säng var planterad med åtskilliga sorter *Canna* och hade en korall-lik, cinnoberröd infattning af jern. N:o 7 äro fem lika stora sängar, planterade med låga, hvitbladiga skarlakanspelargonier, omgifna med dubbla kransar af den mörkblå *Lobelia Erinus imperialis* och infattade på samma sätt den förut nämnda rabatten vid boningshuset. N:r 8 äro 7 à 8 tum breda guirlander, planterade med den silfverhvita *Cerastium tomentosum* och kantade med 3 tum hög buxbom. Sängarna N:r 9 hade i midten *Lobelia fulgens* omgifna af gula toffelblom-mor och voro garnerade med den blåa *Agatheia spathulata*. På sängarna 10 funnos storblommiga penséer och sängen 11 den vanliga s.k. hvita liljan, *Lilium candidum*. Alla de i kanten liggande sängarna hade en hvitmålade, korglik jerntrådsinfattning, hvilken bekläddes af åtskilliga fina slingerväxter; *Lonicera brachypoda reticulata* samt åtskilliga sorter *Maurandia* och *Thunbergia* voro i synnerhet rikligen använda.”

Georg Löwegrens skiss från 1872 till plantering vid Direktörsvillan. Löwegrens beskrivning av planteringen återges här intill. Ur Handbok i svenska trädgårdsskötseln, del 8, 1884.

En plantering framför Palmhuset (se figuren nedan) sommaren 1879 beskrivs av Erik Lindgren med biträde av medarbetaren Georg Löwegren i Handbok i svenska trädgårdsskötseln (del 8, 1884):

Denna anläggning bestod af sex runda grupper framför husets framsida, anbragta i de gräsplaner (a), som omsluta det samma. Dessa grupper voro planterade i tre mönster på så sätt, att de motsvarande vid hvar sida om stora ingången (b gångar) voro sines emellan lika.

Efter framsidan och begge gafflarne var en 5 fots bred rabatt planterad i följande ordning: närmast väggen en rad, 1, omvexlande *Canna discolor*, *Lobelia fulgens* Queen Victoria och *Gladiolus*; 2, omvexlande *Pelargonium* (scarlet) och *Calceolaria salicifolia* (gul och brun); 3, *Verbena hybrida*; 5, *Dianthus chinensis* Heddevigi; 4, *Viola tricolor maxima* (gul); 6, *Phlox Drummondii nana coccinea*; 7, *Lobelia Kejsar Wilhelm*; 8, *Gnaphalium lanatum* och 9, *Viola tricolor* (blå).

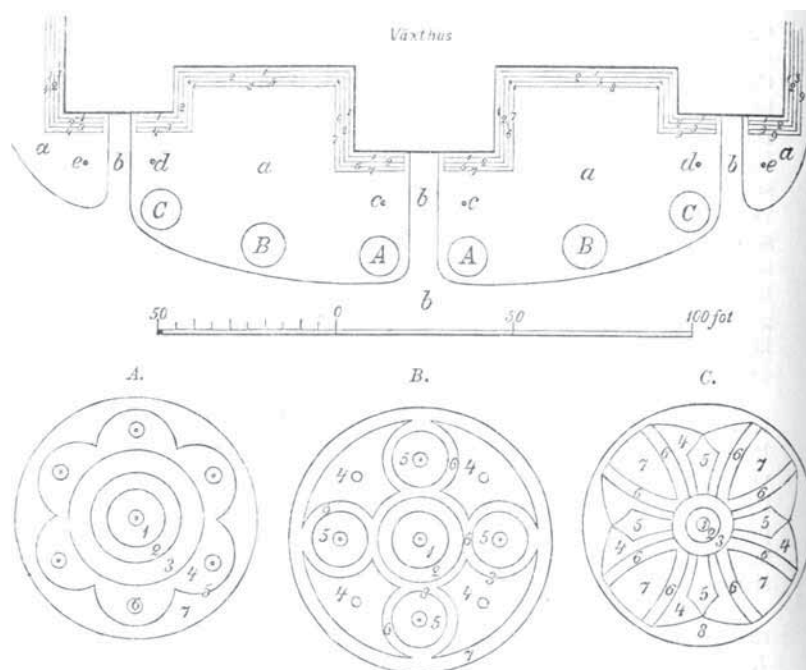
Vid c voro fristående större exemplar af *Agave americana*; vid d, *Bonapartia gracilis* och vid e, *Agave americana marginata aurea*.

Grupperna voro planterade med följande växter: A. I midten ett exemplar af *Agave Celsii*; 1, två rader *Achyranthes Lindenii*; 2, en rad *Pelargonium scarlet* med hvita blad; 3, *Lobelia Kejsar Wilhelm*. Halfcirklarne 4 voro fyllda med *Pyrethrum Parthenium aureum* i kanten; 5, *Alternanthera amabilis* och, i midten af hvarje, 6, ett exemplar *Chamaepeuse diacantha*; yttre garnering 7, *Echeveria secunda*, blandad med åtskilliga *sempervivum*-arter.

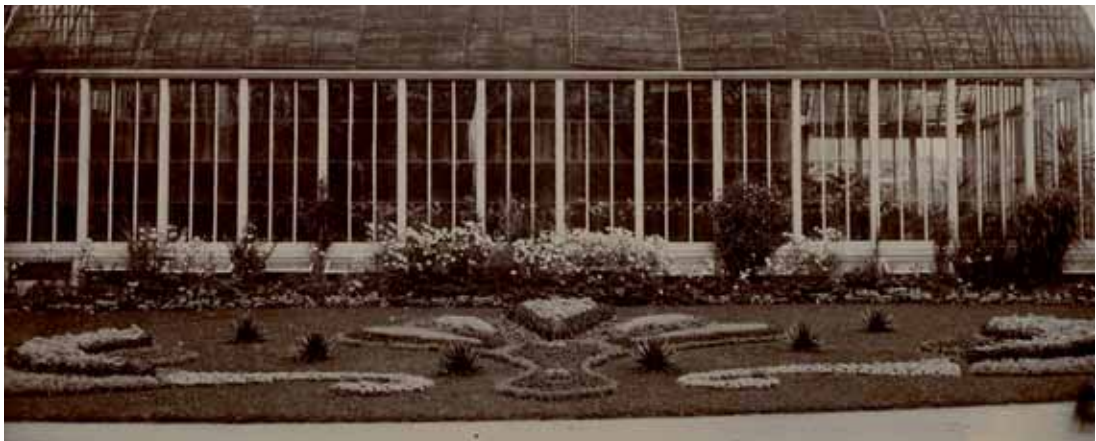
B. I midten *Agave filifera*; 1, två rader *Achyranthes Lindenii*; 2, en rad *Centaurea candidissima*. Gränslinierna till de fyra cirklarne och mellanliggande partier 3 utgjordes af *Mentha Pulegium*, en grön, tät och lågväxande planta, hvilken hålles formad som kransar, då den gör en utomordentligt präktig effekt. Till medelpunkt i de 4 runda grupperna (5) var använd *Retinospora andeliensis*, med tät och pyramidformigt växtsätt, och deromkring en rad med *Alternanthera amoena* och i mellanpartierna (4) ett exemplar af *Echeveria metallica glauca*; 4, *Alternanthera amabilis*; 5, *Mesembryanthemum cordifolium fol. var.* Gångarne 6, emellan figurerna, *Pyrethrum*; det hela infattadt med två rader *Echeveria secunda*, 7.

C. 1, *Agave filifera*; 2, *Achyranthes Lindenii*; 3, *Alyssum variegatum*; 4, *Alternanthera*; 5, *Santolina tomentosa*; 6, *Pyrethrum*; 7, *Lobelia Stern von Ischl*; till infattning 8, *Echeveria secunda*. I den vestra gruppen C användes, i stället för Santolina, 5, *Fuchsia coccinea fol. var.* och i 6, i stället för *Pyrethrum*, *Thymus Chamaedrys fol. var.*

Det hela, smakfullt ordnat och väl underhållet, tar sig särdeles bra ut; synnerligast framtråda dylika blomsteranordningar mot aftonen, då de ej direkt belysas af solstrålarne."

Löwegrens ritning till plantering framför Palmhuset 1879. Planteringen beskrivs i texten ovan. Ur Handbok i svenska trädgårdsskötseln, del 8, 1884.

Tapetgruppsplanteringar i Trädgårdsföreningen. GSM.

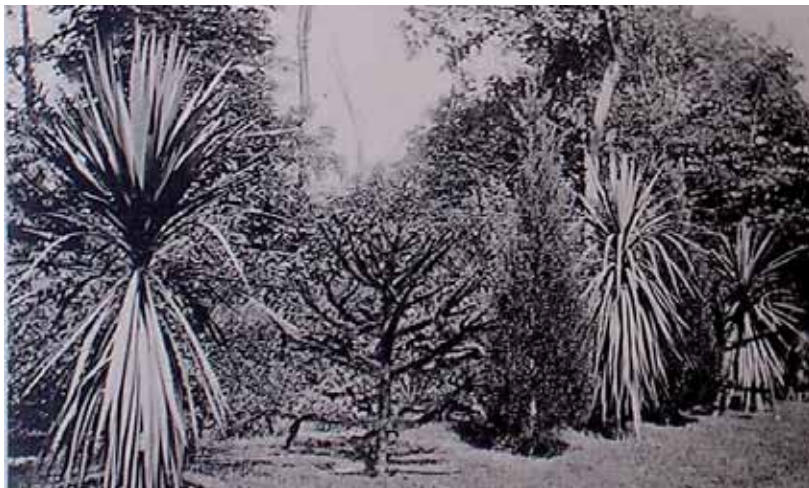
Överst: Tapetgrupper framför Direktörsvillan. Planteringen närmast fasaden varierade betydligt från år till år. GSM.
 Mitten: Rektangulär rabatt med stamfuchsia och lågväxande annueller utmed norra gångvägen mot fontänplatsen. Rabatten visar en modernare stil som stegvis infördes efter Erik Hjelm's tillträde som trädgårdsdirektör. RSG.
 Underst: Palmer och tapetgrupper vid entrén mot Gamla Allén. GSM.

På vissa ställen skapade en rabattbård en distinkt avslutning av gräsmattan mot buskage och trädgrupper; här bakom Palmhuset. GSM.

Exoter i parken: t.v. *Musa ensete* och t. h. en 6 m hög *Dracaena australis*. *Dracaena*'s planteringsyta är omgiven av en bård av lavasten eller korallsten. Detalj av vykort. GSM.

Bladväxter från växthusen som placerades ut i parken under sommaren. GSM.

Tapetgrupperna är kanske det mest tidstypiska 1800-talsinslaget i parken. Utsmückning med tapetgrupper minskade redan vid sekelskiftet och upphörde helt på 1920-talet. Det är önskvärt att i möjligaste mån återskapa dessa planteringar i så tidstroget utförande som möjligt.

Som tidigare påpekats har en del rumsskapande grönska försvunnit i parken i takt med att träden vuxit sig höga och förlorat lågt sittande grenar. Denna grönska som begränsar genomsikten i parken kan i viss mån återskapas med buskplanteringar i anslutning till trädgångarna.

Gräsytor

Redan i de tidiga skisserna till Trädgårdsföreningen ingick stora gräsytor för att skapa ljus och rymd i parken. I gräsytorerna fanns solitära buskar och träd för att skapa variation och djup. Gräsytorerna anlades med omsorg för att bli plana och jämna. Några konstgjorda höjdskillnader tillskapades inte – det är endast vid den gamla ravelinen som gräsmattan höjer sig över den flacka omgivningen.

Georg Löwegren har i Tidning för Trädgårdsodlare (nr 4/1870) givit noggranna instruktioner för anläggande av gräsplaner. Artikelns inleds med följande reflektioner:

”Intet kan vara för ögat behagligare, än då gräsplanerna i en trädgård äro jemna, friska och rena; trädgården gör derigenom nästan alltid ett godt intryck och de fel och brister, som möjligen kunna vidlåda såväl träd- som blomsterpartierna, observeras mindre om gräsplanerna äro vackra. I England – hvilket land kan betraktas som gräsplanernas hemland, emedan idéen att begagna sådana i trädgårdar der först uppstod och derifrån fördes till det öfriga Europa – använder man den största omsorg vid anläggningen och underhållet af gräsplaner, hvilket, i förening med den i England rådande fuktiga atmosfären och föga brännande solen, förskaffat de engelska gräsplanerna deras stora ryktbarhet. Vi, som hafva att kämpa mot åtskilliga klimatiska svårigheter och dertill ganska ofta mot en tung och obändig jordmån, kunna ej hoppas at åstadkomma lika vackra gräsplaner som engelsmännen, men oändligt mycket bättre än de vanligtvis nu hos oss förekommande, både kunna och böra de vara.”

Hängalmens lövverk ligger utlagt på den nyklippta gräsmattan. GSM.

Gräsytorerna slogs troligen redan från början med mekanisk gräsklippare. Målsättningen var en jämn och tät gräsyta. Dagens gräsytor motsvarar troligen väl det ideal man hade under 1800-talet, men som förmodligen var svårt att nå utan konstbevattning och motordrivna gräsklippare.

Kring alla stammar, stolpar, planteringsskydd m.m. putsades gräset så att gräsmattan verkligen utgjorde en grön och tät matta. De hängande grenarna på hängalmen lyftes upp för att sedan läggas tillbaka på den klippta gräsytan. Vid buskage och trädgångar var en distinkt bård av låga växter med en skuren gräskant, vilket gjorde att gräsytan inte som idag sträckte sig in under träden för att övergå i öppen jord där ljuset blir otillräckligt. Höstlöven räfsades noga upp så att gräsmattan även höst och vår skulle ligga grön och vacker.

Dagens gräsmattor i Trädgårdsföreningen motsvarar även högt ställda krav. Den distinkta avslutningen mot trädgångarna saknas dock på många ställen eftersom den tidigare bården med låga växter utmed trädgångarna är borta. De solitärbuskar i gräsytorerna som kan ses på äldre foton är i regel borta idag. En återplantering av sådana buskar kan övervägas för att skapa en ökad avståndskänsla i gräsytorerna.

Välklippt gräsmatta med distinkt kant mot grusyten. Notera även den välvda planteringsytan. Parti vid pyramidalmarna vid entrén mot Gamla Allén. RSG.

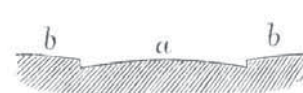
Grusgångar

Grusgångarna skapade parkens struktur genom att de representerade rörelsemönstret i anläggningen. De häftiga diskussionerna under Trädgårdsföreningens första år handlade mycket om gångarnas sträckning, d.v.s. hur parken skulle disponeras. De gångvägssträckningar som man så småningom enades kring överensstämmer väl med dagens gångvägssystem.

Grusgångarna drogs i mjuka, behagliga sträckningar så som var på modet under hela 1800-talet. Det fick inte vara några raksträckor och heller inga skarpa, oharmoniska krökar. Under årens lopp har en del grusgångar fått en något rakare sträckning. Några grusgångar har på 1920- och -30-talen rätats ut som en anpassning till den stramare estetik som tog övervid denna tid. Det är önskvärt att grusgångarna återges den ursprungliga, mjuka linjeföring så som den kan ses på t.ex. 1905 års karta.

Det framgår av äldre foton att grusgångarna låg försänkta ca 5 cm i gräsyrtorna. Kanten mellan gräs och grus högg regelbundet för att bevaras distinkt. Denna praxis fortgår än idag vilket är värdefullt, om än inte med samma höga ambition som tidigare. Nivåskillnaden mellan grus och gräs är i allmänhet mindre idag, troligen på grund av upprepade påfyllningar av slitlagergrus på gångvägarna.

Grusgångarna var ursprungligen täckta av ett fint naturgrus som troligen kratades regelbundet. Idag är gångarna uppbyggda av krossmaterial med en stor andel stenmjöl, vilket gör ytan hård och fast. Detta överensstämmer inte med det historiska utförandet, men ger en yta som underlättar framförandet av rullstol och barnvagn. Dagens ytskikt på grusgångarna bör därför accepteras även ur kulturhistorisk synpunkt.

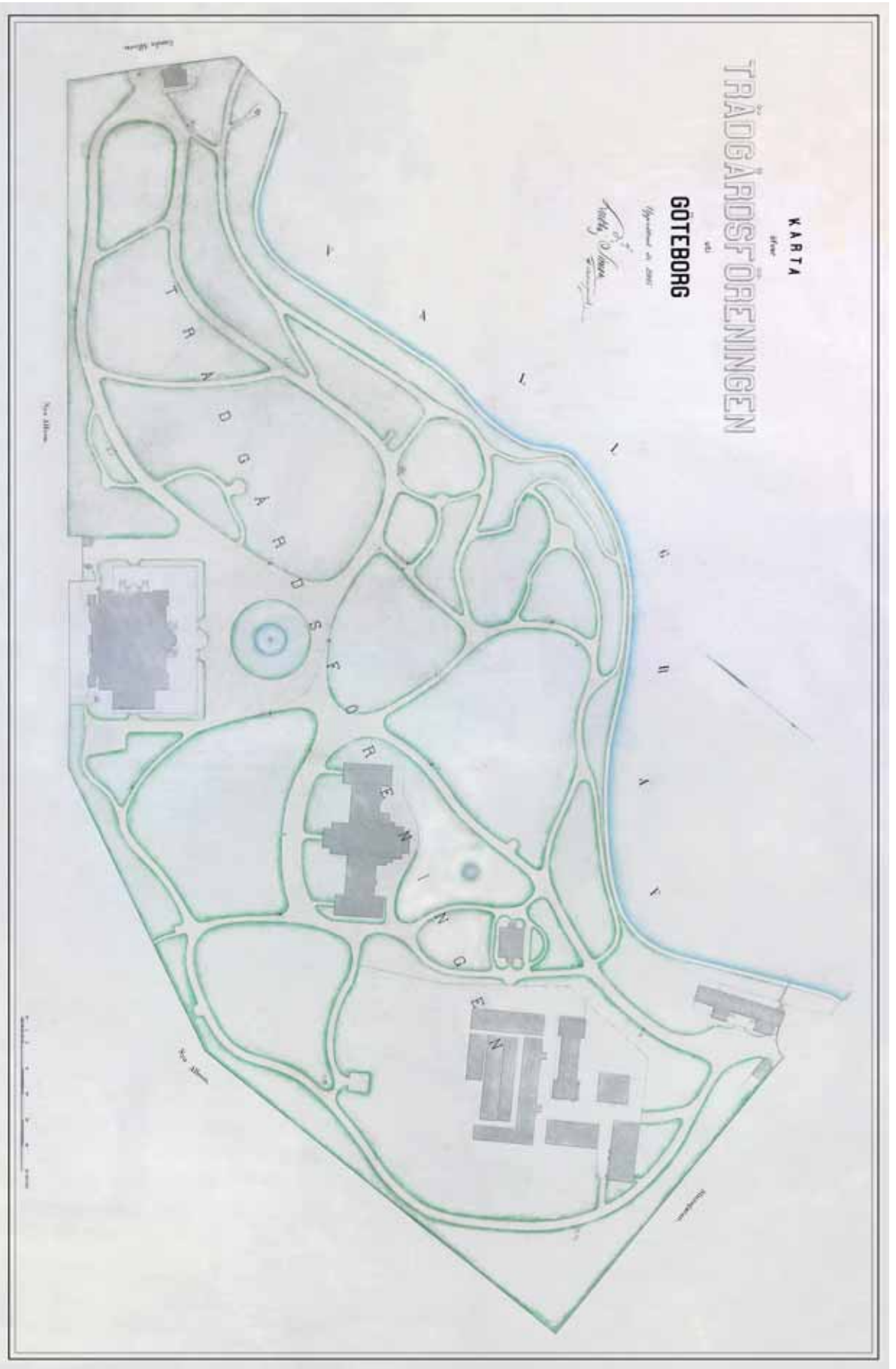

Principsektion för gångväg i gräsyta. Observera den vertikala kanten mot gräsytan. Ur Handbok i Svenska Trädgårdsskötseln där Löwegren medverkade.

Huvudstråket från restaurangen mot norra netrén utgör exempel på gångvägarnas mjuka linjeföring som här och var rätades ut på 1920-talet. Gränsen mot gräsytan hölls skarp och distinkt. Foto till vänster GSM, foto nedan TF.

Gångvägsnätet enligt 1905-års karta (projicerad på modern grundkarta). Man kan se att de äldre gångvägarna på en del ställen gick i mjuka kurvor där de idag har rätats ut till raktlinjer, till exempel framför Palmhuset och mellan Palmhuset och Frökändeln.

12. Parkutrustning

Parksoffor och cafémöbler

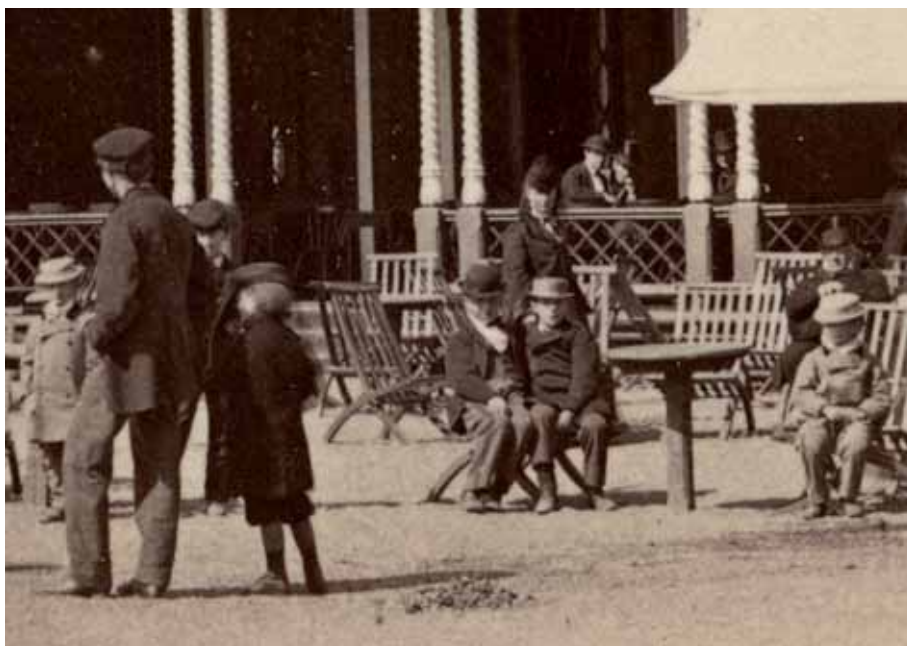
I parken finns ett stort antal parksoffor och antalet var troligen ännu större i början av 1900-talet. Sofforna sätter därför en tydlig tidsprägel på parkanläggningen. Även i äldre tid fanns troligen olika typer av parksoffor och typerna kan även ha varierat med tiden. På alla foton som är tagna före ca 1930 dominerar en soffa uppbyggd av en gjutjärnsställning i form av knotiga grenar samt två sittbräder och en ryggbräda. Denna modell finns ännu i Trädgårdsföreningen i ett mindre antal och är ännu tillgänglig på marknaden. På de äldre bilderna ser man att soffbenen står på två regler.

Någon gång vid mitten av 1900-talet byttes de flesta av dessa soffor ut mot den s.k. Stockholmsbänken med en mjukt formad sits och rygg bestående av smala ribbor.

Det är önskvärt att åter möblera den västra, välbevarade delen av parken med denna gjutjärnssoffa som ännu finns kvar i parken i ett mindre antal. Rosariet och andra delar av parken som genomgått stora förändringar kan möbleras med en soffa med modernare karaktär.

Placeringen av sofforna framgår av äldre foton. De placerades ofta parvis, med ca en meters lucka emellan. Kring fontänplatsen placerades ett stort antal soffor utmed grusytans alla ytterkanter.

Möblerna på de uteserveringar som är belägna i parken bör vara i samklang med parkens tidsprägel. På äldre foton kan man se att möblerna på restaurangens uteservering bestod av små runda bord och enkla, fällbara stolar (s.k. bryggarstolar).

Det gamla schweizeriet före ombyggnaden 1862. Möblerna på uteserveringen är av en modell som är vanlig än idag. GSM.

Denna bänk där gavlarna skall efterlikna ett knotigt grenverk var helt dominerande i parken kring sekelskiftet 1900. GSM.

En mindre vanlig bänk i parken, här vid schweizeriet. Längre bort ses en bänk med ribbor och mjukt svängd sits och rygg. Ännu längre bort ses bryggarstolarna framför schweizeriet. GSM.

Enkla uteserveringsmöbler på terrassen framför restaurangen, s.k. bryggarstolar. HF.

Kring mitten av 1900-talet byttes de flesta parkbänkarna ut mot dessa modernare och bekvämare soffor. Foto 1960-tal. RSG.

Belysning

Parken hade redan 1863 försetts med gasbelysning med anledning av det nyss tillbyggda Schweizeriet. 1889 fick fröhandeln elektrisk belysning. I samband med att restaurangen fick elektriskt ljus 10 år senare byttes gaslyktorna ut mot höga smäckra stolpar för elbelysning, s.k. "Janduslampor", en hög gjutjärnsstolpe med en båge högst upp, varifrån det hängde en liten glasglob som en droppe. Dessa stolpar stod förmodligen relativt glest i parken.

1932 byttes dessa stolparmaturer mot den stolpe som står i parken idag – en koniskt avsmalnande gjutjärnsstolpe med en glob högst upp som bärs upp av ett bladverk i järn. Stolparna är idag målade mörkt röda med grönt bladverk. Hur stolparna ursprungligen var målade är osäkert. Denna belysningsstolpe, som är unik för Trädgårdsföreningen, bör bevaras trots att den inte daterar sig till tiden kring sekelskiftet. Om belysningen behöver kompletteras i den historiska delen av parken bör denna stolpe nyttjas. Stolpens originalfärg bör om möjligt fastställas.

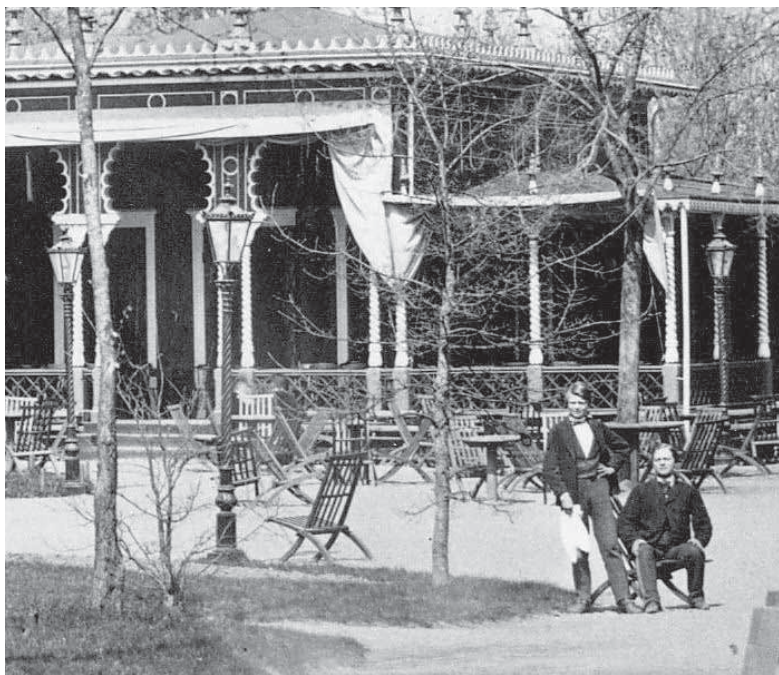
På balustraden vid restaurangen fanns korta, tvåarmade belysningsstolpar med små globarmaturer. Om balustraden återuppbyggs bör man överväga att tillverka repliker av dessa belysningsstolpar.

Effektbelysning förekommer på både träd och byggnader i parken. Palmhuset belyses invändigt under den mörka årstiden. Dessa belysningar är väl avvägda och stör inte upplevelsen av den historiska anläggningen. Alltför spektakulär effektbelysning bör undvikas.

Neonbelysningen vid entrén mot Gamla Allén tillkom 1946 efter goda erfarenheter från entrén mot Drottningtorget som tidigare erhållit denna typ av annonsering. Neonbelysningen byttes 1953. Denna belysning har hunnit bli kulturhistoria och bör behållas.

De första elektriska belysningsarmaturerna bestod av en hängande glob på en hög stolpe. Att döma av äldre foton tycks dagens stolpar stå på samma ställen som dessa tidiga stolpar. GSM.

Gaslyktor på elegant skruvade stolpar som efterliknar de skruvade pelarna på den moriskt inspirerade schweizerbyggnaden. 1860-tal. TF.

Entrén mot Gamla Allén var upplyst med glober på de yttre grindstolparna samt en lykta som hängde i den höga bågen (bågen nedmonterades troligen ca 1930). 1890-tal. GSM.

Skyltar

Det fanns endast ett fåtal skyltar i parken i äldre tid. Särskilt intressanta växter kunde vara skyltade och vid särskilda växtutställningar var växterna skyltade med namn. Skyltarna var små och satt nära marken.

Vid entréerna fanns skyltar med information om entréavgift och öppettider.

Idag är skyltbehovet betydligt större än tidigare. Skyltningen bör utföras med måttfullhet, men den historiska anläggningen blir intressantare för besökaren om väl anpassade skyltar informerar om både växter och annat sevärt i parken.

Skyltarna kan vara moderna till sin karaktär eller, som idag, av emalj med äldre typsnitt och utformning. Det är önskvärt att skyltsystemet hänger ihop, både material- och utseendemässigt, i hela anläggningen – allt från skyltningen vid entréerna till den lilla skylten vid den enskilda växten.

Växtskylltar på utställningsplanen framför Palmhuset. Början av 1900-talet. GSM.

Skyltning vid entrén mot Gamla Allén i på 1930-talet. På skylten anges att denna grind stänges kl 23.30 medan "porten vid restaurationen" stänges kl 24.00. Parken var således öppen till sent på kvällen, och då troligen framför allt för restauranggästerna som promenerade till restaurangen genom parken. RSG.

Urnor, planteringskar m.m.

Den äldre parkanläggningen baserades till stor del på att exotiska växter på sommaren flyttades från växthusen ut i parken. På foton från slutet av 1800-talet ses tre olika slag av urnor:

1. De stora lagerträden stod permanent i stora träkar som på våren rullades ut ur Lagerhuset och placerades framför Palmhuset.
2. När palmer och andra exotiska växter placerades ut i parken kunde planteringskaren följa med och grävas ned helt eller delvis.
3. På balustraden framför restaurangen stod en urna på varje pelare. Urnorna fylldes på sommaren av orangeriväxter.

Traditionen med utplacering av exotiska växter på försommaren har återupptagits i Trädgårdsföreningen vilket är mycket positivt. Att urnan eller planteringskaret exponeras förtydligar för besökaren att detta är växter som transporteras in igen till hösten. Det är önskvärt att man i möjligaste mån väljer sådana kärl som ses på de äldre fotografierna.

Planteringskärl för palm. TF.

De stora, hjulförsedda planteringskaren för lagerträden framför Palmhuset. GSM.

Planteringsurnor på restaurangens balustrad och planteringskärl för mindre lagerträd på terrassen. GSM.

Småbyggnader

I parken har tidigare funnits ett schweizeri och en musikpaviljong. Vid parkens entréer fanns biljettbodas som numera är rivna.

Idag finns ett flertal små byggnader i parkens historiska del: glasskiosken, barn-teaterscenen, en förrådsbod vid Vallgraven, entréboden vid Gamla Allén och toalettbyggnaden vid Nya Allén.

Dessa byggnader bör på sikt ges en karaktär som överensstämmer med vaktstugornas och en del övriga byggnaders stil. Inspiration till snickeridetaljer kan hämtas från övriga byggnader i parken (dock ej direktörsvillan som stilmässigt avviker från den övriga bebyggelsen) eller från rivna småbyggnader.

Biljettbod vid entrén söder om restaurangen, troligen uppförd 1887, samtidigt som restaurangen. HF.

Musikpaviljongen, uppförd 1863, flyttad till Slottsskogen på 1880-talet. GSM.

Biljettboden vid Gamla Allén, uppförd 1901. GSM

Staket, balustrad, planteringsskydd, lekredskap och papperskorgar

Trädgårdsföreningen var förr liksom idag inhägnad av ett högt staket, som vid de offentliga entréerna och längs Slussgatan var utfört i smidesjärn och för övrigt i en kombination av träspjälor och järnstolpar. Den senare staketypen mot Gamla och Nya Allén tillkom 1904. Dagens staket runt parken är till stor del från denna tid och bör bevaras och vårdas.

Grindpartierna är till stor del bevarade sedan sekelskiftet. Grindpartiet vid Gamla Allén ändrades under 1900-talets första år genom att grindstolparna höjdes och större grindar hängdes på. Grindpartiet mot Slussgatan gjordes om någon gång efter 1932 varvid grindstolparna flyttades. Den stora grinden blev därmed parallell med Fröhandels gavel och inte som tidigare riktad snett ut mot Drottningtorget.

Uteserveringen vid restaurangen var omgärdad av en balustrad utförd i betong, varav endast en liten del återstår idag. Det är angeläget att balustraden återuppförs. Den bör då förses med urnor och belysningsarmaturer så som framgår av äldre foton.

En del tapetgrupper i parken var skyddade med ett lågt planteringsskydd. Detta hade troligen mer en dekorativ än en skyddande funktion eftersom gräsmattorna normalt sett inte fick beträdas. Planteringsskyddet var troligen utfört i målat järn och spikade träribbor. Det kan vara praktiskt och samtidigt se trevligt ut att skydda framtida tapetgrupper med ett liknande planteringsskydd.

I parkens östra del fanns ytterligare staket för att hålla allmänheten från odlingsområdet. Dessa staket var enkla trästaket med stående ribbor. Vid Fröhandeln fanns ett staket konstruerat av knotiga grenar, likt järnställningarna i parksofforna.

Entrén mot Slussgatan med järngrindarna som bekostades av staden 1876. HF.

Vid tiden omkring sekelskiftet 1900 fanns inga lekredskap i parken så vitt man kan bedöma av äldre foton. Det fanns heller inga papperskorgar. På 1930-talet ordnades en lekhörna i parken som beskrivs av Lindberg (1942) som följer:

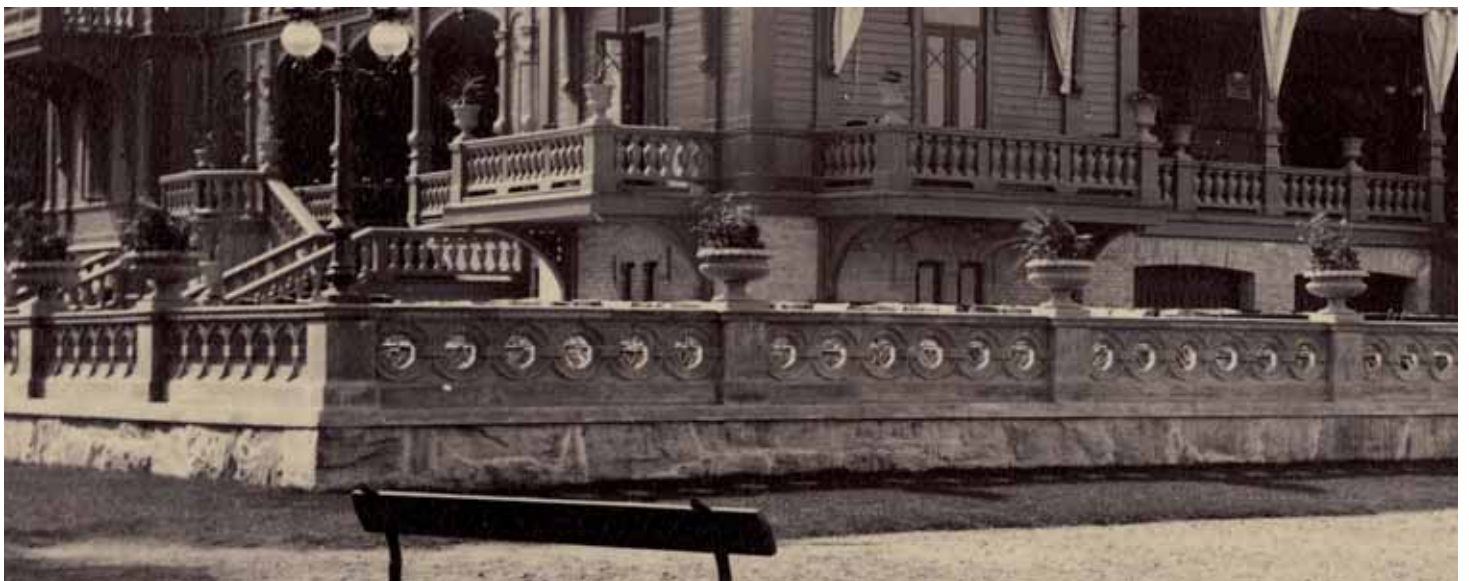
"Barnen ha för övrigt fått det underbart i parken numera i den stora sandinhägnaden väster om restaurangen, dit dess direktion skaffat snälla, nationalklädda lektanter att avlösa utschasade mammor, så att de i lugn och ro få tillfälle att ägna sig åt förmiddagskaffet."

Idag finns behov av både lekredskap och papperskorgar. Eftersom det inte finns några historiska förebilder så kan man förhålla sig relativt fritt när det gäller gestaltningen av dessa parkelement. Det är tänkbart att välja såväl en modern design som ett mer "gammaldags" utseende. Viktigast torde vara att både lekredskapen och papperskorgarna är relativt diskreta, både vad gäller utseende och placering.

Olika typer av infattningar av tapetgrupper på fältet bakom Palmhuset. GSM.

Balustraden av betong som avgränsade den gamla restaurangens terrass och samspelade arkitektoniskt med träbyggnaden och dess balkonger. Endast en liten sektion återstår idag. GSM.

Skulpturer

Den enda skulptur som ses på äldre foton och som omnämns i handlingarna är statyn "Amazon i strid med panter", en kopia av en berömd skulptur från 1839 utförd av konstnären August Kiss i Berlin. Denna skulptur har haft olika placeringar i parken, men efter Palmhusets uppförande placerades den på gräsmattan framför Palmhusets entré. Skulpturen förvaras inomhus eftersom den blivit skadad. Det är angeläget att denna skulptur med sin starka förankring till parken åter kan ställas ut. Eventuellt bör man gjuta och ställa ut en kopia och förvara originalet på en säker plats.

1949 placerades skulpturen Våren innanför entrén vid Gamla Allén. Charles Felix Lindbergs donationsfond bekostade inköp och utplacering av skulpturen Dimman, utförd av Gusten Lindberg 1885. Statyn har länge stått vid gamla rosariet öster om Palmhuset. Sällskapet Par Bricole donerade 1953 en Bellmansbyst till parken. Genom sin romantiska 1800-talsprägel passar dessa skulpturer väl in i parken.

Sedan Göteborgs kommun övertagit Trädgårdsföreningen ordnades på 1980- och -90-talen ett antal skulpturutställningar i parken. Genom bl.a. Charles Felix Lindbergs donationsfond köpte kommunen något eller några verk från var och en av dessa utställningar, vilket gör att det idag står nio skulpturer i parken från 1900-talets sista årtionden. Dessa skulpturer kan berika upplevelsen av parken, men de har inget samband med den historiska anläggningen. Man bör därför överväga att flytta några av dem till andra platser, inom eller utom parken.

Innan man placerar nya skulpturer i den historiska delen av Trädgårdsföreningen bör man överväga vilken effekt på den byggnadsminnesskyddade anläggningen som skulpturen kan få. En uttrycksfull skulptur kan skapa ett stämningsläge som förtar mycket av den effekt som åstadkoms vid en mödosam restaurering av 1800-talsparken.

Dimman, Gusten Lindberg 1885.

Våren, inköpt 1949.

Amazon i strid med panter, August Kiss 1839. GSM.

Fontäner

En damm med springvatten fanns omkring 1860 på gräsplanen väster om TrädgårdsmästARBostaden. 1871 anskaffades från Berlin en fontänskulptur i tre våningar. Fontänen placerades först i dammen vid TrädgårdsmästARBostaden men efter restaurangbyggnadens färdigställande flyttades den till den bassäng som anlades framför den nya byggnaden. Här stod den kvar till omkring 1920 då den ersattes av den vattenkaskad som finns där idag. Vart själva fontänskulpturen tog vägen är inte känt.

Det skulle vara mycket värdefullt att återfå en fontän till platsen framför restaurangbyggnaden. Liknande fontäner som den i Trädgårdsföreningen finns ännu kvar i andra stadsparker, t.ex. Kungsparken i Malmö (den fontänen hämtades från Paris).

Den plats bakom Palmhuset där fontänen först var placerad skulle vinna på att dammen och dess springvatten återskapades. Rester av den gamla dammen finns troligen kvar under gräset.

Vid entréerna mot Slussgatan och Södra Vägen står ännu gamla dricksvattenfontäner. Fontänen vid Södra Vägen står troligen på samma plats som den pump där man redan under parkens tidigaste tid kunde hämta vatten från Kallebäck's källa. Genom att åter sätta dem i brukbart skick görs en koppling till den ursprungliga ambitionen att kunna erbjuda parkbesökarna friskt vatten.

I Rosariet finns fontänen Vattensnäcka, utförd av konstnären Carl Magnus.

Till vänster: Fontänen på sin ursprungliga plats på gräsplanen mellan Direktörsvillan och Palmhuset. Till höger: Den flyttade fontänen framför restaurangbyggnaden. GSM.

13. Bilagor

Bilaga 1

Kommunfullmäktiges riktlinjer för Trädgårdsföreningen från 1981 (Kommunfullmäktiges handlingar 1981, Nr 218).

Bilaga 2

Länsstyrelsens beslut om byggnadsminnesförklaring från 1992, med tillhörande vårdplan.

Göteborgs Kommunfullmäktiges handlingar

1981 Nr 218

Framställning av kommunstyrelsen om riktlinjer för verksamheten vid Trädgårdsföreningens parkanläggning, upphävande av kommunfullmäktiges beslut 1975-12-18, § 12, om stadsplan för ny lyrisk teater i Trädgårdsföreningen samt yttranden över motioner av

- a) Carl-Johan Tingdal (c) om utredning av utformningen av Trädgårdsföreningens parkanläggning, behov av bevakning m m (1977 nr 216)*
- b) Carl-Johan Tingdal (c) om upphävande av kommunfullmäktiges beslut 1975-12-18, § 12, om uppdrag åt byggnadsnämnden att upprätta förslag till stadsplan för förläggning av en ny lyrisk teater i Trädgårdsföreningen (1978 nr 80, 1975 nr 558)*
- c) Ingrid Sjöstrand (fp) om uppdrag åt kommunstyrelsen att lämna förslag till lämplig lokalisering av ny västsvensk musikteater (1980 nr 275)*

Till Göteborgs kommunfullmäktige

Kommunfullmäktige beslöt 1975-12-18, § 12, bl a att uppdra åt byggnadsnämnden att upprätta förslag till stadsplan för förläggning av en ny musikteater i Trädgårdsföreningen.

I skrivelse till kommunfullmäktige 1977-05-23 har Carl-Johan Tingdal (c) väckt motion om utredning av utformningen av Trädgårdsföreningens parkanläggning, behov av bevakning m m.

Vidare har Carl-Johan Tingdal (c) i skrivelse till kommunfullmäktige 1978-02-14 väckt motion om upphävande av kommunfullmäktiges beslut 1975-12-18 om uppdrag åt byggnadsnämnden att upprätta förslag till stadsplan för förläggning av en ny lyrisk teater i Trädgårdsföreningen.

Ingrid Sjöstrand (fp) har i skrivelse till kommunfullmäktige 1980-10-03 väckt motion om uppdrag åt kommunstyrelsen att lämna förslag till lämplig lokalisering av ny västsvensk musikteater.

Motionerna finns tryckta i kommunfullmäktiges handlingar 1977 nr 216, 1978 nr 80 respektive 1980 nr 275.

Remissyttranden över de av Carl-Johan Tingdal väckta motionerna redovisas i stadskontorets tjänsteutlåtande nedan. Yttrandena

är tillgängliga på stadskansliet.

Inom fritidsförvaltningen, Botaniska trädgården och stadskontoret har gemensamt utarbetats en promemoria rörande "Trädgårdsföreningens parkanläggning – förslag till inriktning av den fortsatta verksamheten". Promemorian trycktes härefter.

Med anledning härav har fritidsnämnden 1981-03-10 avgivit remissyttrande, vilket är sammanfattat i stadskontorets tjänsteutlåtande nedan och är tillgängligt på stadskansliet.

KOMMUNSTYRELSEN

Stadskontoret

Stadskontoret har 1981-06-05 avgivit ett tjänsteutlåtande av följande lydelse:

"1 Bakgrund

I detta tjänsteutlåtande behandlas, förutom den övergripande frågan om utvecklingen av Trädgårdsföreningens verksamhet, tre tidigare separata ärenden, nämligen ett av fullmäktige lämnat planeringsuppdrag till byggnadsnämnden samt två motioner av Carl-Johan Tingdal (c).

Dessa ärenden beskrivs kortfattat och insatta i deras sammanhang längre ner.

Trägårdens bakgrund och nuvarande verksamhet liksom motiven för att diskutera anläggningens framtid beskrivs i inledningen av bilagd promemoria. Diskussionerna om Trägårdens har pågått under flera års tid. De viktigaste händelserna kan sammanfattas på följande sätt:

- Kommunen övertog 1975 driftansvaret för Trägårdens (åvilar numera fritidsnämnden). Samma år uppdrog fullmäktige åt byggnadsnämnden att planera för en förläggning av ny lyrisk teater till Trägårdens (GKH 1975:558). Byggnadsnämnden anmälde 1977 till kommunstyrelsen att man fann övervägande motiv, bl a trafikmässiga, tala för att avbryta ovannämnda planeringsarbete. Denna anmälan har ännu inte redovisats till fullmäktige.
- Carl-Johan Tingdal motionerade 1977 i fullmäktige (GKH 1977:216) om att fritidsnämnden borde få i uppdrag att utreda hur Trägårdens skulle kunna rustas upp ordnings- och skötselmässigt för att återskapa den atmosfär parken tidigare hade haft. Carl-Johan Tingdal föreslog 1978 i en kompletterande motion (GKH 1978:80) att fullmäktige skulle återkalla sitt uppdrag till byggnadsnämnden att planera för ny lyrisk teater i Trägårdens.
- Senare 1978 diskuterade kulturpolitiska delegationen (KPD) en idé om att palmhuset skulle kunna användas av Botaniska Trädgården såsom växthus för tropiska växter i stället för planerat nybygge. Denna diskussion resulterade i att Botaniska Trädgården f n planerar sitt växthusprojekt med utgångspunkt från att palmhuset skall ingå som en del i detta.
- Vid ovan nämnda diskussioner, som pågick 1977-79 och bl a baserades på remissbehandlingen av Carl-Johan Tingdals motioner, konstaterades att berörda nämnder var eniga om att man borde rusta upp parken ordentligt.
- KPD konstaterade samtidigt att det saknades ett samlat program för hur anläggningen skulle utvecklas. KPD uppdrog därför under våren 1980 åt en utredningsgrupp

att utforma ett förslag till verksamhetsprogram för Trägårdens. Detta arbete avsågs även ge ett bättre underlag för besvarande av Carl-Johan Tingdals motioner. Gruppens promemoria låg färdig i oktober 1980.

I promemorian förslås i korthet att ordningen och den löpande skötseln förbättras, en musikpaviljong byggs och att rosariet utökas. Åtgärderna skall leda till att Trägårdens åter blir en attraktion i city baserad på upplevelser av växt- och blomsterprakt och kulturinslag i övrigt såsom musik och utställningar.

2 Remissbehandlingsomgångarna

Carl-Johan Tingdals motioner har, som anges i sammanfattningen ovan, varit föremål för remissbehandling i ett tidigare skede 1978.

Fritidsnämnden, byggnadsnämnden, fastighetsnämnden och styrelsen för Botaniska Trädgården yttrade sig över Carl-Johan Tingdals motion om en utredning rörande Trägårdens verksamhet. Samtliga nämnder tillstyrkte förslaget.

Byggnadsnämnden yttrade sig i en särskild remissomgång senare samma år positivt om Carl-Johan Tingdals motion om att återkalla uppdraget till byggnadsnämnden att planera för ny lyrisk teater i Trägårdens.

Vad slutligen beträffar promemorian rörande inriktningen av den fortsatta verksamheten i Trägårdens så remitterades denna 1980-11-18 till fritidsnämnden för yttrande efter hörande av byggnadsnämnden, fastighetsnämnden, gatunämnden, museinämnden och styrelsen för Botaniska Trädgården.

3 Fritidsnämndens yttrande över promemorian

Fritidsnämnden åberopar att förvaltningen varit representerad i arbetet med promemorian och att man därför inte har anledning gå närmare in på denna. Nämnden ställer sedan vissa kompletterande förslag med anledning av remissinstansernas synpunkter.

- fritidsnämnden uppfattar att fastighetsnämndens förslag, att med förtur pröva behovet av lokaler för parkens egen verksamhet så snart en lokal blir ledig, är ett praktiskt tillvägagångssätt

- fritidsnämnden har på förvaltningsnivå haft överläggningar med gatunämnden om skötselfrågorna. Man är överens om att gemensamt söka hitta en lösning som leder till den skötselstandard som anges i promemorian
- fritidsnämnden har ingen erinran mot museinämndens synpunkter rörande försiktighet med förändringen av bebyggelsen inom parken och ev förändrad inriktning av restaurang- och caféverksamheten. Fritidsnämnden undersöker f n möjligheten att med AMS-bidrag renovera den i mycket dåligt skick varande lagerbyggnaden.
- fritidsnämnden anser att även om kommande riktlinjer för Trägår'n, som styrelsen för Botaniska trädgården föreslår, bara skall omfatta ett principbeslut så är det angeläget att ambitionsnivån för skötsel, blomsteranläggningar m m anges med hänsyn till att detta styr de framtida skötselkostnaderna.
- fritidsnämnden anser att ett särskilt råd, såsom Botaniska trädgårdens styrelse föreslår, kan vara ett sätt att tillförsäkra verksamheten en närmare kontakt med medborgarintressena. En tänkbar grupp skulle kunna vara fritidsnämndens miljögrupp med förstärkning från styrelsen för Botaniska trädgården och museinämnden.

Vad beträffar kostnaderna för de i promemorian föreslagna åtgärderna anför fritidsnämnden följande

- nybyggnad av en musikpaviljong kostar enligt preliminära beräkningar 400 kkr 1981. Nytt rosarium bör genomföras i etapper. Etappen 1981 kostar 100 kkr. Dessa kostnader undersöker fritidsnämnden om man kan täcka genom omfördelning i fastställd investeringsplan.
- för att säkerställa upprustningen av parken, vilken bl a omfattar nya ledningar i marken, bevattningsanläggningar och inköp av träd m m, kommer fritidsnämnden att föreslå ett särskilt kapitalanslag under perioden 1982-86 med 100 kkr årligen eller totalt 500 kkr,
- skötselkostnaderna skall 1981, i samverkan med gatunämnden, kunna klaras genom omprioriteringar inom den samlade parkskötseln inom kommunen,

- driftkostnaderna för nya verksamheter såsom musik, eventuella pensionärsaktiviteter m m kan fritidsnämnden inte beräkna förrän riktlinjerna för den framtida verksamheten är fastställda. Med hänsyn till nämndens sparbetning under planperioden anser man det dock vara osannolikt att nya verksamheter kan startas utan resurstillskott eller att verksamheten planeras självfinansierande.

4 Stadskontoret

Restaureringen av Palmhuset i Trägår'n handläggs i särskild ordning med hänsyn bl a till tidspressen i detta ärende.

Det råder numera en allmän upplutning hos berörda nämnder kring uppfattningen att det inte längre är aktuellt att förlägga en eventuell ny lyrisk teater till Trägår'n. Kommunfullmäktige bör därför såsom föreslås av Carl Johan Tingdals motion från 1978 återkalla uppdraget som lämnades 1975-12-18 till byggnadsnämnden att uppgöra förslag till ny stadsplan för detta ändamål. Denna motion kan därmed anses besvarad.

Det råder vidare, som fritidsnämnden framhåller, upplutning kring det förslag som i särskild promemoria lämnats om hur Trägår'ns verksamhet skall utvecklas. Stadskontoret uppfattar att fritidsnämnden delar den i promemorian anförda uppfattningen att upprustningen av Trägår'n är att betrakta som en prioriterad angelägenhet inom ramen för kommunens samlade parkverksamhet.

Fritidsnämnden, som svarat för en sammanställning av berörda nämnders synpunkter på den föreslagna verksamhetsutvecklingen, framför i särskilt utlåtande vissa kompletterande synpunkter (punkt 3 ovan). Stadskontoret har inga invändningar mot de föreslagna kompletteringarna och har i samråd med den tidigare arbetsgruppen bearbetat det i promemorian lämnade förslaget till riktlinjer för Trägår'n i detta avseende. Beträffande det föreslagna rådet för Trägår'n får förutsättas att fritidsnämnden efter principbeslut i fullmäktige ansvarar för att detta etableras och att definitiva arbetsformer och uppdrag utarbetas med utgångspunkt från de allmänna riktlinjerna.

Fritidsnämnden har också beräknat kostnaderna för den i promemorian föreslagna upp- rustningen (punkt 3 ovan). Nämnden lämnar i sitt utlåtande vissa synpunkter på hur dessa kostnader kan bestridas genom ompriorite- ringar inom ramen för befintlig verksamhet. Vad beträffar nya aktiviteter inom parken samt kostnaderna för ledningar, bevattningsanlägg- ningar m m bedömer nämnden emellertid att man inte har någon möjlighet att f n klara detta inom given ram.

Stadskontoret uppfattar att kommunens ak- tuella ekonomiska situation knappast medger någon utökad ram för de i programmet fö- reslagna nya verksamheterna i Trägår'n. Kon- toret har därför på denna punkt bearbetat den tidigare promemorian på sådan sätt att rikt- linjerna uttalar en allmän prioritering av verk- samheten i Trägår'n i förhållande till kommu- nens parkverksamhet i övrigt men att sådana insatser som kräver tillkommande resurser måste hanteras inom ramen för fritidsnäm- ndens ordinarie budget- och investeringsbered- ning. Även på denna punkt har bearbetningen av promemorian skett i samråd med den ti- digare arbetsgruppen.

Stadskontoret föreslår mot denna bakgrund att den bearbetade promemorians avsnitt 2 fastställs som riktlinjer för den framtida in- riktningen av Trädgårdsföreningens parkan- läggning. Kontoret föreslås också att Carl- Johan Tingdals motion rörande utredning av ut- formningen av Trädgårdsföreningens parkan- läggning m m därmed skall anses besvarad.

5 Hemställen

Stadskontoret hemställer att kommunstyrel- sen föreslår kommunfullmäktige besluta

att återkalla vid sammanträde 1975-12-18 § 12 beslutat uppdrag till byggnadsnämnden att uppgöra förslag till ny stadsplan för en ly- risk teater i nordöstra delen av Trädgårdsfö- reningen.

att fastställa i bilagd promemoria ('Träd- gårdsföreningens parkanläggning - förslag till inriktning av den fortsatta verksamheten') av- snitt 2 angivna riktlinjer för den framtida in- riktningen av verksamheten vid Trädgårdsfö- reningens parkanläggning, samt

att förklara motionen av Carl-Johan Tingdal 1977-05-23 'om utredning av utformning av Trädgårdsföreningens parkanläggning m m' samt motion av Carl-Johan Tingdal 1978-02-14 'om upphävande av kommunfullmäktiges be- slut 1975-12-18, § 12, om stadsplan för förlägg- ning av ny lyrisk teater i Trädgårdsföreningen', besvarade genom beslutena ovan."

Kulturpolitiska delegationen

Kulturpolitiska delegationen har 1981-06-11 avgivit en skrivelse av följande lydelse:

"Kulturpolitiska delegationen instämmer i princip i stadskontorets bedömningar och för- slag angående den framtida inriktningen av verksamheten inom Trädgårdsföreningen. De detaljanvisningar, som återfinnes i prome- morian 1981-04-14 bör enligt delegationen kunna användas som internt styrinstrument för fri- tidsnämndens arbete med den föreslagna upp- rustningen och verksamhetsförändringen i Trädgårdsföreningen. De övergripande riktlin- jerna bör dock vara mer allmänt hållna i en- lighet med delegationens förslag enligt bilaga.

Förutom de av Carl-Johan Tingdal väckta motionerna har Ingrid Sjöstrand 1980-10-02 i motion föreslagit, att kommunfullmäktige skulle besluta 'att uppdraga åt kommunsty- relsen att med utnyttjande av den samlade kunskap, som redan finns lämna förslag till lämplig lokalisering av en ny västsvensk mu- sikteater så att fullmäktige kan besluta i frå- gan'.

I motiveringarna till förslaget framhåller motionären, att beslutet om en placering av musikteatern i Trädgårdsföreningen bör om- prövas och andra lokaliseringsalternativ un- dersökas. De uppgifter, som redan finns inom kommunens centrala förvaltningar om tomter etc, bör därvid kunna användas.

Kulturpolitiska delegationen anser, att mo- tionen i den del den avser ett upphävande av beslutet om musikteaterns placering i Träd- gårdsföreningen bör anses besvarad med för- slagen i detta ärende.

Beträffande önskemålet om ett nytt loka- liseringsalternativ får delegationen hänvisa till en inom utbildningsdepartementet nyligen framlagd rapport om musikteaternas i landet

situation. Det framgår därav, att kommunerna under de närmaste åren inte kan påräkna statliga medel i någon större omfattning till kulturåtgärder. Det torde därför inte finnas anledning att för närvarande aktualisera någon alternativ plats för en ny musikteater. Därmed bör motionen i sin helhet anses besvarad."

Skrivelsen innehåller även förslag till beslut av kommunfullmäktige på sätt framgår av kommunstyrelsens hemställan nedan.

Kommunstyrelsens hemställan

Kommunstyrelsen tillstyrker kulturpolitiska delegationens förslag och får härmed föreslå kommunfullmäktige besluta:

1) att som allmänna riktlinjer för den fortsatta verksamheten vid Trädgårdsföreningens parkanläggning antaga kulturpolitiska delegationens förslag;

2) att återkalla vid sammanträde 1975-12-18, § 12, beslutat uppdrag till byggnadsnämnden att upprätta förslag till stadsplan för förläggning av en ny musikteater i Trädgårdsföreningen; samt

3) att förklara följande motioner besvarade genom besluten ovan och genom den i övrigt lämnade redovisningen:

a) av Carl-Johan Tingdal om utredning av utformning av Trädgårdsföreningens parkanläggning, behov av bevakning m m;

b) av Carl-Johan Tingdal om upphävande av kommunfullmäktiges beslut 1975-12-18, § 12, om uppdrag åt byggnadsnämnden att upprätta förslag till stadsplan för förläggning av en ny lyrisk teater i Trädgårdsföreningen; och

c) av Ingrid Sjöstrand om uppdrag åt kommunstyrelsen att lämna förslag till lämplig lokalisering av ny västsvensk musikteater.

Göteborg 1981-06-17

Göteborgs kommunstyrelse

Lennart Ström

Torgny Königson

Bilaga till skrivelse från kulturpolitiska delegationen 1981-06-11

Inriktning av den fortsatta verksamheten vid Trädgårdsföreningens parkanläggning m m

Speciell profil

Trädgårdsföreningens park bör återfå sin ursprungliga och speciella profil, så att den intar en särställning i förhållande till övriga parker. En bättre skötselkvalitet och bättre omsorg om växterna är ett led i detta arbete.

Alla byggnader i parken bör i framtiden ha en användning, som hänger samman med parkens profil.

Blomsteranläggningar och trädbestånd

Blomsteranläggningarna bör utvecklas. Härvid utgör Rosariet en viktig del. Även trädbeståndet bör ses över och successivt förnyas. Parken får dock inte konkurrera med Botaniska trädgården i attraktivitet och växtval. Respektive anläggning bör utveckla sin särart.

Hortikulturell verksamhet och försäljning

De verksamheter, som tidigare bedrivits i form av odling och försäljning av växter och fröer, gav parken ett särpräglat liv och innehåll. Liknande aktiviteter med viss upplysnings- och kursverksamhet bör prövas. De bör kunna bedrivas utan ekonomiskt bidrag från kommunen. Utrymme bör också beredas för föreningsverksamhet med hortikulturell inriktning.

Arrangemang

Trädgårdsföreningen bör såsom citypark även tillföras sådana nya inslag för rekreation och allmänna kulturella upplevelser, som kan förenas med parkens tidigare profil. För det aktiva kultur- och fritidslivet bör parken kunna bli en värdefull tillgång. I detta syfte bör en ny scen eller musikpaviljong iordningställas för musik- och artistframträdanden av olika slag. Möjligheter till barnteaterverksamhet skall finnas. Ett så brett utbud som möjligt av kultur- och fritidsaktiviteter skall eftersträvas.

Restaurang- och kaféverksamhet

Restaurang och kaféverksamheten i parken utgör en viktig förutsättning för att människor skall besöka parken och trivas där. Överläggningar bör tas upp med restaurangägaren och fastighetskontoret (hyresvärd) om priser och sortiment, som på ett bättre sätt än för närvarande passar besökarna.

Palmhuset

Kommunfullmäktige har fattat beslut om restaurering av Palmhuset. Verksamhetsinriktningen bör nu vara att återge Palmhuset dess ursprungliga karaktär enligt ett av Botaniska trädgården utformat program. Huvudmannaskapet för byggnaden och verksamheten bör efter restaureringen överföras på styrelsen för Botaniska trädgården.

Teknisk försörjning

Den tekniska försörjningen är en viktig förutsättning för parkens fortsatta utveckling. Bl a bör bevattningsfrågorna lösas så att parken kan bevattnas rationellt under torrperioden. VVS-systemet bör läggas om och toaletter för allmänheten tillkomma.

Ordningsfrågor och entréavgifter

Den allmänna ordningen i parken bör återuppsättas och är en absolut nödvändig förutsättning för att andra insatser skall vara meningsfulla. Särskilda regler för ordningen bör utarbetas och övervakas i samverkan mellan kommunen och polismyndigheten. Entréavgifter torde vara ett hjälpmedel för ordningens upprätthållande och kan även bidra till verksamhetens finansiering.

Ekonomi

Med tanke på kommunens ansträngda ekonomiska läge måste i största möjliga utsträckning kostnadsökningarna till följd av parkens upprustning rymmas inom anvisade ramar. Vissa medel kan dock behöva tillskjutas för speciella investeringar såsom ledningsarbeten, bevattningsanläggningar och inköp av träd m m. Anslagsprövning för sådana ändamål får ske i det årliga budgetarbetet.

Programråd

För att få en allsidig tillämpning av här föreslagen inriktning av verksamheten vid Trädgårdsföreningen samt för att tillvarata behovet av samplanering och samverkan med berörda förvaltningar m fl bör finnas ett ledningsorgan i form av ett programråd. Som sådant bör den vid fritidsnämnden inrättade park- och miljögruppen kunna fungera, kompletterad med företrädare för styrelserna för Botaniska trädgården och Arbetarinstitutet.

Fritidsförvaltningen Botaniska trädgården Stadskontoret

Promemoria

Trädgårdsföreningens parkanläggning – förslag till inriktning av den fortsatta verksamheten

1. BAKGRUND

Något om gångna tider

Till de äldre parkanläggningarna i kommunen hör Gamla Allén, Kungsparken med Alléträket och Trädgårdsföreningen. Trädgårdsföreningen startade sin verksamhet 1842.

Trädgårdsföreningen har i många avseenden varit förebild till flera av landets stadsparker. Kanske inte genom direkta kopieringar, men många stadsträdgårdsmästare har någon gång under sin utbildningstid praktiserat i Trädgårdsföreningen och där skaffat sig erfarenheter i konsten att anlägga och vårda parker. Under många år hade parken anseende som en av landets förnämsta parkanläggningar och var därför eftertraktad som den arbetsplats som gav de bästa meriterna för fortsättningen inom yrket.

Anläggningen hade förr i tiden många anställda. Så sent som under 1940-talet uppges personalen sommartid ha uppgått till drygt 100-talet och under vinterperioden ca 60-talet trädgårdsarbetare och trädgårdsmästare. Uppgiften avser hela verksamheten inkl växthus, fröhandel och plantskola. Som jämförelse kan nämnas att det för närvarande finns 3 helårsanställda vartill kommer ca 3 st extrapersonal

under sommartid, delvis i form av köpta tjänster.

Parken hade många besökare. År 1939 uppges att parken hade 376 000 betalande besökare förutom alla de som hade årskort.

Den parkanläggning som besökaren fick uppleva var en välskött anläggning med gräsmattor som inte fick beträdas. I parken kunde man uppleva lugn och vacker miljö, höra musik, träffa folk, studera blomsterarrangemang och växter av olika slag eller vid ett besök i fröhandeln eller växthusen inhandla trädgårdsprodukter.

Tillkomsten av flera parker i kommunen

Under 1870-talet påbörjades anläggandet av Slottsskogen bl a inspirerat av Boulogneskogen i Paris och Hyde Park i London. I början av 1900-talet donerades Keillers park till kommunen. 1928 inköptes S-A Hedlunds park och därefter har flera gamla parkanläggningar övertagits, såsom Överåsparken, Renströmsparken, Lilla Änggården, Krokängsparken, Billdals park och många fler. Varje park har sin historia och inriktning. Gemensamt för parkerna är den rikt varierade sammansättningen av växter, omsorgen om vegetationens utveckling och bevarande av en ostörd miljö.

Botaniska Trädgården startade sin verksamhet under 1920-talet. Trädgården har numera övertagit Trädgårdsföreningens gamla roll som anläggning för studium av botaniskt intressanta växter och systematiskt ordnade växtsamlingar. Parken har ett avtal med staten som anger att trädgården skall hålla ett visst växtsortiment för undervisningsändamål. Anläggningen drivs delvis med vetenskaplig inriktning, men vänder sig framför allt till den växtintresserade allmänheten som vill fördjupa sitt kunnande.

Förvaltningen av parkerna har från början varit delad så att var och en skötte sitt. Slottsskogen hade egen styrelse fram till 1942 då parken tillsammans med S-A Hedlunds park överfördes till en central parkförvaltning under gatukontoret, dit även Trädgårdsföreningen fördes år 1975. De parker som nu har egen styrelse är Keillers Park och Botaniska trädgården. Övriga parkanläggningar sorterar under fritidsnämnden.

De parkanläggningar som tillkommit i modern tid är företrädesvis *lekpark*er i anslutning till bostadsområden. I anslutning till Angered Centrum har under senare år påbörjats en anläggning som på sikt är ämnad att utvecklas till stadspark. Planer finns på att avsätta mark i fler stadsdelar för framtida stadspark (Hisingen och västra stadsdelarna).

Den sammanlagda arealen parkmark i kommunen är för närvarande ca 2 500 ha varav mer än hälften är naturparker. För skötsel och vård finns ca 200 parkarbetare och ett 50-tal tjänstemän anställda i kommunen.

Trädgårdsföreningens nuvarande situation

Underhållet på byggnader och anläggning har varit eftersatt under många år. Planerna på byggande av lyrisk teater inom parken har medfört att kommunen undvikit att satsa på upprustning. I stället har den gamla växthusodlingen rivits, fröhandelsverksamheten har upphört och ekonomibyggnaderna används numera som lagerlokaler och för affärsverksamhet som inte har någon anknytning till parkverksamheten. Palmhuset är i dålig kondition och måste restaureras.

Den under 1960-talet nedbrunna restaurangen har ersatts med en ny i modern stil.

Parkanläggningen i övrigt har inte genomgått några större förändringar de senaste årtiondena. En del träd har på grund av ålder gallrats bort, och vissa blomsterpartier har lagts igen. En hel del växter har blivit överåriga.

De största förändringarna har skett på skötselsidan. Den minskade arbetsstyrkan måste givetvis märkas. Dessutom har ordningsproblemen kraftigt ökat de senaste åren med åtföljd nedskräpning och förstörelse som följd. I samband med återinförande av entréavgiften har visserligen ordningen blivit bättre, men fortfarande förekommer gångbildning och rusdrycksförtäring och många framför allt äldre människor känner sig tidvis hotade vid besök i parken.

Antalet parkbesök under 1979 uppgick till mellan 180 000–200 000. Under 1980 var besöksantalet något fler under sommarmånaderna än föregående år. Huvudsakligen är det göteborgare som besöker parken men fortfarande förekommer det bussresor från andra orter med Trädgårdsföreningen som mål.

2. FRAMTIDA INRIKTNING

Anläggningen i förhållande till övriga parkanläggningar

Trädgårdsföreningen bör återfå sin speciella profil, rik på upplevelser och med en sådan pietetsfull skötsel att den intar en särställning i förhållande till övriga parker.

Skötsel

En bättre skötselkvalitet och bättre omsorg om växterna kan erhållas genom att öka en del på personalsidan åtminstone säsongvis. De ökade personalinsatserna kan åstadkommas genom att omfördela arbetsuppgifterna inom den samlade parkarbetarkåren och genom bättre resursutnyttjande av den samlade parkorganisationen i kommunen speciellt under vinterhalvåret. Tex kan planterings-, upprustnings- och förbättringsarbeten utföras under lågsäsong för övriga parkarbeten.

Omfördelning måste dock göras på ett sådant sätt att skötseln av övriga parker inte påverkas negativt. Förändringarna bör därför i huvudsak återverka på de arbeten av annan karaktär än parkskötsel som ordnas för parkarbetarna, som säsongsutjämning under höst- och vinterperioden.

Arbetena kan dessutom utföras såsom ett led i utbildningen av parkarbetare, och därmed återge Trädgårdsföreningen dess forna roll i praktisk utbildning inom yrket.

Blomsteranläggningar

Blomsteranläggningar utgör ett viktigt inslag i parken. En rikare blomsterprakt bör eftersträvas genom omläggning och förbättring av både ettåriga och fleråriga blomsterrabatter.

Det befintliga rosariet bör utvecklas starkt och ge en central roll i parken. Med dess färger, dess doft och dess rika formvariation spelar rosorna en stor roll i våra trädgårdar och i vår kultur på det hela taget. Ett väl utbyggt rosarium med hundratals olika rosor som visar de olika typerna (vildrosor, gammaldagsrosor, olika moderna rosor, klätterrosor) och rosornas utveckling kommer att ha ett stort attraktionsvärde från juni till oktober.

Ur klimatisk synpunkt tycks Trädgårdsför-

eningen var synnerligen lämplig för odling av alla sorters rosor.

Det befintliga stenpartiet bör förbättras genom gallring och förnyelse av växter.

Trädbestånd och buskplanteringar

Träden utgör grundstammen i parkens vegetation. Många är nu överåriga och måste fällas. En ny generation träd bör planteras. Arbetet bör planeras för successivt utförande under lång tid.

Vid nyplanteringen bör man ta hänsyn till de erfarenheter man vunnit bl a i Botaniska trädgården och välja ut ett variationsrikt material av träd både vad beträffar blomning, höstfärger och stamformer. Vackra, sällsynta och karaktäristiska träd ger liv och variation och ett ökat intresse för parken. Exempel på ståtliga solitärträd som bör användas är tulpanträd, poppelmagnolia, valnöt, silverlind, Wilsonpoppel, japanskt korkträd, rödek, silverlönna o s v.

Variation och rik blomning ger olika körsbärsträd, magnolior och skenkamelia, vackert bladverk och rika höstfärger finner vi speciellt hos lönnar och körsbärsträd, vackra stammar kan man studera hos gulbarkig hägg, glanskörsbär, kopparlönna, strimlönna och kopparbjörk.

På motsvarande sätt skulle buskpartierna kunna berikas med det rika utval av rhododendron, oxbär, kornell, olvon, berberis och många andra busksläkten som finns tillgängliga.

Arrangemang

Parken bör även i fortsättningen kunna upplåtas för vissa arrangemang. En begränsning bör göras till sådant som väl smälter in i parkmiljön tex sång och musik av stillsammare slag, enklare utställningar, artistframträdanden m m.

Musikarrangemang har gamla traditioner i Trädgårdsföreningen. Under många år fanns en musikpaviljong på planen framför gamla restaurangbyggnaden. Fritidsnämnden bör undersöka möjligheterna att låta en ny musikpaviljong ingå i den framtida verksamheten och i förvaltningsuppgifterna bör ingå att ak-

tivt verka för ordnande av musikaktiviteter i samarbete med arbetarinstitutet, regionmusiken, spårvägens musikkår, Göta Lejon, Göteborgs symfoniorkester m fl.

Inom parken bör även ordnas arrangemang som särskilt vänder sig till barn. Bl a bör en uteplats för barnteater ordnas.

Ordningsfrågan

Den allmänna ordningen i parken bör återupprättas och är en absolut nödvändig förutsättning för att andra insatser skall vara meningsfulla.

Entréavgiften bör bibehållas och intäkterna bidra till parkens förskönande. Särskilda ordningsregler för parken bör utarbetas med bl a förbud att medföra och förtära alkoholhaltiga drycker inom parken. Ordningen bör övervakas i samverkan mellan kommunen och polismyndigheten.

Teknisk försörjning

Den tekniska försörjningen utgör en viktig förutsättning för parkens fortsatta utveckling. Bl a bör bevattningsfrågorna lösas så att parken kan bevattnas rationellt under torrperioden. Uppvärmning av byggnaderna bör lösas på ett rationellare och miljövänligare sätt än nuvarande. Vatten- och avloppssystemen måste läggas om. Toaletter för allmänheten är en annan angelägen fråga att lösa. Kostnaderna för dessa liksom övriga åtgärder inom parken får emellertid hanteras inom ramen för den reguljära investeringsberedningen vilket torde innebära att behövlig upprustning får ske i etapper under kommande år.

Byggnader i nordöstra parkområdet samt vaktstugorna vid entréerna

Ekonomiutrymmena utgörs i dag främst av magasinet, garaget, elevbostaden och lagerhuset. De bör i första hand användas för parkens behov. I en provisorisk paviljong finns personalutrymmen. Samtliga dessa byggnader samt vaktstugorna är i behov av upprustning. Lagerhuset är tyvärr i så dåligt skick att rivning måste övervägas sedan möjligheterna till renovering med t ex AMS-bidrag undersökts.

Alla förändringar av byggnader bör genomföras med hänsyn till den befintliga miljön.

De bästa byggnaderna är förra direktörsbostaden och gamla fröhandelsbyggnaden. Direktörsbostaden är för närvarande uthyrd för bostadsändamål och i fröhandeln förekommer bl a möbelförsäljning.

Alla byggnaderna i parken bör i framtiden ha en användning som hänger samman med parkens profil och verksamhet i stort. När byggnader som f n används för annat ändamål, blir lediga bör man med förtur pröva möjligheten att utnyttja lokalen för sådant ändamål. Även restaurang- och kaféörelsens anpassning till övrig verksamhet bör fortsättningsvis studeras. De verksamheter som tidigare bedrevs i form av odling och försäljning av växter och fröer gav parken ett särpräglat liv och innehåll. Möjligheten till fröhandel eller blomsterhandel i privat regi bör undersökas som ett led i verksamhetsutvecklingen.

Exempel på ytterligare verksamheter som skulle kunna komma i fråga är pensionärs- och/eller föreningsverksamhet med hortikulturell inriktning. Lokaler skulle kunna upplåtas för sådana verksamheter i Trädgårdsföreningen. Även parkområdet där tidigare växt-huset låg, skulle på sikt kunna användas för vidareutveckling av dessa verksamheter t ex som övningsområde för kurser i trädgårdsodling.

Dessa verksamheter bör dock inte *detaljplaneras* i förväg utan naturligt växa fram i samarbete mellan kommunen och föreningar med hortikulturell inriktning.

Palmhuset

Palmhusets restaurering behandlas i särskild ordning.

Styrelsen för Trädgårdsföreningen

Fritidsnämnden bör utse ett råd som har i uppgift att följa och stödja genomförandet av upprustningen och utvecklingen i övrigt av Trädgården. Rådet bör bestå av förtroendemän som hämtas ur fritidsnämnden. Rådet bör bid behov kunna adjungera ledamöter från styrelsen för botaniska trädgården och museinämnden.

Åtgärder under 1981

Fritidsnämnden bör utarbeta särskilda ordningsföreskrifter som bl a omfattar förbud mot förtäring av alkohol i parkanläggningen. I samverkan mellan polismyndigheten och kommunen bör ordningen övervakas.

I skötselhänseende bör arbetet i Trädgårdsföreningen prioriteras framför andra parkanläggningar och ges en ökad betydelse i samband med personalplanering och personalutveckling.

Trädgårdsföreningen – sammanfattning av riktlinjer

- Trädgårdsföreningen bör åter bli en speciell attraktion i Göteborgs city.

- Tonvikten bör ligga på upplevelser av växt- och blomsterprakt kombinerad med kulturinslag (tex musik och utställningar).
- Trädgårdsföreningen bör inte konkurrera med Botaniska Trädgården i artrikedom och växtval. Respektive anläggning bör utveckla sin särart.
- Verksamhet som innebär aktivt deltagande av besökarna bör vara litet. Några av byggnaderna i nordöstra delen kan dock komma i fråga för pensionärs- och/eller föreningsverksamhet med hortikulturell inriktning.
- Entréavgift bör tas ut.
- Särskilda ordningsregler bör gälla.

LÄNSSTYRELSEN
GÖTEBORGS OCH BOHUS LÄN

Kulturmiljöenheten
La J G Lindgren
031-60 57 92

BESLUT
1992-06-02
Delg.kv.

Diariennr
221-8975-92

1

Göteborgs kommun

Byggnadsminnesförklaring av Trädgårdsföreningens Park, Heden
705:11, Göteborg.

Trädgårdsföreningens park började anläggas 1842. Den är en av landets allra tidigaste offentliga parker och den för tillkomsttiden mest storslagna. Genom sina engelska influenser intar den en unik ställning gentemot senare anlagda stadsparkar som utformades efter tyska parkanläggningsideal. Anläggningens plan, liksom växturvalet i rabatter och planteringar, har fram till idag bibehållit sin ursprungliga karaktär med tidstypiskt växtsortiment och slingrande gångar. Ett par av parkens byggnader är uppförda under parkens tidigaste tid (direktörsvillan 1847, elevbostaden 1868) medan många av de övriga tillkom kring sekelskiftet. Idag utgör Trädgårdsföreningens park en av de mest välbevarade offentliga parkerna från 1800-talets mitt samtidigt som den intar en särställning i parkanläggandets svenska historia. Den blev tidigt den viktigaste promenadplatsen för stadens borgerskap och utgör idag en omistlig del av stadsmiljön i centrala Göteborg.

Mot bakgrund av parkens stora kulturhistoriska värde har länsstyrelsen bedömt att en byggnadsminnesförklaring är mycket väl motiverad. Frågan har därför under hand diskuterats med företrädare för parkavdelningen.

Tidigare, 1976, förklarades Palmhuset som byggnadsminne.

För att precisera parkens kulturhistoriska värden har länsstyrelsen utarbetat en dokumentation som bilägges detta beslut.

Riksantikvarieämbetet har i yttrande den 5 maj 1992 tillstyrkt byggnadsminnesförklaring samt förslaget till skyddsföreskrifter.

Göteborgs kommun har genom byggnadsnämnden, som samrått med Fastighetskontoret, Historiska Museet och Parkavdelningen på Fritidsförvaltningen, tillstyrkt byggnadsminnesförklaring vid sammanträde den 26 maj 1992.

Byggnadsnämnden framhåller i sitt yttrande bl a att förändringar och tillägg kommer att aktualiseras för parken och förutsätter att handläggningen genom en byggnadsminnesförklaring inte påverkar eller försenar sådana åtgärder som staden finner angelägna. Med det goda samarbete som utvecklats under arbetet med byggnads-

POSTADRESS
403 40 GÖTEBORG

GATUADRESS
L BADHUSGATAN 2

TELEFON
031-60 50 00

TELEFAX
031-60 57 87

POSTGIRO
3 51 84-1

minnesförklaringen samt genom tidiga samråd om framtida förändringar eller förnyelse av parken ser länsstyrelsen ingen anledning till att en sådan situation skall uppkomma. Den omfattande dokumentation som utarbetats ger därtill en god grund för en fortsatt utveckling av parken med bibehållande av dess karaktär.

Länsstyrelsen förklarar med stöd av 3 kap 1 § lagen om kulturminnen (1988:959) Trädgårdsföreningens Park (Heden 705:11) för byggnadsminne. Länsstyrelsen meddelar samtidigt enligt 2 § samma lag följande skyddsföreskrifter:

1. Parken - det område som på karta tillhörande dessa föreskrifter avgränsats med röd linje - får inte ytterligare bebyggas eller på annat sätt förändras så att dess karaktär förvanskas.
2. Parken skall vårdas och underhållas på ett sådant sätt att karaktären bevaras. Vård och underhåll skall ske enligt en särskild vårdplan (se bilaga).
3. Fasta tillbehör till parken såsom staket, belysningsstolpar, drickfontäner, kantstöd på ravelinen och terassräcke från den gamla restaurangen får ej tas bort eller ändras.
4. Grindstugorna, stallet, lagerhuset, frömagasinet, direktörsvillan, fröhandeln och elevbostaden får inte rivras eller till sin exteriör byggas om eller på annat sätt förändras.
5. I de rum som kryssmarkerats på bilagda planritningar över direktörsvillan, fröhandeln och elevbostaden får inte göras ingrepp i eller ändring av fast inredning.
6. Byggnaderna skall underhållas så att de inte förfaller. Vård- och underhållsarbeten skall utföras på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar.
7. Vid exteriör förändring av övriga byggnader än de som omnämns i p. 3 skall samråd ske med länsstyrelsen.

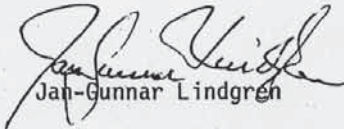
Om det finns särskilda skäl får länsstyrelsen enligt 3 kap 14 § lagen om kulturminnen lämna tillstånd till att byggnadsminnet ändras i strid mot skyddsföreskrifterna.

Enligt 3 kap 21 § samma lag gäller detta beslut omedelbart även om det överklagas.

Detta beslut kan överklagas hos kammarrätten i Göteborg inom tre veckor, se bilaga (formulär 2).

I den slutliga handläggningen av detta ärende har deltagit landshövding Kjell A Mattsson, beslutande, chefsjurist Carl-Otto Lindberg, bitr länsarkitekt Sven Öjersjö och länsantikvarie Jan-Gunnar Lindgren

Kjell A Mattsson

Jan-Gunnar Lindgren

Bilagor

karta
planritningar
vårdplan
kulturhistorisk dokumentation

Kopia till

Riksantikvarieämbetet + bilagor + delg kv
Göteborgs kommun, Byggnadsnämnden
Fastighetsnämnden
Fritidsnämnden
Museinämnden
Parkavdelningen

Göteborgs Historiska Museum
inskrivningsmyndigheten
rättsenheten
planenheten
kulturmiljöenheten
akten

1992-04-09

Trädgårdsföreningen

Vårdplan för parken

Vid upprättande av denna vårdplan förutsättes att huvudmannen för Trädgårdsföreningen har tillgång till kvalificerad sakkunskap vad gäller parkvård. Därför ges inga generella anvisningar för hur parkvården skall utföras. Vårdplanen upptar endast de särskilda krav som ställs på huvudmannen.

Den till byggnadsminnesförklaringen bilagda kulturhistoriska dokumentationen utgör stöd för tolkningen av begreppen kulturhistoriskt värde och parkens egenart.

Allmänt

Parken skall vårdas och underhållas på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte minskar.

Arbetena skall utföras fackmannamässigt och ledas av härför utbildad personal. Material och metoder skall vara anpassade till parkens egenart.

Gräsmattor, grusytor och planteringar

Gräsmattor skall hållas klippta och i god kondition. Gräsytor skall vara kantsskurna vid mötet med grusytor. Grusgångar får ej växa igen och ej heller beläggas med andra material. Planteringarna skall vidmakthållas och innehålla ett för parkens egenart karaktéristiskt växtmaterial.

Utrustning

Staket, belysningsstolpar, fontäner och annan fast utrustning i parken skall underhållas. Val av färg och underhållsteknik skall ske i samråd med antikvariskt sakkunnig. Vid utbyte av fast utrustning skall denna så långt det är möjligt vara anpassad till den smakriktning som var förhärskande under den tid då parken huvudsakligen kom att utformas. Denna tid utgörs av perioden ca 1850 - ca 1900.

Träd

Träden skall vårdas och skyddas från skador på rot, stam och krona. Träd i parken får ej fällas såvida de ej utgör risk för parkens besökare eller fällning är motiverad ur parkvårdssynpunkt eller kulturhistorisk synpunkt.

En kontinuerlig nyplantering skall äga rum som i huvudsak upprätthåller antalet träd i parken. Trädens antal uppgick vid tidpunkten för byggnadsminnesförklaringen till ca 1 000.

Nyplanteringen skall anpassas till parkens egenart. Den huvudsakliga fördelningen mellan öppna och slutna partier skall bevaras.

Valet av art och sort är av största betydelse. I första hand skall det trädsortiment som begagnades i 1800-talets promenadparker användas. Det innebär en stor andel kultivarer, det vill säga sorter som framkallats av människan eller som uppstått i naturen och sedan förökats av människan. Dessa träd kan vara avvikande vad gäller växtsätt, bladform, bladfärg, stamutseende, frukt eller blomma. Val av arter och sorter skall ske tillsammans med sakkunnig.

Parken kan även innehålla ett begränsat antal moderna kultivarer, d v s trädformer som tagits fram efter år 1900.

Nyplanteringen skall planeras så att det enskilda trädet framhävs utan att helheten går förlorad.

14. Källförteckning

Kart-, foto- och ritningsförteckning

GSM	Göteborgs Stadsmuseum
RSG	Regionarkivet i Göteborg
BNA	Byggnadsnämndens arkiv
GUB	Göteborgs Universitetsbibliotek
TF	Trädgårdsföreningen
HF	Hans Falklinds privata samling
1771	Plan á vue d'Oiseaux af Götheborg. (Krigsarkivet)
1810	Charta öfver Sjö- och Stapel Staden Götheborg. Med Planritningar öfver de förändringar som upkomma genom förstöringen af Fästnings-werket, J. Arnoldson. (GSM)
1822	Projecter till Planteringar å Gamla Jernvågs Platsen, J. Hagberg. (RSG)
1827	Carta öfver Östra Plantaget emellan Nya Alléen och Wallgrafven, uppmättningsritning av H. Hallberger. (RSG)
1843	Carta öfver f. d. såkallade Segerlingska Ängen, uppmättningsritning av V. v. Gegerfelt. (RSG)
1843	Plan till Parkanläggning m. m. för Trädgård Föreningen i Götheborg, H. Kaufmann och V. v. Gegerfelt. (RSG)
1855	Karta öfver Staden Götheborg, Liunggren. (BNA)
1860	Rekonstruktion ur Historiskt kartverk öfver Göteborg, upprättadt till Jubileumsutställningen 1923, A. Södergren. (BNA)
1861	Plan öfver Göteborg, C. Petersens Förlag. (GSM)
1863	Förslag till utvidgning af Göteborgs stad, upprättadt af Kommitterade. (BNA)
1870 (ca)	Karta öfver Göteborg, arkiv?
1872	Karta öfver Göteborg, Robert Söderqvist. (BNA)
1877	Karta öfver Göteborg. (BNA).
1886	Göteborg med offentliga byggnader. (GSM)
1901	Göteborg med offentliga byggnader. (GUB)
1905	Karta öfver Trädgårdsföreningen uti Göteborg. (RSG)
1910	Rekonstruktion ur Historiskt kartverk till Jubileumsutställningen 1923, A. Södergren.(BNA)
1932	Karta öfver Trädgårdsföreningen, V. Bergman. (RSG)
1989	(Karta öfver) Trädgårdsföreningen – inventering av träd. (Park- och naturförvaltningen)
2005	Grundkarta öfver Trädgårdsföreningens Park. (BNA)

Tryckta och otryckta källor

Huvudkällor

- Baekström, A., Studier i Göteborgs Byggnadshistoria före 1814. Göteborg 1923.
- Blomberg, N. U., "Försök att framställa några enkla grunder för förskönande trädgårdsanläggningars utförande", i *Tidning för trädgårdsodlare*, 1867
- Blomberg, N. U., "Trädgårdsodlingen vid Göteborg", i *Tidning för trädgårdsodlare*, 1873
- Cederblad, Albert, *Göteborg – skizzerade skildringar af Sveriges andra stad i våra dagar*, Göteborg 1884
- Eneroth, Olof, "Om Göteborgs Trädgårdsförening och trädgårdsodlingen i dess omgifningar", *Svenska Trädgårdsföreningens Års-Skrift*, 1859
- Forsenius, C., Minnestal vid firandet av Sahlgrenska Sjukhusets hundraåriga tillvaro den 31 Mars 1882, Göteborg 1884.
- "Georg Löwegren", i *Trädgården*, 1902
- Göteborgs Fritidsförvaltning, *Trädgårdsföreningen in på 2000-talet*, 1997
- Göteborgs Kommunfullmäktiges handlingar, 1981:218
- Göteborgs Stad, Park- och naturförvaltningen, *Trädgårdsföreningen i Göteborg – ny lustgård* (av Ulf Nordfjell), 2004
- Göteborgs Stadsbyggnadskontor: "Detaljplan för NYBYGGNAD I TRÄDGÅRDSFÖRENINGENS PARK", 1997
- Göteborgs Stadsmuseum (Faktarummet): bilder, tidningsklipp m.m.
- Göteborgs Trädgårdsförenings arkiv: Protokoll m.m. (Region- och stadsarkivet Göteborg, RSG)
- Holzhausen, Axel, "Göteborgs Trädgårdsförening", i *Lustgården*, 1923
- Hortikulturens Vänners i Göteborg Förhandlingar*, 1877-80
- Illustrerad Trädgårdstidning*, Göteborg 1857-62
- Lindberg, Harry, *Från Segerlindska ängen till Trägår'n – Göteborgs Trädgårdsförening 1842-1942*, Göteborg 1942
- Lindgren, Erik, "Några iakttagelser vid besök i tvänne af Göteborgs trädgårdar", i *Tidning för trädgårdsodlare*, 1863
- Lindgren, Erik, och Axel Pihl, Georg Löwegren, *Handbok i Svenska Trädgårdsskötseln*, Stockholm 1872-84
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus Län (Ingrid Holmberg), *Trädgårdsföreningen i Göteborg – en kulturhistorisk dokumentation*, Göteborg 1992
- Löwegren, Axel, "De nya växthusen i Göteborgs Trädgårdsförening", i *Trädgården*, 1909

Löwegren, Georg, "Det nya växthuset i Göteborgs Trädgårdsförenings trädgård", i *Svenska Trädgårdsföreningens Tidskrift*, 1879

Müller, Daniel, "Trädgårdskonst. Anvisning att anlägga och underhålla trädgårdar" (i *Trädgårdsskötseln*, del 1), Stockholm 1858

Müller, Daniel, "Trädgårdsanläggningskonst jemte blomsterodling på kalljord" (i *Trädgårdsskötsel*, del 3, omarb. av Agathon Sundius), Stockholm 1888

Skottsberg, Carl, "Göteborgs parker och planteringar" (i *Göteborg*, serien Svenska stadsmonografier, 1948)

Tidning för Trädgårdsodlare (spridda nr med artiklar om växter m.m. av bl.a. Georg Löwegren), 1864-78

Tidskrift för trädgårdsskötsel, Göteborg 1854-56

"Trädgården", i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 10/5 1875

"Trädgårdsföreningen", i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 6/7 1907

"Trädgårdsföreningen i Göteborg", i *Trädgården*, 1902

"Trädgårdsföreningens park", i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 31/8 1858

Övriga källor

Göteborgs Domkyrkoförsamlings arkiv: Handlingar ang. Domkyrkoplanens förskö-
nande, 1857-61 (Landsarkivet i Göteborg)

Holm, A. C., "Kung Oscars Park i Malmö", i *Svenska Trädgårdsföreningens Tid-
skrift*, 1882

Holzhausen, Axel, *Svenskt Trädgårdslexikon*, Stockholm 1938

Kungsparken i Malmö (uppsats), Institutionen för landskapsplanering, Alnarp SLU
2003

Lagerberg, Carl, *Göteborgs-Ciceronen – vägvisare för resande allmänheten*, Göte-
borg (1907)

Lambert, André, och Eduard Stahl, *Die Garten-Architektur* (Handbuch der Archi-
tektur IV:10). Stuttgart 1898

Lindblom, Andreas, *Sveriges konsthistoria*, del 3, Stockholm 1946

Meyer, Franz Sales, och Friedrich Ries, *Gartentechnik und Gartenkunst*, Leipzig
1911

Meyer, Gustav, *Lehrbuch der schönen Gartenkunst*, Berlin 1860 (5. uppl. 1999)

Nolin, Catharina, *Till stadsbornas nytta och förlustande – den offentliga parken i
Sverige under 1800-talet*, Stockholm 1999

Stübgen, J., *Der Städtebau* (Handbuch der Architektur IV:9), 1. uppl. Darmstadt
1890, 2. uppl. Stuttgart 1907

Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år, red. Andersson, Jonstoj, Lundquist,
Stockholm 2000

Svenska Trädgårdsföreningens Tidskrift (spridda årg.), Stockholm 1869-99

Svenska Trädgårdsföreningens Års-Skrift, Stockholm 1834-59

TRÄDGÅRDSFÖRENINGENS PARK I GÖTEBORG

ca 1907

Rekonstruktionsförsök
2007-04-18
Staffan Sedenmalm

